

**Національна академія наук України
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»**

В.В. Венгер

**МЕТАЛУРГІЙНА ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ:
ФАКТОРИ ЗРОСТАННЯ ТА НАПРЯМИ
ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

Монографія

Київ – 2022

УДК 338.45:669]:338.24

В 29

Рецензенти:

Кораблін С.О., д-р екон. наук, чл.-кор. НАН України (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);

Дейнеко Л.В., д-р екон. наук (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);

Кіндзерський Ю.В., д-р екон. наук (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);

Осташко Т.О., д-р екон. наук, чл.-кор. НААН України (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» – Київ);

Осипов В.М., д-р екон. наук (Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України – Одеса).

Затверджено до друку Постановою Вченої ради ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» від 13.12.2021 р. № 91.

Венгер В.В.

Металургійна галузь України: фактори зростання та напрями державного регулювання : монографія / Віталій Васильович Венгер

В 29 ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – Електрон. дані. – К., 2022. – 324 с. – Режим доступу :

<http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/Металургійна-галузь-України.pdf>

ISBN 978-966-02-9924-5 (електронне видання)

Розглянуто особливості розвитку металургійної галузі України в умовах ринкової трансформації. Визначено місце та роль металургійної галузі в національному господарстві України. Досліджено основні тенденції розвитку світового ринку металопродукції, охарактеризовано технологічні зміни у структурі світового виробництва сталі та визначено нові металургійні центри. Оцінено місце та роль металургійної галузі України на світовому ринку сталі, визначено її розміри, відкритість та напівсировинний характер виробництва. Встановлено роль та вплив внутрішнього ринку металопродукції на розвиток галузі у довгостроковій перспективі. Проведено аналіз та оцінено вплив екзогенних факторів на динаміку випуску металургійної продукції у період економічного відновлення (1997–2007 рр.) та у період спаду (2008–2017 рр.). Розроблено рекомендації щодо формування пріоритетних напрямів державної політики у розвитку металургійної галузі України. Запропоновано напрями та механізми реформування інституційного середовища з метою активізації економічного зростання металургійної галузі України. Видання може бути корисним для науковців, працівників державних органів управління, викладачів ВНЗ, аспірантів, студентів і тих, хто цікавиться питаннями розвитку металургійної галузі України.

УДК 338.45:669]:338.24

© Венгер В.В., 2022

ISBN 978-966-02-9924-5
(електронне видання)

© Національна академія наук України, 2022

© ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2022

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	10
1.1. Місце та роль металургійної галузі в національному господарстві України	10
1.2. Ринкова трансформація та основні етапи розвитку металургійної галузі України.....	16
1.2.1. <i>Передумови ринкової трансформації металургійної галузі.....</i>	16
1.2.2. <i>Основні етапи ринкової трансформації металургійної галузі.....</i>	21
1.3. Особливості створення бізнес-груп у металургійній галузі України	34
1.3.1. <i>Основні мотиви та організаційні форми створення бізнес-груп</i>	34
1.3.2. <i>Конфігурація бізнес-груп у металургійній галузі: структура та розподіл контролю</i>	41
1.4. Розвиток підприємств металургійної галузі у складі бізнес-груп.....	67
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО РИНКУ МЕТАЛОПРОДУКЦІЇ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА МЕТАЛУРГІЙНУ ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ	88
2.1. Технологічні зміни у структурі світового виробництва сталі та нові металургійні центри	88
2.2. Сучасні тенденції у структурі та динаміці світової торгівлі металургійною продукцією	113
2.3. Металургійна галузь України на світовому ринку сталі: відкрита, мала, напівсировинна	119
2.4. Внутрішній ринок як фактор розвитку металургійної галузі України	139

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ВПЛИВУ ЕКЗОГЕННИХ ЧИННИКІВ НА ДИНАМІКУ ВИПУСКУ ПРОДУКЦІЇ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ 155

3.1. Вибір та обґрунтування екзогенних чинників впливу для економетричної моделі динаміки випуску продукції металургійної галузі України.....	155
3.2. Оцінка впливу екзогенних чинників на динаміку випуску металургійної продукції у період економічного відновлення 1997–2007 рр.	165
3.3. Аналіз та оцінка впливу екзогенних чинників на динаміку випуску металургійної продукції у період спаду 2008–2017 рр.....	179

РОЗДІЛ 4. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В МЕТАЛУРГІЙНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ..... 196

4.1. Промислова політика держави як механізм стимулювання економічного зростання: класифікація моделей та інструменти реалізації.	197
4.2. Роль держави у розвитку металургійної галузі: світовий та вітчизняний досвід.....	221
4.3. Пріоритетні напрями державної політики розвитку металургійної галузі України	251
4.4. Реформування інституційного середовища як передумова економічного зростання металургійної галузі України	287

ВИСНОВКИ..... 317

Стимулювання економічного зростання, підтримка його темпів на стабільному та оптимальному рівні є однією з найважливіших довгострокових цілей економічної політики уряду будь-якої країни.

Важливу роль у забезпеченні умов та можливостей якісного економічного зростання відіграють окремі галузі національної економіки. Саме якість зростання, що характеризується ефективністю використання ресурсів, нових технологій і розвитком цих галузей, спрямованих на задоволення різноманітних потреб людини, стає реальним віддзеркаленням економічного розвитку країни. В Україні однією з таких галузей є металургійна.

Металургійна галузь України відноситься до базових галузей національної економіки, що визначають загальний стан соціально-економічного розвитку країни. З нею тісно пов'язані суміжні галузі, що забезпечують її продукцією проміжного споживання, а також галузі, що використовують металопродукцію як частину власного проміжного споживання. Розвиток важкої промисловості загалом, машинобудування, а отже, й науково-технічного прогресу, будівництва, усіх видів транспорту, особливо залізничного, трубопровідного тощо, напряму залежить від стану металургії.

Потенціал металургійної галузі базується на наявності в країні кадрового персоналу, достатньої власної сировинної бази та великої кількості виробничих потужностей, спроможних повномасштабно забезпечувати не лише внутрішній ринок, а й підтримувати значні обсяги експорту. Зокрема, займаючи незначне місце у ВВП (5,8% у 2007 р.), металургійна галузь забезпечувала понад 42% загальноукраїнського експорту та майже 42% валютних надходжень країни. Проте історія попередніх років показала, що розвиток металургійної галузі України відбувався вкрай нерівномірно. Так, протягом 1991–2017 рр. її динаміка постійно змінювалася – роки прискореного зростання чергувалися з періодами уповільнення та навіть абсолютного падіння обсягів виробництва. Основу цих коливань становили як зміни зовнішньої кон'юнктури, так і внутрішні фактори. Крайні прояви негативних умов становили також кризи –

трансформаційні, фінансові, економічні, валютні, бюджетні, товарні, системні тощо.

Відновленню економічного зростання металургійної галузі у 1997 р. передувала низка позитивних змін у трансформаційний період, зокрема, запровадження механізму вільного ціноутворення; переведення вітчизняних підприємств на самостійний баланс з метою їх подальшого перетворення в незалежні суб'єкти господарювання з різними формами власності; надання вітчизняним підприємствам права здійснювати експортно-імпорتنу діяльність. Позитивним для металургійних підприємств видався й запроваджений державою економічний експеримент 1999–2001 рр. Однак найбільше на випуск металургійної продукції протягом 1997–2017 рр. вплинув зовнішній попит на світовому ринку сталі.

Попри певні позитивні економічні зрушення, металургійна галузь України й досі залишається на периферії світових інвестиційних потоків, а експортне виробництво формується виключно шляхом цінової конкурентоспроможності, що ґрунтується на низьких питомих інвестиційних витратах на підтримку і модернізацію виробничих потужностей унаслідок використання дешевої робочої сили, незначних екологічних витратах, наявності власної сировини та залишках безперспективних сегментів світового ринку. Це обумовлено тим, що економічний розвиток галузі відбувався за екстенсивною схемою – коли відновлювалися старі виробничі потужності, процеси кардинального технологічного переозброєння характеризувалися як вузькосегментні, а інноваційний чинник майже не працював. Тому сьогодні вітчизняна металургійна галузь потребує якісних змін у частині формування довгострокових чинників економічного зростання.

Зазначене обумовлює високу актуальність дослідження, спрямованого на визначення впливу основних чинників на динаміку випуску продукції металургійної галузі України та надання практичних рекомендацій щодо розроблення пріоритетних напрямів її подальшого розвитку.

В першому розділі монографії розкрито особливості розвитку металургійної галузі України в умовах ринкової трансформації. Зокрема, визначено місце та роль металургійної галузі в національному господарстві України. Значну увагу приділено

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

ринковій трансформації та основним етапам її розвитку. Розкрито особливості створення бізнес-груп в металургійній галузі України, визначено основні мотиви та організаційні форми. На основі проведеного аналізу розглянуто розвиток підприємств металургійної галузі у складі бізнес-груп.

Другий розділ присвячено сучасним тенденціям розвитку світового ринку металопродукції та визначенню його впливу на металургійну галузь України. Показано, що на основі технологічних змін у структурі світового виробництва сталі з'явилися нові металургійні центри. Такі тенденції об'єктивно зумовили суттєві зміни змін у структурі та динаміці світової торгівлі металургійною продукцією. Показано, що металургійна галузь України є важливим учасником глобального ринку чорних металів та сировини для їх виготовлення. Проте вона, як і вся національна економіка, є відкритою та, за макроекономічними рисами, – малою. Доведено, що технологічна недосконалість і залежність металургійної галузі України від коливань світової кон'юнктури на металопродукцію негативно впливає на її розвиток. Зокрема, чим вища світова ціна на сталь, тим більші доходи отримують вітчизняні виробники, і навпаки, зниження світових цін на сталь знижують їх доходи. Попри те, що Україна входить у ТОП-15 найбільших виробників сталі, українські експортери не впливають на світове ціноутворення, оскільки їх розміри є занадто малими порівняно з основними конкурентами. Встановлено, що внутрішній ринок металопродукції є незначним та не створює для її виробників сприятливі умови для економічного зростання.

У третьому розділі розроблено та запропоновано концептуальні підходи до побудови моделі економічного зростання металургійної галузі України, проведено аналіз та оцінено вплив екзогенних факторів на динаміку випуску металургійної продукції у період економічного відновлення (1997–2007 рр.) та у період спаду (2008–2017 рр.). Шляхом побудови економетричних моделей для даних, що характеризують період економічного відновлення та період спаду, отримано оцінки параметрів впливу світової ціни на сталь, обмінного курсу гривні та ціни на природний газ на обсяги випуску металургійної продукції.

У четвертому розділі розглянуто державну політику щодо забезпечення економічного зростання в металургійній галузі України. Зокрема, обґрунтовано концептуальні положення щодо формування державної політики економічного зростання, запропоновано науково-методичні підходи до обґрунтування ролі держави у розвитку металургійної галузі. Розроблено та запропоновано науково обґрунтовані положення і рекомендації щодо формування основних напрямів державної політики у розвитку металургійної галузі України що ґрунтуються на пріоритетах концепції неоіндустріалізації національної економіки, основу якої становлять власні ресурси, нові технології та активний внутрішній попит. Обґрунтовано необхідність підвищення ролі внутрішнього ринку металопродукції як одного з головних напрямів державного регулювання розвитку металургійної галузі України, що передбачають активізацію діяльності основних металоспоживаючих галузей шляхом розроблення та реалізації національних програм у промисловості, особливо в машинобудуванні, енергетиці, транспорті, будівництві, житлово-комунальному господарстві та інших галузях національної економіки. Визначено напрями та механізми реформування інституційного середовища з метою активізації економічного зростання металургійної галузі шляхом: зменшення ризиків щодо здійснення інвестиційної діяльності в національній економіці; звуження можливостей для металургійних підприємств неправомірно отримувати доходи без здійснення інвестиційної діяльності; створення умов для виробництва якісної та конкурентоспроможної продукції з високою доданою вартістю; визначення стратегії стимулювання структурних змін у випуску металопродукції для внутрішнього ринку.

Монографія передбачає широку дискусію і обмін думками з читачами. Конкретні пропозиції та побажання стосовно викладених аналітичних матеріалів із вдячністю будуть враховані у подальших наукових дослідженнях.

Автор висловлює глибоку пошану і щире вдячність член-кореспонденту НАН України, доктору економічних наук С.О. Корабліну за наукові поради, вагому методичну та творчу допомогу, член-кореспонденту НААН України, доктору економічних наук Т.О. Осташко, доктору економічних наук, професору Л.В. Дейнеко, док-

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

тору економічних наук Ю.В. Кіндзерському, доктору економічних наук, професору В.М. Осипову – за уважне рецензування, слушні зауваження і критичне оцінювання результатів дослідження, що сприяло покращенню дослідницького матеріалу монографії, колегам – співробітникам відділу секторальних прогнозів та кон'юнктури ринків Інституту економіки та прогнозування НАН України – за підтримку та поради, надані на етапі обговорення, а також під час підготовки його результатів до публікації, редакційному відділу – за літературне редагування та підготовку монографії до оприлюднення.

Усю відповідальність за можливі неточності та помилки у цьому дослідженні у повному обсязі та одноосібно несе його автор.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

1.1. Місце та роль металургійної галузі в національному господарстві України

Металургійна галузь України відноситься до базових галузей національної економіки, що визначають загальний стан соціально-економічного розвитку країни. З нею тісно пов'язані суміжні галузі, що забезпечують її продукцією проміжного споживання, а також галузі, що використовують металопродукцію як частину власного проміжного споживання. Зокрема, від металургійної галузі насамперед залежить розвиток важкої промисловості. Без металургії як виробника конструкційних матеріалів неможливий розвиток машинобудування, а отже – й розвиток науково-технічного прогресу. Її продукція є основою розвитку будівництва, усіх видів транспорту, особливо залізничного, трубопровідного тощо.

До 2007 р. внесок металургійної галузу у формування валового внутрішнього продукту (ВВП), зовнішню торгівлю і приплив валюти до країни був значним. Проте після фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. частка чорної металургії у ВВП суттєво скоротилася. Так, у 2020 р. її частка у ВВП становила 1,8%, що на 4,0 в. п. менше порівняно з 2007 р. (табл. 1.1). У структурі випуску промислової продукції у 2020 р. порівняно з 2007 р. частка чорної металургії скоротилася на 5,6 в. п. Частка галузі у загальному обсязі експорту товарів у різні періоди коливалася від 17,5% у 2020 р. до 40% у 2007 р. Частка металургійної галузі у загальній кількості працюючих у промисловості у 2020 р. становила 10,3%, що на 2,5 в. п. менше, порівняно з 2007 р.

Основу вітчизняної чорної металургії становлять 13 металургійних комбінатів і заводів¹ (з урахуванням так званої «націоналі-

¹ Точилін В.О., Венгер В.В. Вертикально-інтегровані структури гірничо-металургійного комплексу України: стан та напрями розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2008. № 3. С. 70–86. С. 70.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

зації» керівництвом російсько-терористичних угруповань в ОРДЛО українських металургійних підприємств: Єнакіївського металургійного заводу, Донецького металургійного заводу та Алчевського металургійного комбінату)².

Таблиця 1.1

Місце чорної металургії в економіці України

Показник	2001	2007	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Валовий внутрішній продукт, млрд грн	204,2	720,7	1586,9	1988,5	2385,4	2983,9	3560,3	3978,4	4222,0
у т.ч. чорна металургія, млрд грн	8,4	42,0	40,2	45,9	56,0	71,8	92,4	84,8	76,8
Частка чорної металургії, %	4,1	5,8	2,5	2,3	2,3	2,4	2,6	2,1	1,8
Загальний обсяг промислової продукції, млрд грн	524,2	1831,3	4038,5	4980,8	6013,2	7442,4	8901,3	9823,0	10210,6
у т.ч. чорна металургія, млрд грн	46,6	191,5	260,5	329,4	396,3	510,2	602,6	559,8	504,2
Частка чорної металургії, %	8,9	10,5	6,5	6,6	6,6	6,9	6,8	5,7	4,9
Загальний обсяг експорту товарів, млрд дол. США	16,3	49,2	53,9	38,1	36,4	43,3	47,3	50,1	49,2
у т.ч. чорна металургія, млрд грн	5,6	19,7	14,6	9,0	7,9	9,6	11,0	9,8	8,6
Частка чорної металургії, %	34,4	40,0	27,1	23,6	21,7	22,2	23,3	19,6	17,5
Середньооблікова кількість працівників у промисловості, тис. осіб	3811	3287	2297	2040	1960	1894	1851	1867	1797

² «ДНР» опублікувала список українських компаній, «які піпадають під націоналізацію». Лб. URL: https://lb.ua/society/2017/03/02/360224_dnr_opublikovala_spisok.html

Закінчення табл. 1.1

Показник	2001	2007	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
у т.ч. чорна металургія, тис. осіб	428	420	272	244	218	207	190	193	185
Частка чорної металургії, %	11,2	12,8	11,8	11,9	11,1	10,9	10,3	10,3	10,3

Джерело: складено та розраховано за даними: Таблиця «витрати-випуск» України в основних цінах за 2001–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> та Товарна структура зовнішньої торгівлі у 2001–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Основні металургійні заводи та комбінати виробляють понад 96% обсягу сталі. Більшість із них – це підприємства з повним металургійним циклом, який включає виплавку чавуну і сталі та виробництво прокату. До складу окремих комбінатів входять підприємства з видобутку і переробки залізної руди та виробництва коксу³.

За обсягами виробництва у 2020 р. вітчизняна металургійна компанія «Метінвест» увійшла до списку 50 найбільших виробників сталі у світі та посіла 45-те місце (табл. 1.2), хоча у 2014 р. посідала 33-тє⁴.

Історично підприємства чорної металургії були сконцентровані переважно в чотирьох областях – Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській. Через це на території зазначених областей виникли регіональні гірничо-металургійні комплекси, навколо яких сформувалася система машинобудівних підприємств, хімічне виробництво, розвинулася мережа обслуговуючих підприємств тощо.

У зазначених регіонах металургійні підприємства виступають містоутворюючими чинниками: вони є місцем основної зайнятості населення, фінансово й організаційно підтримують територіальну систему надання соціальних послуг. Незважаючи на тенденцію до скорочення, у металургійній галузі у 2020 р. працювало 185 тис. осіб, середня заробітна плата яких становила 13926 грн, що є однією

³ Венгер В.В. Аналіз технологічної структури металургійних підприємств України. *Актуальні проблеми економіки*. 2007. № 12. С. 31–41. С. 32.

⁴ Top steel-producing companies 2020 / World Steel Association. URL: <https://worldsteel.org/steel-by-topic/statistics/top-producers>

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

з найвищих в економіці всієї країни. Крім того, металургійні підприємства є найважливішим джерелом коштів, що надходять до бюджетів зазначених територій⁵.

Таблиця 1.2

Рейтинг найбільших компаній виробників сталі у 2020 р.

Місце	Компанія	Країна	Виробництво сталі у 2020 р., млн т
1	China Baowu Group	Китай	115,3
2	ArcelorMittal	Люксембург	78,5
3	HBIS Group	Китай	43,8
4	Shagang Group	Китай	41,6
5	Nippon Steel Corporation	Японія	41,6
6	POSCO	Південна Корея	40,6
7	Ansteel Group	Китай	38,2
8	Jianlong Group	Китай	36,5
9	Shougang Group	Китай	34,0
10	Shandong Steel Group	Китай	31,1
11	Delong Steel Group	Китай	28,3
12	Tata Steel Group	Індія	28,1
13	Valin Group	Китай	26,8
14	JFE Steel Corporation	Японія	24,4
15	Nucor Corporation	США	22,7
16	HYUNDAI Steel Company	Південна Корея	19,8
17	Fangda Steel	Китай	19,6
18	IMIDRO	Іран	18,9
19	Benxi Steel	Китай	17,4
20	Liuzhou Steel	Китай	16,9
21	Jingye Steel	Китай	16,3
22	Novolipetsk Steel (NLMK)	Росія	15,8
23	Baotou Steel	Китай	15,6
24	Steel Authority of India Ltd. (SAIL)	Індія	15,0
25	JSW Steel Limited	Індія	14,9
26	Rizhao Steel	Китай	14,4
27	Sinogiant Group	Китай	14,2
28	China Steel Corporation	Тайвань, Китай	14,1
29	CITIC Pacific	Китай	14,1

⁵ Венгер В.В., Хаустов В.К. Сучасний стан та перспективи розвитку металургійної галузі України: напрями технологічної модернізації. *Економіка України*. 2019. № 9–10. С. 24–43. С. 26.

Закінчення табл. 1.2

Місце	Компанія	Країна	Виробництво сталі у 2020 р., млн т
30	Evrast Group, S.A.	Росія	13,6
...	...	...	...
45	Metinvest Holding LLC	Україна	10,2
...	...	...	...
50	Jinxi Steel	Китай	8,0

Джерело: складено за даними: Top steel-producing companies 2020 / World Steel Association. URL: <https://worldsteel.org/steel-by-topic/statistics/top-producers>

Розглядаючи соціально-економічне значення металургійної галузі, варто відзначити, що на її підприємствах існує значна кількість соціальних об'єктів, які сформувались у потужну й розгалужену соціальну інфраструктуру та спроможні задовольняти найважливіші соціальні і житлово-комунальні потреби населення на місцевому рівні. До їх складу, крім житлового фонду, входять дитячі дошкільні заклади, спортивні об'єкти, будинки відпочинку, пансіонати, будинки культури, підприємства громадського харчування тощо⁶.

Важливою складовою металургійного виробництва насамперед є сировина – залізна руда, кам'яне вугілля та металобрухт⁷ (табл. 1.3).

Так, сьогодні в Україні відкрито п'ять основних залізрудних басейнів і районів: Криворізький басейн і Білогірський район багатих гематит-маргітових і магнетитових руд та магнетитових кварцитів; Кременчуцький і Приазовський райони магнетитових кварцитів; Керченський басейн бурих залізняків⁸.

Криворізький басейн та Кременчуцький район утворюють єдину Криворізько-Кременчуцьку зону, а разом з Білогірським районом –

⁶ Розвиток сектора чорної металургії в Україні / Світовий банк. Київ: «Міленіум», 2004. 110 с. С. 98.

⁷ Венгер В.В., Осипов В.М. Внутрішній ринок як фактор розвитку металургійної галузі України. *Економіка і прогнозування*. 2017. № 3. – С. 69–84. С. 70.

⁸ Мінеральні ресурси України. Київ: Державне науково-виробниче підприємство «Державний інформаційний геологічний фонд України» 2018. 270 с. С. 38.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

Великий Кривий Ріг, на який припадає основний обсяг видобутку залізних руд.

Таблиця 1.3

Запаси основних сировинних ресурсів, які використовуються в металургійному виробництві, млн т

Назва копалин	Кількість родовищ	Запаси	Щорічний видобуток/заготівля
Залізна руда	60	≈ 19725,9	≈ 170
Вугілля кам'яне	1062	≈ 41904,7	≈ 86
Металобрухт	---	≈ 600	≈ 2,5–3,5 ⁹

Джерело: складено за даними: Мінеральні ресурси України. Київ: Державне науково-виробниче підприємство «Державний інформаційний геологічний фонд України» 2018. 270 с. С. 34, 38; 65% металофонда України займає повністю изношений метал / Втормет. URL: <http://vtormet.dp.ua>

Станом на початок 2018 р. у Державному балансі запасів корисних копалин України значилося 60 родовищ залізних руд, з яких 25 перебувають у стадії розробки. Загальні балансові запаси залізних руд становлять 19,7 млрд т.

За обсягами загальних запасів марганцевих руд Україна займає друге у світі місце після ПАР, а за підтвердженими запасами – перше. Розповсюджені на території України й запаси хромових руд, які використовуються у феросплавному виробництві, вогнетривкій та хімічній галузях¹⁰.

Балансові запаси кам'яного вугілля зосереджені в Донецькому та Львівсько-Волинському басейнах і становлять 94,8% від загальних запасів вугілля України, у тому числі в Донецькому басейні – 92,4% і у Львівсько-Волинському – 2,4%¹¹.

⁹ У 2000 р. в Україні компаніями зі збору металобрухту було заготовлено 11 млн т. Проте через жорстку політику державного регулювання значна частина цих підприємств закрилася, що призвело до зниження обсягів заготівлі (3,5 млн т у 2016 р.) і, як наслідок, до зниження обсягів постачання металобрухту вітчизняним виробникам та зменшення надходжень до бюджету у вигляді податку на прибуток та інших податків та зборів.

¹⁰ Мінеральні ресурси України. Київ: Державне науково-виробниче підприємство «Державний інформаційний геологічний фонд України» 2018. 270 с. С. 48.

¹¹ Там само. С. 33.

Також в Україні є надзвичайно великі потенційні запаси металобрухту, що пов'язано насамперед з високим ступенем зношування основних фондів.

Наявність у країні власної сировинної бази та великої кількості виробничих потужностей (табл. 1.4) дає вітчизняним виробникам металопродукції змогу не лише повномасштабно забезпечувати внутрішній ринок, а й підтримувати значні обсяги експорту.

Саме завдяки експортній орієнтації підприємствами металургійної галузі у 2007 р. було досягнуто найбільших (після 1990 р.) обсягів виробництва: чавуну – 35,6 млн т; сталі – 29,0 млн т; готового прокату – 24,5 млн т; труб – 2,8 млн т. Найбільші обсяги виробництва напівфабрикатів зафіксовано у 2013 р. – 18,1 млн т, що у 4,4 раза більше, порівняно з аналогічним періодом 1990 р.

Таблиця 1.4

Кількісна оцінка основних виробничих потужностей з випуску металопродукції в Україні, млн т

Чавун	Сталь без напівфабрикатів, отриманих безперервним литтям	Напівфабрикати отримані безперервним литтям	Прокат готовий	Труби та трубки, профілі порожнисті, зі сталі
≈ 35-40	≈ 45-50	≈ 18-20	≈ 25-30	≈ 6-7

Джерело: складено та розраховано за даними: Виробництво основних видів промислової продукції за 1990–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

1.2. Ринкова трансформація та основні етапи розвитку металургійної галузі України

1.2.1. Передумови ринкової трансформації металургійної галузі

Незалежна Україна після розпаду СРСР успадкувала потужний гірничо-металургійний комплекс (ГМК), який за своїми масштабами становив понад 35% колишнього загальносоюзного ГМК¹². Проте економічна криза в галузі протягом 1991–1995 рр., неочікуваний розрив економічних зв'язків між колишніми споживачами та металургами України призвели до погіршення фінансово-еконо-

¹² Розвиток сектора чорної металургії в Україні / Світовий банк. Київ: «Міленіум», 2004. 110 с. С. 11.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

мічних показників і різкого скорочення темпів виробництва в останніх. Так, за період з 1991 р. по 1995 р. обсяги виплавки чавуну скоротилися на 52,4%, сталі – на 53,4%¹³.

Аналізуючи цей період, можна констатувати, що у 1991 р. спад виробництва в металургійній галузі випереджав аналогічні процеси у базових галузях економіки країни. Зокрема, індекс обсягів виробництва промислової продукції у 1991 р. відносно 1990 р. становив 95,0%, електроенергетиці – 96,0%, паливній промисловості – 89,0%, машинобудуванні та металообробці – 104,0%, хімічній та нафтохімічній промисловості – 93,0%, а в чорній металургії – 88,0%¹⁴.

Для налагодження роботи вітчизняних підприємств у нових умовах господарювання у 1993 р. декретом Кабінету Міністрів України¹⁵ було визначено схему державних замовлень. Попри те, що їх частка не досягала рівня 1990 р., за окремими видами металопродукції вона становила від 40 до 60%.

Переважання негативних тенденцій у металургійній галузі насамперед було пов'язано із відсутністю внутрішнього ринку чорних металів та зниженням платоспроможного попиту основних металоспоживаючих секторів економіки. Перешкодою до швидкого формування внутрішнього ринку металургійної продукції стала економічна криза, наслідками якої були зниження національного доходу України, капітальних вкладень, відсутність випереджаючого розвитку машинобудівного комплексу та будівництва житла.

Через понаднормову експлуатацію морально застарілих доменних, сталеплавильних потужностей та прокатних станів виробництво ефективних видів металопродукату займало досить низьку частку. Відтак структура виробництва чорних металів суттєво відставала від світового рівня, що наразі характеризується повною перевагою киснево-конверторної та електросталі (до 100%), 90-відсотковою

¹³ Steel Statistics archives 1990–1995 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

¹⁴ Экономические проблемы черной металлургии Украины: моногр. / под общ. ред. С.С. Аптекаря, А.И. Амоши. Донецк: ДонГУЭТ, 2005. 383 с. С. 21.

¹⁵ Декрет Кабінету Міністрів України «Про державний контракт і державне замовлення на 1993 рік» від 22 січ. 1993 р. № 14-93. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/14-93>

часткою готового прокату та високою часткою сталі, що виплавляється машинами безперервного лиття заготовок (МБЛЗ): у США – понад 60%, ФРН – 88%, Японії – 98%, натомість в Україні – менше 10%¹⁶.

Низький попит на продукцію вітчизняної металургії призвів до зниження рівня завантаження виробничих потужностей. Так, наприклад, до 1996 р. використання виробничих потужностей знизилося: по чавуну – до 53,4%, сталі – до 51,6%, прокату – до 50,3% (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Використання виробничих потужностей в металургійному комплексі України у 1985 р., 1990–1996 рр., %

Роки	Частка використання виробничих потужностей з виробництва:		
	чавуну	сталі	прокату готового
1985	91,3	91,2	91,6
1990	88,6	89,3	90,2
1991	73,9	81,1	84,3
1992	76,6	81,7	78,0
1993	59,6	64,9	66,5
1994	51,1	51,4	49,7
1995	51,9	46,6	52,3
1996	53,4	51,6	50,3

Джерело: Экономические проблемы черной металлургии Украины: моногр. / под общ. ред. С.С. Аптекаря, А.И. Амоши. Донецк: ДонГУЭТ, 2005. 383 с. С. 23.

Найнижчий рівень (49,7%) використання виробничих потужностей із виробництва готового прокату вітчизняними металургами спостерігався у 1994 р.

Загальне скорочення споживання готового прокату галузями вітчизняної промисловості упродовж 1990–1995 рр. становило 79,4% (табл. 1.6). Причому найбільше скорочення обсягів споживання готового прокату спостерігалось у машинобудуванні – (-83,2%), будівництві – (-83,0%), а найменше – в електроенергетиці – (-15,6%).

Зниження обсягів споживання в *металургії* було обумовлено скороченням обсягів виробництва труб, метизів, товарів народного

¹⁶ Металлургический комплекс стран СНГ. Экономический аспект. ИЭП НАН Украины, 1998. 46 с. С. 10.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

споживання, зменшення затрат прокату на ремонтно-експлуатаційні потреби; *будівництві* – скороченням обсягів промислового та житлового будівництва; *машинобудуванні* – скороченням попиту на продукцію машинобудівної галузі на ринках країн СНД та внутрішньому ринку внаслідок загального скорочення виробництва та розриву економічних зв'язків (найбільше скорочення попиту на металопрокат вітчизняного виробництва спостерігалось в автомобілебудуванні, тракторному та сільськогосподарському машинобудуванні).

Таблиця 1.6

Структура споживання готового прокату за галузями промисловості у 1990 р. та 1995 рр.

Галузі промисловості	1990 р.		1995 р.		Зміни у споживанні, % 1995/1990
	Споживання, тис. т	%	Споживання, тис. т	%	
Електроенергетика	50,0	0,2	42,2	0,8	-15,6
Паливна	550,0	2,1	186,7	3,5	-66,5
Металургія	11538,0	45,1	2691,0	50,9	-76,7
Машинобудування та металообробка	10357,0	40,5	1743,7	33,0	-83,2
Промисловість будматеріалів	585,0	2,3	156,4	3,0	-73,3
Транспорт та зв'язок	130,0	0,5	33,9	0,6	-73,9
Будівництво	1704,0	6,7	289,8	5,5	-83,0
Інші галузі	676,5	2,6	139,3	2,7	-79,4
Усього	25590,5	100	5283,0	100	-79,4

Джерело: Экономические проблемы черной металлургии Украины: моногр. / под общ. ред. С.С. Аптекаря, А.И. Амоши. Донецк: ДонГУЭТ, 2005. 383 с. С. 24.

Зниження обсягів виробництва металургійної продукції у зазначеному періоді обумовлюються:

по-перше, відсутністю чіткої програми структурних перетворень в економіці загалом та металургійній галузі зокрема. Так, основні напрями розвитку металургії України до 2010 р. було визначено лише у жовтні 1995 р., після ухвалення Верховною Радою України

постанови «Про Концепцію розвитку гірничо-металургійного комплексу України до 2010 року»¹⁷;

по-друге, обмеженістю енергетичних та матеріальних ресурсів, насамперед, природного газу, електроенергії, нафтопродуктів, коксівного вугілля тощо. Відтак 45% виручки підприємства металургійної галузі вимушені були витратити на придбання матеріальних ресурсів, які в Україні взагалі не вироблялися або вироблялися в недостатній кількості (таких як природний газ, коксівне вугілля, магнезит, нікель, цинк, боксити тощо). Це призвело до того, що із 50 доменних печей у нормальному режимі функціонувало лише 23, із 65 мартенівських печей – 37, із 23 конверторів – 12, із 69 прокатних станів – 39¹⁸;

по-третє, підприємства металургійної галузі працювали в умовах платіжної кризи та розбалансованості фінансово-кредитної системи. На початок 1995 р. дебіторська заборгованість по підприємствах галузі загалом досягла 62,2 трлн крб, а кредиторська – 93,9 трлн крб. Криза платежів призвела до суттєвого скорочення власних оборотних засобів металургійних підприємств;

по-четверте, гіперінфляція призвела до зростання інфляційного прибутку, розвитку інфляційних процесів, повернення до ресурсомісткої економіки. Лише підвищення цін на енергоносії та виробничі затрати обумовили різке (на 22,3%) зниження рентабельності товарної продукції (з 46,2 до 23,9%).

Негативним фактором, який також впливав на фінансовий стан металургійних підприємств, було несвоєчасне відшкодування ПДВ. У кризових умовах різниця між сплатою та поверненням коштів з ПДВ дорівнювала декільком місяцям, а упродовж цього часу відбувалося їхнє інфляційне знецінення. Відтак першочерговим завданням підприємств металургійної галузі протягом 1991–1995 рр., було якнайшвидше покращення фінансово-економічного становища.

¹⁷ Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію розвитку гірничо-металургійного комплексу України до 2010 року» від 17 жовтня 1995 р. № 385/95-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385/95-вр>

¹⁸ Долгоруков Ю. Экономическое обеспечение структурной перестройки металлургии Украины. *Экономика Украины*. 2005. № 10. С. 40–45. С. 42.

1.2.2. Основні етапи ринкової трансформації металургійної галузі

З середини 1990-х років в Україні розпочалося формування національного ринку металопродукції шляхом перетворення металургійної галузі на сучасну ринкову структуру з усіма її інфраструктурними й інституційними елементами¹⁹. Завдяки таким трансформаціям металургійна галузь України перетворилася на замкнену технологічну систему: **«видобуток і перероблення залізорудної сировини → виробництво коксу → виплавка чавуну і сталі → виробництво прокату»** (рис. 1.1)²⁰.

Подальший аналіз динаміки змін виробництва основної продукції металургійної галузі доводить, що її розвиток відбувався нерівномірно (рис. 1.2). Поряд з цим чорна металургія виявилася в Україні першою галуззю, що змогла вийти із трансформаційної кризи завдяки швидкому переорієнтуванню на роботу з внутрішнього на зовнішні ринки металопродукції.

Експортна орієнтація вітчизняної металургії була викликана насамперед життєвою необхідністю, намаганням вижити в умовах різкого скорочення внутрішнього попиту і майже повної відсутності обігових коштів на підприємствах²¹. Крім того, це дало можливість збільшувати обсяги металургійного виробництва. Зокрема, у 1997 р. порівняно з 1996 р. обсяги виробництва чавуну зросли на 14,8%, сталі й напівфабрикатів – на 15,8%, готового прокату – на 14,7%.

Азійська фінансова криза, що розпочалася в липні 1997 р. й розповсюдилася по всьому світу, знову призвела до критичного погіршення фінансового стану металургійних підприємств²². Безу-

¹⁹ Національний ринок металопродукції розглядається нами як сукупність внутрішнього ринку та сегментів «ніш» зовнішніх ринків, зайнятих вітчизняною металопродукцією.

²⁰ Гірничо-металургійний комплекс України: аналіз, висновки, рекомендації / за ред. акад. І.Р. Юхновського. Київ: Фонд підтримки науки за кошти підприємств металургійного комплексу 1998. 98 с. С. 8.

²¹ Венгер В.В., Точилін В.О. Особливості взаємодії держави та бізнесу у сфері гірничо-металургійного комплексу України: від підтримки до партнерства. *Економіка і прогнозування*. 2010. № 2. С. 114–128. С. 117.

²² Точилін В.О., Венгер В.В. Ринок металопродукції: сучасний стан і перспективи розвитку. *Актуальні проблеми економіки*. 2010. № 3. С. 105–114. С. 108.

Металургійна галузь України: фактори зростання...

мовно, попереднє розширення експортної діяльності забезпечило приплив фінансових ресурсів на металургійні підприємства, однак не дало можливості позбутися накопиченої величезної кредиторської заборгованості.

Рис. 1.1. Структурна схема металургійної галузі України

Джерело: Гірично-металургійний комплекс України: аналіз, висновки, рекомендації / за ред. акад. І.Р. Юхновського. Київ: Фонд підтримки науки за кошти підприємств металургійного комплексу 1998. 98 с. С. 8.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

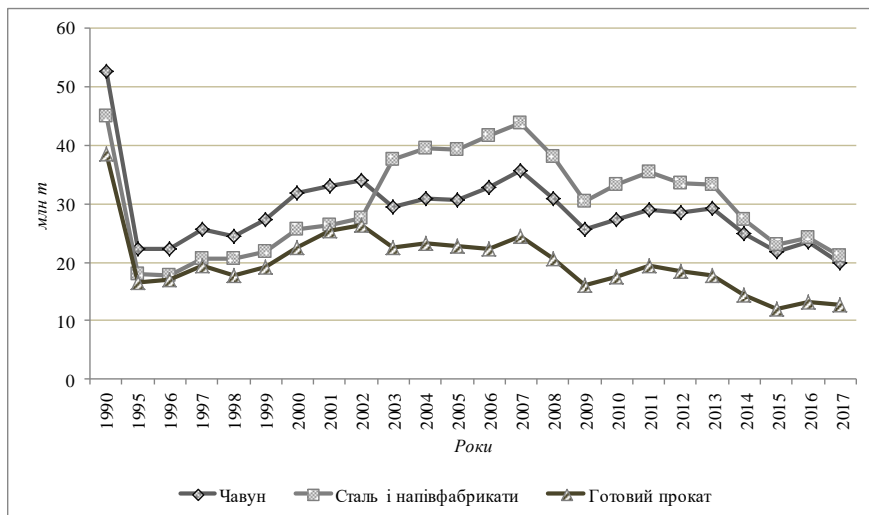

Рис. 1.2. Виробництво чавуну, сталі й напівфабрикатів та готового прокату в Україні в 1990–2017 рр., млн т

Джерело: Виробництво основних видів промислової продукції за 1990–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Так, у 1998 р. кредиторська заборгованість металургійних підприємств становила 5019,7 млн грн, у тому числі прострочена – 1899,5 млн грн (37%). Заборгованість перед бюджетом сягала 670,7 млн грн, у тому числі прострочена – 478,0 млн грн (71,3%), перед поза бюджетними фондами, відповідно, 173,3 і 111,7 млн грн (64,4%). Збитковість металургійних підприємств посилювала бюджетний дефіцит. У свою чергу прострочена заборгованість за товари, роботи і послуги досягла критичних розмірів і почала блокувати нормальну господарську діяльність багатьох металургійних підприємств: кредиторська заборгованість за товари, роботи і послуги становила 2353,3 млн грн, у тому числі прострочена – 1290,1 млн грн (54,8%)²³. Унаслідок цього металургійна галузь знову опинилася у фінансовій кризі. Рівень збитковості для металургійних підприємств загалом становив 7,8%, а дефіцит обігових коштів досяг 3036,3 млн грн. Через заборгованість із заробітної плати (382,0 млн грн) на мета-

²³ Розвиток сектора чорної металургії в Україні / Світовий банк. Київ: «Міленіум», 2004. 110 с. С. 87.

лургійних підприємствах почала зростати соціальна напруга. Така ситуація вимагала від керівництва держави рішучих дій, насамперед реалізації комплексної програмної підтримки металургійної галузі. Широкомасштабний економічний експеримент став першим і єдиним, який проводився для підприємств гірничо-металургійного комплексу упродовж наступних трьох років (1999–2001 рр.).

В умовах гострого бюджетного дефіциту і зростання соціальної напруги у металургійних підприємствах мали існувати переконливі аргументи для відкриття державою програми підтримки такого масштабу. І об'єктивно вони існували. Крім значних негативних чинників, підприємства металургійної галузі активно виходили на зовнішній ринок і реально забезпечували бюджет країни валютними ресурсами. Через це держава повинна була створити сприятливі умови для оздоровлення фінансового стану металургійних підприємств.

Економічний експеримент розпочався відповідно до Закону України від 17.07.1999 р. № 934-XIV «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України»²⁴. Термін дії цього експерименту встановлювався із 1 липня 1999 р. до 1 січня 2002 р. У його програмі у 2000 р. взяли участь 66, а в 2001 р. – 63 підприємства ГМК України. Безпосередньо у секторі чорної металургії режим економічного експерименту був поширений на 10 головних підприємств – МК «Криворіжсталь», Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча, МК «Азовсталь», Запорізький металургійний комбінат «Запоріжсталь», Електрометалургійний завод «Дніпроспецсталь» ім. А.М. Кузьміна», Алчевський металургійний комбінат, Дніпровський металургійний комбінат ім. Ф.Е. Дзержинського і Макіївський металургійний комбінат, металургійні заводи – Єнакіївський і Донецький.

Програма державної підтримки була побудована на застосуванні розширення попереднього механізму фінансового оздоровлення – надання пільг і використання м'яких бюджетних обмежень. Закон

²⁴ Закон України «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України» від 17 липня 1999 р. № 934-XIV (втратив чинність). URL: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=934-14

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

про економічний експеримент передбачав для його учасників такі пільги, як:

✓ пеня і штрафи, нараховані за несвоєчасну сплату податків, зборів та інших обов'язкових платежів і не внесені до бюджету станом на 1 липня 1999 р., списуються. На період проведення експерименту пеня за несвоєчасну сплату зазначених платежів нараховується у розмірі 50% ставок, встановлених законодавством України (ст. 2);

✓ до Державного інноваційного фонду сплачується збір у розмірі 50% від визначеної законодавством України ставки і не здійснюються відрахування та сплату зборів на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання автомобільних доріг загального користування (ст. 3);

✓ відстрочка до 36 місяців за сплату податків, зборів та інших обов'язкових платежів, встановлення нульової відсоткової ставки за користування податковим кредитом (ст. 4);

✓ зменшення ставки на прибуток підприємств до 9% (на той час ставка становила 30%). Кошти, що звільняються в результаті зменшення податкової ставки, спрямовуються на поповнення обігових коштів самих підприємств. У 2001 р. податкова ставка збільшується з 9 до 15% (ст. 5).

За оцінками фахівців розміри фактично наданих підприємствам разових пільг, що передбачалися на першому етапі експерименту, були такими:

✓ списано пеню і штрафи, нараховані за невчасну сплату податків, зборів й інших платежів на суму 815,7 млн грн. При цьому найбільші суми списані металургійній (387,1 млн грн, або 47%), гірничо-збагачувальній (253,8 млн грн, або 31,1%) і трубній (45,4 млн грн, або 5,6%) галузям. Державним підприємствам було списано пені в розмірі 31,1% від загальної суми, що підлягає списанню, а приватизованим – 22,3%;

✓ надано відстрочку по платежах у бюджет на суму 1896,4 млн грн, у тому числі державним підприємствам – на суму 448,7 млн грн, або 23,7%, приватизованим – 270,7 млн грн, або 14,3%. Серед галузей найбільший розмір відстрочки одержали металургійна (1054,9 млн грн, або 55,6%), гірничо-збагачувальна (607,1 млн грн, або 32%) і коксохімічна (75,8 млн грн, або 4%).

Результатами проведеного економічного експерименту стали: зростання рівня чистого прибутку на 57,2%; зростання обсягів експорту металопродукції майже удвічі; підвищення рівня рентабельності реалізованої продукції до 26,3%; зниження обсягів бартерних операцій з 48,0 до 12,2%; зростання обсягів платежів до бюджетів усіх рівнів на 48,2%; зростання рівня обсягів відрахувань до Пенсійного фонду України на 52,2%; зниження заборгованості із виплати заробітної плати більше, ніж удвічі; на 25,4% зросли витрати на модернізацію виробничих потужностей; дефіцит оборотних засобів скоротився з 3452 млн грн на 01.01.2000 р. до 596 млн грн на 01.01.2001 р. Це свідчить про те, що наслідки проведення економічного експерименту в гірничо-металургійному комплексі України мали для його підприємств позитивний результат.

Державна підтримка та відновлення попиту на світовому ринку сталі у 1999–2000 рр. зумовили високі темпи зростання обсягів випуску вітчизняної металургійної продукції: виробництво чавуну збільшилося на 5,8 і 17,4% до попереднього року відповідно, сталі – на 12,3 і 16,1%, готового прокату – на 8,4 і 17,1%²⁵. Проте після 2000 р., через погіршення кон'юнктури на світовому ринку сталі, в Україні знову спостерігався спад у темпах розширення обсягів металургійного виробництва. До того ж економічний експеримент у металургійній галузі – як система державної підтримки, що побудована на «специфічних» субсидіях, – усіма спостерігачами й експертами був визнаний таким, що суперечить вимогам СОТ і ЄС. Через це на зовнішніх ринках проти України було порушено антидемпінгові розслідування і встановлено обмежувальні мита й квоти. 69% усіх розслідувань проти українських товарів велося щодо металургійної продукції. Розслідування проти української продукції порушували країни ЄС, Центральної та Східної Європи, США, Канада, країни Латинської Америки, Азії, Тихоокеанського регіону та Африки, Російської Федерації, країни СНД та Балтії²⁶.

²⁵ Steel Statistics archives 1990–2014 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

²⁶ Осипов В.М. Управління конкурентоспроможністю продукції металургійної галузі. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, МПП «Евен», 2005. 296 с. С. 225.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

Слід зазначити, що після закінчення терміну дії економічного експерименту, передбаченого законом, українські металурги здійснили спробу досягти рішення щодо його продовження ще на один рік. Проте, через низку об'єктивних причин, зокрема й відкриті антидемпінгові розслідування та встановлені обмежувальні мита й квоти, цього не сталося. Відтак починаючи з 2002 р. металургійні підприємства почали працювати у загальному режимі, передбаченому в Україні для промислових підприємств. У свою чергу рівень конкурентоспроможності української металургійної продукції на зовнішньому ринку теж продовжив формуватися без допомоги системи субсидування²⁷.

Незважаючи на такі проблеми, починаючи з 2002 р. металургійна галузь України зуміла швидко відреагувати на поліпшення кон'юнктури на світовому і внутрішньому ринках. При цьому наявність власної сировинної бази й потужного виробничого потенціалу дало Україні змогу упродовж 2002–2007 рр. підтримувати високі темпи приросту металургійного виробництва. Як уже зазначалося, у 2007 р. вітчизняними металургами було досягнуто найбільших (після 1990 р.) обсягів виробництва чавуну (35,6 млн т). Виробництво сталі й напівфабрикатів зросло до 43,7 млн т, готового прокату – до 24,5 млн т²⁸. Для забезпечення такого зростання підприємства почали вводити в дію тимчасово виведені з експлуатації потужності. Збільшувалося завантаження наявного устаткування. Однак, як тільки українська металургія стала оживати, вона зіткнулася з іншою гострою проблемою – морального і фізичного старіння виробничих потужностей. Це було обумовлено тим, що через наявність виробничого потенціалу, який значно перевищував внутрішні потреби країни, власники досить тривалий період майже не оновлювали основні засоби галузі. Їхня інвестиційна політика концентрувалася на швидкому проведенні «точкової» реконструкції і капітального ремонту. Тобто окремі нові технології і види устаткування вбудовувалися в існуючі виробництва тільки у тих

²⁷ Венгер В.В., Точилін В.О. Особливості взаємодії держави та бізнесу у сфері гірничо-металургійного комплексу України: від підтримки до партнерства. *Економіка і прогнозування*. 2010. № 2. С. 114–128. С. 122.

²⁸ Виробництво основних видів промислової продукції за 1990–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

випадках, коли це давало швидку економічну віддачу. При цьому таке оновлення проводилося переважно на базі вітчизняного устаткування і вітчизняних технологічних розробок, які є не лише менш затратними, а й менш ефективними порівняно з іноземними аналогами, але, врешті-решт, забезпечують хоч і незначне (1,5–2,5%), проте підвищення продуктивності праці. Об'єктивно цього було недостатньо. В результаті зношування виробничих потужностей металургійних підприємств країни у 2007 р. наблизилося до 63,1%, що за світовими стандартами є критичним. Це й не дивно, оскільки на початок 2008 р. у металургійному виробництві значне місце – 44,8% – усе ще займав мартенівський спосіб виплавки сталі. У світі цей показник становив близько 2,5%.

Галузь чорної металургії у науково-технологічному сенсі протягом останніх років стрімко відставала від індустріально розвинених країн. Унаслідок цього в Україні сформувалася зона найвідсталішого у світі металургійного виробництва, що суттєво підвищила ступінь забруднення навколишнього природного середовища²⁹.

Незважаючи на те, що упродовж 2000–2007 рр. у чорній металургії України відбулися суттєві зміни у галузевому споживанні паливно-енергетичних ресурсів у напрямі скорочення питомих витрат за окремими видами (табл. 1.7), вона завжди була, залишається і залишатиметься однією з найбільш енергомістких галузей економіки країни.

Слід зазначити, що споживання енергоресурсів для виробництва продукції українськими металургійними підприємствами суттєво перевищує енергетичні витрати зарубіжних виробників іще з перших переділів. Це зумовлено недостатнім використанням технологій імпортозаміщення, зокрема заміною дорогого природного газу на технологію пиловугільного палива у доменних печах. У середньому витрати пиловугільного палива в Україні становлять 16,9 кг/т на виробництво чавуну, тоді як в країнах ЄС – 104, у Китаї – 120 кг/т (табл. 1.8). Через застарілі технології виплавки сталі на вітчизняних підприємствах практично не застосовуються прогресивне електронно-променеве

²⁹ Венгер В.В., Хаустов В.К. Сучасний стан та перспективи розвитку металургійної галузі України: напрями технологічної модернізації. *Економіка України*. 2019. № 9–10. С. 24–43. С. 36.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

плавлення сталі та методи прямого відновлення залізних руд, які належать до п'ятого технологічного укладу. Проблему високої собівартості металопродукції також поглиблювала вузьковідомча цінова політика природних монополістів (Укрзалізниця, портів, виробників і постачальників залізородної сировини, енергоносіїв тощо), девальвація національної валюти, системне неповнення ПДВ.

Таблиця 1.7

Споживання паливно-енергетичних ресурсів на металургійних підприємствах ГМК України у 2000–2007 рр.

Види ПЕР	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Коксова продукція, млн т у.п.	15,5	15,7	16,2	16,6	16,9	17,1	17,5	19,2
Газ природний, млн т у.п.	7,9	7,9	7,7	8,8	8,7	9,5	7,6	8,3
Газ доменний, млн т у.п.	5,7	5,9	6,1	6,3	6,7	6,5	7,0	7,6
Газ коксовий, млн т у.п.	1,4	1,4	1,4	1,5	1,5	1,5	1,7	1,9
Мазут, млн т у.п.	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2
Вугілля, млн т у.п.	0,6	0,6	0,8	1,0	1,1	1,1	1,9	1,5
Електроенергія, млрд кВт*год.	15,1	15,6	15,9	16,6	16,1	16,4	17,3	17,9

Джерело: побудовано за даними: Наказ Міністерства промислової політики України «Щодо Галузевої програми енергоефективності та енергозбереження на період до 2017 року» від 25.02. 2009 р. № 152. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0152581-09>

Усі ці чинники, а саме: залежність вітчизняних виробників від світової кон'юнктури, дорогих імпортованих енергоресурсів (передусім природного газу), застаріла технологічна структура, обмежені можливості збуту на внутрішньому ринку металопродукції стали причиною того, що металургійна галузь виявилась однією із найуразливіших в умовах *світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр.* Глибокий спад у найбільш інтенсивно споживаючих метал галузях – автомобілебудуванні та будівництві – призвів до різкого скорочення його споживання³⁰.

³⁰ Точилін В.О., Венгер В.В. Ринок металопродукції: сучасний стан і перспективи розвитку. *Актуальні проблеми економіки*. 2010. № 3. С. 105–114. С. 109.

Таблиця 1.8

Питомі витрати енергоресурсів на виробництво чавуну

Показник витрат	Країна		
	ЄС	Китай	Україна
1. Енергоресурси, кг у.п./т	483,4	477,4	637,8
у т.ч.			
кокс, кг/т	383	398	503,8
природний газ, куб. м/т	-	-	82,2
пиловугільне паливо, кг/т	104	120	16,9
2. Кисень, куб. м/т	62,3	63,9	81,5

Джерело: побудовано за даними: Реструктуризація промисловості України у процесі посткризового відновлення. Київ: НІСД, 2011. 54 с. С. 12.

Так, виробництво чавуну вже у 2008 р. проти 2007 р. зменшилося на 12,9% – до 31 млн т; виробництво сталі та напівфабрикатів, отриманих неперервним литтям, на 12,8% – до 38,1 млн т; виробництво готового прокату на 16,3% – до 20,5 млн т³¹. У результаті зниження збуту вже у жовтні 2008 р. 17 із 36 доменних печей в Україні було зупинено (і тільки п'ять із них – на плановий ремонт). Втрата українською металопродукцією ключових позицій на зовнішніх ринках, зменшення внутрішнього попиту і, як наслідок, зниження обсягів виробництва й експорту металу спричинили скорочення припливу валюти в державу та зменшення надходжень до бюджету.

З метою фінансової стабілізації металургійних підприємств 10 листопада 2008 р. між Кабінетом Міністрів України та підприємствами гірничо-металургійного комплексу був підписаний Меморандум порозуміння³². Меморандум передбачав певні зобов'язання з обох сторін. Гірничо-металургійними підприємствами мала бути забезпечена робота на підприємствах на рівні не менше мінімальних обсягів, які забезпечують збереження виробничих потужностей у робочому стані; збереження професійного складу та кількості робочих місць, рівня заробітної плати та інших соціальних гарантій

³¹ Виробництво основних видів промислової продукції за 1990–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

³² Меморандум порозуміння між Кабінетом Міністрів України та підприємствами гірничо-металургійного комплексу від 10 лист. 2008 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0003120-08>

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

тощо. У свою чергу уряд зобов'язався: спрямувати через попередньо визначені комерційні банки значну частину кредитних ресурсів, отриманих для стабілізації фінансової системи України за мінімальними ставками плати за користування ними, на розвиток і вирішення проблемних питань підприємств металургійної галузі і суміжних галузей економіки, перш за все на завершення інвестиційних проєктів, спрямованих на ресурсо- й енергозбереження та рефінансування заборгованостей по інвестиційних проєктах; сприяти розширенню споживання металопродукції вітчизняного виробництва на внутрішньому ринку шляхом упровадження балансів виробництва та споживання продукції металургійних підприємств усіма металоспоживаючими галузями економіки з використанням ресурсів Стабілізаційного фонду та цільових програм; постачати природний газ металургійним підприємствам за ціною іноземного постачальника з урахуванням витрат на його транспортування територією України; забезпечити відшкодування ПДВ металургійним підприємствам протягом п'яти днів з моменту подачі декларації за минулий місяць; встановити та застосовувати тарифи на перевезення вантажів залізничним транспортом для металургійних підприємств, з огляду на рівень зниження цін на металургійну продукцію для потреб Укрзалізниці відносно серпня 2008 р.; знизити тарифи на електроенергію тощо.

Певні зобов'язання державою було виконано. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 14 жовтня 2008 р. № 925 (зі змінами та доповненнями) заморожено тарифи на залізничні перевезення та електроенергію, відмінено 12-відсоткову надбавку на природний газ на період до другого кварталу 2010 р.³³

Зазначимо, що Меморандум мав як позитивні так і негативні наслідки для галузі. До позитивних результатів варто віднести те, що швидка реакція уряду дозволила українським металургам активно включитися в цінову конкуренцію на зовнішніх ринках. За рівнем цін їхня продукція поступалася тільки продукції з Російської

³³ Постанова Кабінету Міністрів України «Про першочергові заходи щодо стабілізації ситуації, що склалася в гірничо-металургійному та хімічному комплексі» від 14 жовтня 2008 р. № 925. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=925-2008-%EF>

Федерації, Бразилії та Туреччини. Завдяки цьому Україні вдалося втримати свої позиції на світових металургійних ринках. Металургійна галузь – одна з перших українських галузей, що після фінансово-економічної кризи стала хоч і повільно, проте стабільно нарощувати обсяги виробництва. Також за час дії Меморандуму підприємства заощадили близько 2 млрд грн.

До негативних наслідків варто віднести те, що через брак обігових коштів у скрутному становищі опинилися такі підприємства, як «Запоріжсталь», ММК ім. Ілліча, «Arcelor Mittal Кривий Ріг», ДМЗ ім. Петровського, МЗ «Дніпроспецсталь» та ін., а заборгованість держави перед металургійними підприємствами з ПДВ зросла до 2,6 млрд грн.

Протягом 2010–2013 рр. через відновлення попиту на світовому ринку металопродукції спостерігалось збільшення обсягів вітчизняного виробництва та експорту. При цьому рівень цін на експорт майже всіх видів металопродукції зріс у середньому на 16–40%, а обсяг експорту – в 1,7 раза у грошовому вимірі³⁴. Однак за посткризовий період підприємства галузі так і не зуміли ані відновити загальні обсяги виробництва сталі, ані повернути обсяги зовнішньої торгівлі, втрачені протягом фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Це було обумовлено також і тим, що на посилення боргової кризи у країнах ЄС на початку осені 2011 р. світовий ринок металопродукції знову відреагував зниженням обсягів споживання та зниженням рівня цін на готовий прокат на 15–19%.

Загалом ситуація на світовому ринку чорних металів після фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. значно ускладнилася, насамперед через наявність великої кількості виробників металопродукції та надлишкових потужностей. Наслідком цього стало збільшення кількості цінових війн, антидемпінгових процесів і циклічних змін.

До існуючих проблем металургійної галузі України в 2014–2015 рр. додалася війна на Донбасі. Так, з серпня 2014 р., тобто з

³⁴ Венгер В.В. Ринок металопродукції. *Проблеми, напрями та чинники сприяння розвитку внутрішнього ринку України (реальний сектор економіки)*: моногр./ за ред. А.І. Даниленка; Л.В. Дейнеко; В.О. Точиліна. Київ: Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2013. С. 103–116. С. 107.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

моменту розгортання широкомасштабної участі Російської Федерації у воєнних діях на Донбасі, почалося стрімке скорочення обсягів виробництва сталі в Україні. Таке скорочення відбувалося через пошкодження виробничих потужностей металургійних підприємств, руйнацію шляхів сполучення та серйозні порушення в системі матеріально-технічного забезпечення технологічних процесів на підприємствах. І лише з укладанням угоди про нове перемир'я (Мінськ–2) і суттєвим послабленням інтенсивності реальних бойових дій на Донбасі виробництво сталі та напівфабрикатів в Україні почало зростати³⁵. Зокрема, у квітні 2015 р. порівняно з березнем воно зросло на 11,9% і сягнуло 1935 тис. т, а в травні збільшилося ще на 10,4% – до 2137 тис. т. Це менше, ніж до вторгнення російських військ на Донбас і загострення бойових дій у серпні 2014 р., проте, це найвищий показник щомісячних обсягів виробництва сталі та напівфабрикатів в Україні починаючи з серпня 2014 р. Щоправда, у червні 2015 р., за даними Державної служби статистики, виробництво сталі та напівфабрикатів в Україні скоротилося до 1979 тис. т. Значною мірою це було пов'язано з пошкодженням магістрального газопроводу, що призвело до тимчасової зупинки виробництва на комбінатах Маріуполя. Утім цей інцидент не порушив загальної тенденції до відновлення роботи вітчизняної чорної металургії.

Водночас досить серйозною проблемою у березні 2017 року стала так звана «націоналізація» керівництвом російсько-терористичних угруповань в ОРДЛО українських металургійних підприємств, які розташовані на непідконтрольній Києву території Донбасу. Зокрема, під зовнішнє управління російсько-терористичних угруповань «ДНР» потрапили: Єнакіївський металургійний завод, Харцизький трубний завод (належать групі «Метінвест»); Ясинуватський і Макіївський коксохімічні заводи і Донецький металургійний завод (група «Донецьксталь»)³⁶. Крім того, в області діють понад двадцять

³⁵ Кулицький С. Проблеми розвитку українського гірничо-металургійного комплексу на сучасному етапі. *Україна: події, факти, коментарі*. 2015. № 14. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2015/ukr14.pdf>

³⁶ «ДНР» опублікувала список українських компаній, «які піпадають під націоналізацію». *Lb*. URL: https://lb.ua/society/2017/03/02/360224_dnr_opublikovala_spisok.html

шахт, найбільша з яких – Шахта імені Засядька в Донецьку. На території «ЛНР» діють Краснодонвугілля і Алчевський меткомбінат («ІСД»), а також шахти ТОВ «Ровенькиантрацит» і ТОВ «Свердловськантрацит» (ДТЕК).

Поряд із цим подальший розвиток української металургії та нарощування обсягів металургійного виробництва можливі й за цілковитої відмови від контрактів з ОРДЛО. На наш погляд, така відмова здатна активізувати додаткове зростання на підприємствах галузі, що перебувають на підконтрольних Україні територіях. Однак це потребує політичної волі та рішучих заходів з боку державної влади.

1.3. Особливості створення бізнес-груп у металургійній галузі України

1.3.1. Основні мотиви та організаційні форми створення бізнес-груп

Найважливішою особливістю сучасних національних економічних систем і світової економіки загалом є прискорене зростання концентрації капіталів і виробництв у різних сферах господарської діяльності. Найбільш очевидним проявом масштабної концентрації і централізації капіталу є створення різноманітних форм бізнес-груп, які мають значний виробничий капітал і можливість акумуляції фінансових ресурсів³⁷.

Відмітною особливістю розвитку вітчизняних підприємств металургійної галузі в сучасних умовах є активізація інтеграційних процесів, що виявляються у формуванні крупних металургійних структур корпоративного типу³⁸.

В історії формування вітчизняних бізнес-груп українські дослідники виділяють два етапи, які розмежовуються кінцем 1990-х років. Наприкінці першого етапу бізнес-групи вперше визначилися

³⁷ Венгер В.В. Механізми та стимули інтеграції підприємств у фінансово-промислові групи. *Актуальні проблеми економіки*. 2014. № 7. С. 147–152. С. 148.

³⁸ Венгер В.В. Розвиток інтегрованих структур в економіці України. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка*. 2014. Т. 19. Вип. 2/2. С. 39–43.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

як специфічні регіональні фінансово-промислові групи (ФПГ). Їх формування започаткували окремі найактивніші приватні компанії, що стали виконувати роль ядра, навколо якого поступово об'єднувалися підприємства регіону³⁹.

Інтерес до об'єднання підприємств металургійної галузі України виник у першій половині 1990-х років у відповідь на:

- розрив господарських зв'язків зі споживачами та постачальниками;
- дефіцит оборотних коштів унаслідок інфляції та неплатежів;
- згорання бюджетного фінансування;
- тиск з боку потужних конкурентів на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- дефіцит керованості розриву технологічно пов'язаних підприємств (рис. 1.3)⁴⁰.

У таких умовах, з метою встановлення фінансового контролю над металургійними підприємствами, їх власниками було використано кліше існуючих у світі ФПГ як результативну форму внутрішньої інтеграції національних економічних агентів.

Проте, у разі вибору такої організаційної форми, головне значення мали не стільки порівняльна ефективність організації ФПГ та підвищення конкурентоспроможності, які продемонструвала світова практика, скільки високий ступінь її відповідності неформальним рушійним силам перехідного періоду, що відштовхувалися не стільки від завдань ринкової трансформації, скільки від приватних інтересів власників ФПГ⁴¹.

Експерти Центру економічного розвитку, досліджуючи мотиви створення ФПГ у металургійній галузі України, виокремили такі загальні та специфічні чинники⁴²:

³⁹ Формування великого приватного капіталу в Україні / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, Л.З. Суплін. Київ: «Міленіум», 2004. 90 с. С. 13.

⁴⁰ Кириї В.В., Чічкань О.В. Засади формування фінансово-промислових груп в Україні. *Інноваційна економіка*. 2012. № 2. С. 269–272. С. 270.

⁴¹ Точилін В.О., Венгер В.В. Вертикально-інтегровані структури гірничо-металургійного комплексу України: стан та напрями розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2008. № 3. С. 70–86. С. 72.

⁴² Формування великого приватного капіталу в Україні / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, Л.З. Суплін. Київ: «Міленіум», 2004. 90 с. С. 8.

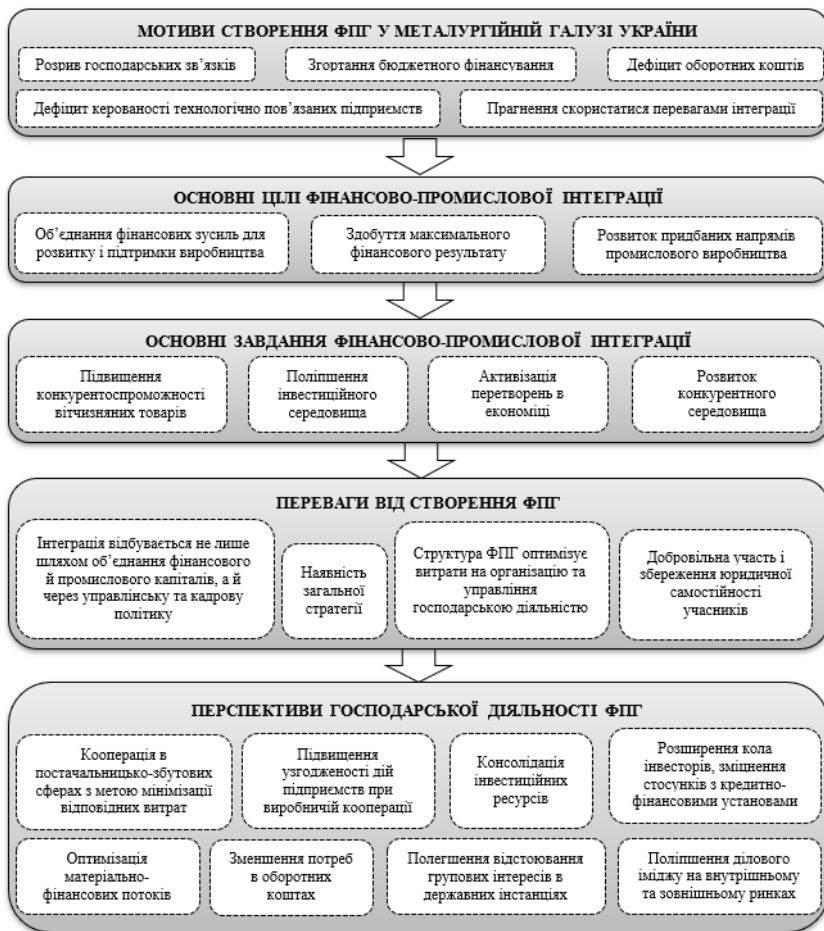

Рис. 1.3. Парадигма створення ФПГ в металургійній галузі України

Джерело: складено автором на основі: Кирій В.В., Чічкань О.В. Засади формування фінансово-промислових груп в Україні. *Інноваційна економіка*. 2012. № 2. С. 269–272. С. 270.

- *по-перше*, після розпаду СРСР та руйнування традиційних виробничих зв'язків (технологічних і коопераційних) навіть усередині України, виникла потреба у їх відновленні. Більше того, частина технологічно пов'язаних між собою виробництв опинилася в різних країнах. В Україні близько 70% загального обсягу

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

виробництва промислової продукції залежало від постачання сировини, матеріалів і комплектуючих виробів із Росії та колишніх союзних республік;

- *по-друге*, на тлі економічної кризи та гіперінфляції у підприємств виник дефіцит власних обігових та інвестиційних ресурсів. Проблему можна було вирішити лише шляхом об'єднання промислових підприємств і банків у рамках ФПП;

- *по-третє*, значним стимулом до об'єднання з боку самих агентів – підприємств і банків – стала надія на відновлення галузевих систем державного бюджетного фінансування і державної підтримки.

Це свідчить про те, що форма великого приватного капіталу, яка виникла в Україні, була своєрідною, але природною реакцією на існуючі умови, що сформували великий приватний *фінансово-промисловий капітал*.

При цьому найвигіднішою формою максимізації прибутків ФПП стало присвоєння *«ренти»* за рахунок встановлення контролю над товарними і фінансовими потоками такими трьома способами:

1. Через трейдерську діяльність – продаж (розподіл) енергоресурсів. У регіонах ця функція надавалася наближеним до місцевої влади приватним трейдерам. Оскільки підприємства були обмежені у фінансах, використовувався бартер на продукцію за зниженими цінами, з подальшим перепродажем уже за більш високими цінами, у тому числі на зовнішніх ринках.

2. Через банківську діяльність. При оперуванні фінансовими ресурсами металургійних підприємств і обслуговуванні фінансових програм регіону накопичення банківського капіталу відбувалося досить швидко, особливо в період гіперінфляції. Саме в цей період і були створені ті банки, що стали центрами потужних сьогоднішніх бізнес-груп.

3. Через приватизацію дохідних державних підприємств – шляхом використання пільгових способів викупу, передачі трудовому колективу (наприклад, через оренду з правом викупу), у розстрочку з доходів підприємства, взятого в оренду. Поступово акції членів трудового колективу акумулювались у топ-менеджерів таких підприємств або у зовнішніх інвесторів.

У результаті цього сформувалися два типи вітчизняних ФПП:

а) фінансово-промислові групи, які створювалися за ініціативою банків. Прикладом можуть бути такі ФПГ, як: «Приват» та «Фінанси та кредит», де банки відігравали роль стратегічного і фінансового центру;

б) промислові фінансові групи, що виникли на базі трейдерського капіталу і приватизації державного бізнесу. До цього типу відносять керуючі компанії, навколо яких об'єднані промислові підприємства. Якщо в групах і є банки, то вони відіграють пасивну роль, обслуговуючи розрахункові операції їх членів. У секторі чорної металургії до представників цієї групи належать такі ФПГ, як: «СКМ»; «ІСД»; «Інтерпайп»; «Смарт Груп»; «Донецьксталь».

Надалі, через відсутність економічних переваг та наявність у законодавстві несприятливих умов господарювання, великий капітал в Україні не став використовувати форму офіційних ФПГ, зупинившись на таких організаційно-правових формах, як холдинги, акціонерні товариства з мережею дочірніх підприємств, концерни, корпорації. В таких об'єднаннях, як правило, не існувало фінансового центру, а функції банків теж зводилися лише до обслуговування розрахункових операцій членів об'єднання.

Оскільки формування бізнес-груп здійснювалося на тлі політичних, соціально-економічних перманентних криз, товарні та фінансові потоки, контроль над якими вони здійснювали, концентрувалися у сферах зовнішньоекономічної діяльності, що давало бізнес-групам можливість уникати втрат від змін економічної політики всередині країни. Саме за рахунок різниці між внутрішньою і зовнішньою економічною кон'юнктурою створювалися їх надприбутки⁴³.

У свою чергу інтеграція вітчизняних металургійних підприємств до складу бізнес-груп теж здійснювалася під впливом різних факторів та мала різні форми⁴⁴:

– *розвиток інтеграції за рахунок встановлення нових меж контролю по вертикалі*. На перших етапах свого формування бізнес-

⁴³ Точилін В.О., Венгер В.В. Вертикально-інтегровані структури гірничо-металургійного комплексу України: стан та напрями розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2008. № 3. С. 70–86. С. 75.

⁴⁴ Формування великого приватного капіталу в Україні / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, Л.З. Суплін. Київ: «Міленіум», 2004. 90 с. С. 19–22.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

групи приєднували до себе численні різноманітні активи, куплені «про всяк випадок». У результаті групи перетворювалися на великі конгломерати, до складу яких включалися підприємства різних видів бізнесу (наприклад, металургії, виробництва коксу, видобування і переробки залізорудної сировини, об'єкти сервісу, торгівлі, агропромислові, енергетичні та інші), а також досить випадкові окремі об'єкти. Слід зазначити, що в умовах нерозвиненості внутрішнього ринку сировини, матеріалів, обладнання та машин, а також за відсутності розвинутої ринкової інфраструктури ефективний системний бізнес міг функціонувати в Україні лише завдяки розповсюдженню контролю по вертикалі. Причому найбільш надійний і жорсткий контроль над товарними та фінансовими потоками забезпечувався та й забезпечується шляхом встановлення власності на об'єкти. Саме тому основою формування сучасних бізнес-груп стала вертикальна інтеграція по всьому технологічному ланцюгу;

– *концентрація капіталу та збільшення його конкурентоспроможності на конкретному товарному ринку шляхом горизонтальної інтеграції.* Через експортну діяльність на провідні бізнес-групи чиниться постійний конкурентний тиск з боку потужних світових виробників. Великі компанії мають значні переваги, які дають їм вигреш у конкурентній боротьбі. Концентрація дає змогу зменшувати відносні витрати на виробництво та збут продукції, розширювати її асортимент, що забезпечує можливість роботи бізнес-груп на різних сегментах товарного ринку. Попри боротьбу всередині країни за збільшення своїх потужностей, вітчизняні бізнес-групи почали активно поширювати зони контролю за межами країни з метою доповнення технологічного ланцюга металургійного виробництва. При цьому до складу бізнес-груп включаються переважно підприємства, що мають вищий рівень переробки продукції, бо за їх рахунок забезпечується стабільний вихід на світові ринки. Тим самим українські бізнес-групи отримали можливість збільшити технологічний рівень свого системного бізнесу, наблизившись, при цьому до стандартів світового виробництва;

– *створення стратегічних альянсів для здійснення спільних дій.* Укладання стратегічних альянсів є досить привабливим способом

інтеграції капіталу. Укрупнення діючого капіталу здійснюється переважно без об'єднання власності, при збереженні корпоративної незалежності учасників альянсу. На відміну від інтеграції, що здійснюється на жорсткому каркасі власності, форма альянсу є для його учасників одним із швидких і порівняно дешевих способів реалізації великих проєктів, коли потужностей (виробничих або фінансових) окремої структури недостатньо. У цей спосіб можна уникнути витрат часу та інвестиційних ресурсів для придбання у власність необхідних компонентів, в яких виникає потреба для досягнення мети розвитку бізнесу. За такої моделі взаємовідносин теж вдається досягти додаткових конкурентних переваг для всіх учасників альянсу, що має реальна інтеграція капіталу на базі власності. Механізм укладання альянсів дає їх учасникам ефективну можливість узгодити ринкові дії і раціонально об'єднати необхідні ресурси.

Альянси між потужними бізнес-групами у металургії почали формуватися переважно на ситуативній основі. Це було пов'язано з розвитком приватизаційних процесів в Україні, які зосереджувалися в економічних секторах, де переважали потужні конкуренто-спроможні на внутрішньому та світових ринках підприємства, що мали високу вартість. Для участі в конкурсах на придбання державного пакета акцій таких підприємств необхідні були фінансові ресурси, якими ще не володіли окремі бізнес-групи. Крім цього, поодинокі їм було важко протистояти іноземним транснаціональним компаніям, які також були зацікавлені в подібних об'єктах. Також на світовому ринку чорних металів вітчизняні металургійні підприємства зіткнулися з жорсткою блокадою з боку розвинених країн. Так, антидемпінгова війна обмежила для українських підприємств вихід на два головних світових ринки сталі – країн ЄС та США. У відповідь українські виробники вимушені були вдатися до застосування обхідних шляхів, одним з яких стало укладання альянсів з іноземними трейдерськими компаніями, що слугували каналами для виходу української металопродукції на ці ринки.

Із розвитком конкуренції за сфери впливу в металургійному секторі бізнес-групи перейшли до встановлення *корпоративного* контролю над підприємствами як більш надійної форми. Причиною

розширення такого контролю були насамперед відсутність сильної державної влади і правової системи, здатної забезпечити стабільність та безпеку ведення бізнесу і прагнення власників забезпечити низькі ціни на проміжну продукцію та енергетичні ресурси. Відтак сфери контролю стали поширюватися шляхом вертикальної інтеграції за технологічним ланцюгом «виробництво коксу → видобуток вугілля → видобуток і збагачення руди → виробництво металу в основному низького переділу». Тобто сфери контролю ФПГ, пов'язаних із металургійною галуззю України, розповсюджувалися на металургійні заводи і комбінати, коксохімічні підприємства, гірничо-збагачувальні комбінати (ГЗК) та вугільні шахти. Потім, на початку 2000-х років, у функціонуванні приватних бізнес-груп з'явилися нові ознаки, що свідчили про початок нового етапу в їх розвитку, зокрема – перехід на національний рівень і наближення до світових стандартів ведення бізнесу⁴⁵.

1.3.2. Конфігурація бізнес-груп у металургійній галузі: структура та розподіл контролю

Сьогодні в металургійній галузі України функціонує десять найбільших і найвпливовіших бізнес-груп, які перебувають на різних стадіях структуризації та формалізації бізнесу. Це такі групи, як: «ІСД», «СКМ», «Смарт-Холдинг», «Інтерпайп», «Приват», «Донецькстал», «ВС Енерджі Інтернейшнл Україна», «АрселорМіттал», «Євраз», «Мечел»⁴⁶. Їх вплив розповсюджується на основні металургійні заводи і комбінати, коксохімічні підприємства, гірничо-збагачувальні комбінати та вугільні шахти. Розглянемо їх більш детально.

«ІСД». Корпорацію «Індустріальний союз Донбасу» («ІСД») створено у 1995 р. Її засновниками виступили Донецьке регіональне відділення Академії технологічних наук України, Донецьке

⁴⁵ Венгер В.В. Розвиток підприємств гірничо-металургійного комплексу України у складі бізнес-груп. *Економіка і прогнозування*. 2015. № 1. С. 64–75. С. 64.

⁴⁶ Точилин В., Венгер В. Особенности создания и функционирования финансово-промышленных групп: опыт Украины. *Ekonomisti*. 2013. № 5. С. 48–55. С. 51.

відділення Академії економічних наук України, Донецька торгово-промислова палата, проектно-будівельне підприємство «Азовінтекс», компанія «Візаві».

Наявність таких засновників полегшила налагодження контактів корпорації з місцевою владою. Основою для розгортання бізнесу корпорації стала газотрейдерська діяльність. Так, лише за 1996–2000 рр. «ІСД» поставила підприємствам Донецької області природний газ в обсязі 20,3 млрд куб. м. Саме постачання газу дало можливість установити контроль над промисловими підприємствами: у 1998 р. – над металургійним комбінатом «Азовсталь»; у 1999 р. розпочалася реалізація великих інвестиційних програм у вугільному секторі – переважно на шахтах, що добувають коксівне вугілля.

У 2000 р. засновано торгово-промислову компанію «Укрвуглемаш», якій передані в управління акції приватизованих машинобудівних заводів; у 2001 р. – придбано 76% акцій Харцизького трубного заводу та 24% ВАТ «Дніпропетровський трубний завод»⁴⁷, акції Алчевського металургійного комбінату і 39% акцій узбецької компанії «Узнафтогазбуд» (будівельно-монтажні роботи в нафтогазовому комплексі)⁴⁸.

Одне з центральних місць у корпорації посідав Донецький акціонерний банк ЗАТ «Донгорбанк», який обслуговував підприємства регіону та був номінальним утримувачем акцій більшості промислових гігантів Донбасу. Проте цей банк не став інвестиційним центром групи. Більше того, влітку 2011 р. відбулося об'єднання ЗАТ «Донгорбанк» та ПАТ «Перший український міжнародний банк». У своїй інвестиційній політиці ФПГ «ІСД» орієнтується переважно на іноземні банки.

У наступні роки у зв'язку з відокремленням компанії «СКМ» відбувся перерозподіл власності – «ІСД» передала «СКМ» свою частку контролю над ВАТ «Азовсталь» і ВАТ «Харцизький трубний завод». Водночас «ІСД» почала розповсюджувати свій вплив на інші металургійні підприємства України.

⁴⁷ Зазначені два підприємства випускали понад 30% всієї трубної продукції України.

⁴⁸ Формування великого приватного капіталу в Україні / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, Л.З. Суплін. Київ: «Міленіум», 2004. 90 с. С. 30–31.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

Наприкінці 2008 р., обтяжену гігантськими боргами корпорацію «ІСД» «накрило» першою хвилею світової фінансово-економічної кризи. Відтоді стало зрозуміло, що без сторонньої допомоги вижити їй буде досить важко.

У січні 2010 р. група російських фінансових інвесторів за участю Зовнішекономбанку придбала контрольну частку (50% + дві акції) корпорації «ІСД». За оцінками експертів приблизна вартість операції становила близько 2 млрд дол. США.

Корпорація «ІСД» була однією з найбільших приватних бізнес-груп України⁴⁹. Вона також входила до найбільших транснаціональних компаній, які займають ключові позиції у виробництві сталі Центрального та Східно-Європейського регіону. Так, за версією міжнародного аналітичного агентства «Метал Бюлетень» (Велика Британія, Лондон) «ІСД» була однією з 40 найбільших металургійних компаній світу з виробничою потужністю, що виробляла 10 млн т сталі на рік, із кількістю співробітників у понад 40 тис. осіб.

До її складу входили такі металургійні активи (рис. 1.4): ПАТ «Алчевський металургійний комбінат» (м. Алчевськ, Україна); ПАТ «Алчевськкокс» (м. Алчевськ, Україна); ПАТ «Дніпровський металургійний комбінат ім. Ф.Е. Дзержинського» (м. Дніпродзержинськ, Україна); «ISD Dunaferg» (м. Дунауйварош, Угорщина); «ISD Huta Czestochowa» (м. Ченстохова, Польща)⁵⁰.

Світовий продаж металопродукції здійснювався через найбільшого міжнародного металотрейдера «Дуферко» з розгалуженою мережею представництв у всьому світі. Стратегічне партнерство з ПАТ «Українська гірничо-металургійна компанія» та ТОВ «Російська гірничо-металургійна компанія» дозволяли здійснювати торговельні операції в Україні та країнах СНД.

На рис. 1.4. представлено основний бізнес, яким володіла корпорація «ІСД» – металургійний.

⁴⁹ Розвиток сектора чорної металургії в Україні / Світовий банк. Київ: «Міленіум», 2004. 110 с. С. 17.

⁵⁰ Индустриальный Союз Донбаса (ИСД) / Ліга.Досьє. URL: https://file.liga.net/companies/indyustrialnii_souz_donbassa_isd

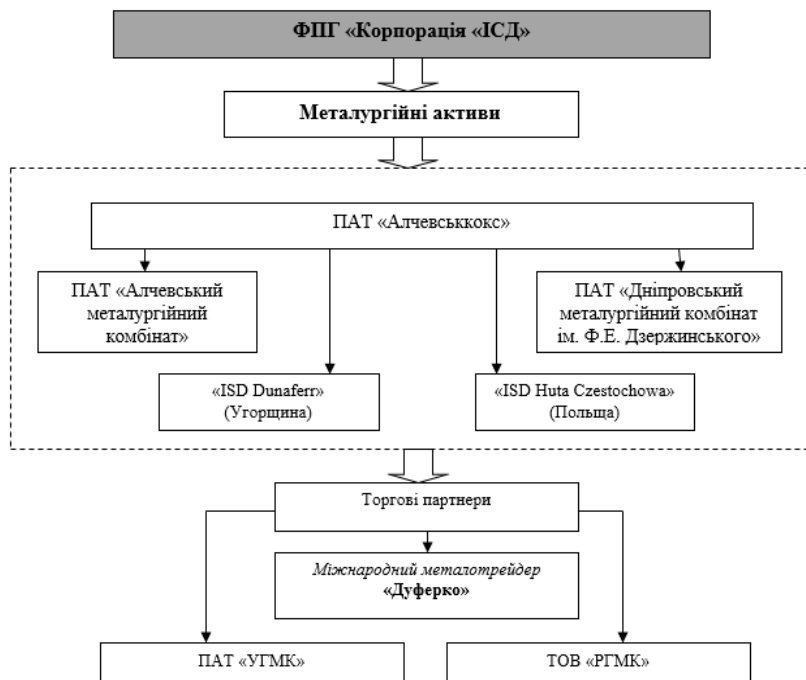

Рис. 1.4. Структура бізнес-групи «Корпорація «ІСД»

Джерело: складено автором за даними: Розвиток сектора чорної металургії в Україні / Світовий банк. Київ: «Міленіум», 2004. 110 с. С. 17; Индустриальный Союз Донбаса (ИСД) / Ліга.Досьє. URL: https://file.liga.net/companies/industrialnii_souz_donbassa_isd

Проте за неофіційними даними, «ІСД» володіла, контролювала чи мала партнерські відносини з понад 40 промисловими компаніями як в Україні, так і за кордоном⁵¹. Зокрема, у сфері важкого машинобудування: ПАТ «Азовмаш»; ПАТ «Словважмаш»; ПАТ «Старокраматорський машинобудівний завод»; ПАТ «Сніжнянський механічний завод»; ПАТ «Дружковський машинобудівний завод»; ТОВ «Каменський машинобудівний завод» (Росія); ПАТ «Завод гірничорятувальної техніки «Горизонт».

⁵¹ Венгер В.В. Розвиток підприємств гірничо-металургійного комплексу України у складі бізнес-груп. *Економіка і прогнозування*. 2015. № 1. С. 64–75. С. 51.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

В енергетичному секторі «ІСД» мала партнерські відносини з такими вугільними шахтами, як: ДП «Красноармійськвугілля»; ВП «Шахта «Родинська» (ДП «Красноармійськвугілля»); ВП «Шахта імені В.М. Бажанова» (ДП «Макіїввугілля»); ВП «Шахта «Холодна Балка» (ДП «Макіїввугілля»); ВП «Шахта «Північна» (ДП «Макіїввугілля»); ДП «Шахта імені С.П. Ткачука» (колишня назва – Шахта «Комуніст»), (ДП «Шахтарськантрацит»); ДП ВК «Краснолиманська».

В аграрному секторі «ІСД» володіла: ПрАТ «Бахмутський аграрний союз» який включає: ПрАТ «Південь Агро»; ТОВ «Східагро»; цех з виробництва комбікормів; Виробничий ПрАТ «Бахмутський аграрний союз»; ПрАТ «Діанівська птахофабрика»; ПрАТ «Горлівський м'ясокомбінат».

В інших сферах: ТОВ «Авіаційна компанія «ІСД Авіа»; ПАТ «Краматорський цементний завод – Пушка»; ПАТ «Науководослідний інститут гірничої механіки імені М.М. Федорова»; ПАТ «Пантелеймонівський вогнетривкий завод»; ЗАТ «Степнотехсервіс»; Компанія «Узнафтогазбд» (Узбекистан); ТОВ «Вікторія» (готельний комплекс м. Донецьк); ТОВ «Ялта Інтурист» (готельний комплекс м. Ялта); ПрАТ «Керамет»; ТОВ «Донбасбуд»; ТОВ «Медіа Інвест Груп» тощо.

Наведені дані свідчать про те, що у структурі «ІСД» основний бізнес мав потужну підтримку у вигляді двох блоків підприємств – вугледобувних шахт і машинобудівних заводів з виробництва машин і обладнання для вугледобувної промисловості. Також група мала значну зацікавленість в одержанні реального корпоративного контролю в процесі приватизації вугледобувного сектора. Слабкою ланкою в групі був блок, що забезпечує металургійне виробництво стратегічною сировиною, – залізною рудою.

Також значну частину у структурі «ІСД» займали підприємства аграрного сектора. Це один з ефективних і перспективних напрямів бізнесу, який підтримувався бізнес-групою, – вона реалізовувала у цій сфері досить об'ємні інвестиційні програми.

Варто зазначити, що через військово-політичну агресію ПАТ «Алчевський металургійний комбінат», розташований на окупованій нині території в Луганській області, із серпня 2014 р. простоював. А раніше це підприємство, що належало групі «ІСД» стабільно

входило в п'ятірку найбільших в Україні. Проте руйнування інфраструктури – електропостачання й залізниці, особливо ключового для Алчевська Дебальцевського залізничного вузла, позбавило комбінат можливості відновити роботу. Попри плани у січні 2015 р., потім у травні, відновити роботу підприємства не вдалося. І лише на початку червня була запущена одна доменна піч. Про виробництво сталі і не йшлося.

Разом із перезапуском ПАТ «Алчевський металургійний комбінат» стабілізувалася й робота сусіднього коксохіму, що також належить бізнес-групі «ІСД». Так, лише у квітні 2015 р. ПАТ «Алчевськкокс» відновив свою роботу, що дало «ІСД» змогу забезпечити поставки коксу на ПАТ «Дніпровський металургійний комбінат ім. Ф.Е. Дзержинського», і в такий спосіб наростити випуск сталі⁵². Проте вже у березні 2017 року унаслідок так званої «націоналізації» комбінату російсько-терористичним угрупованням «ЛНР» контроль над цим підприємством група втратила.

30 березня 2021 р. Господарський суд Донецької області відкрив провадження за позовом компанії Indumet S.A. (Люксембург) щодо банкрутства корпорації «Індустріальний союз Донбасу» (ІСД)⁵³. За компанією Indumet S.A. стоїть російська державна корпорація розвитку ВЕБ (Внешкеонобанку), за гроші якої скуповувалися борги «ІСД».

«СКМ». У 2000 р. зі складу корпорації «ІСД» виділилася бізнес-група «СКМ» (Систем Кепітал Менеджмент). Діяльність «СКМ» спрямована на здійснення інвестицій у ключові галузі економіки України, такі як гірничодобувна промисловість, металургія й енергетика.

З моменту заснування «СКМ» будує свій бізнес, використовуючи накопичений промисловий потенціал та здійснюючи масштабні інвестиції в Україні та за кордоном. Зокрема, «СКМ» постійно розширює свій бізнес за рахунок динамічних у плані розвитку секторів економіки банківського, страхового, телекомунікаційного,

⁵² Кулицький С. Проблеми розвитку українського гірничо-металургійного комплексу на сучасному етапі. *Україна: події, факти, коментарі*. 2015. № 14. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2015/ukr14.pdf>

⁵³ Суд відкрив справу щодо банкрутства ІСД. Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/04/1/672531>

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

нерухомості, засобів масової інформації, видобутку глини, машинобудування, роздрібною торгівлі, сільського господарства, транспортних послуг та ін.

В історії становлення і розвитку корпорації «СКМ» виділяють кілька етапів⁵⁴:

– *2000–2002 рр. – придбання.* На початковій стадії свого розвитку компанія «СКМ» зосередила зусилля на розширенні свого інвестиційного портфеля і стала власником більшості підприємств, що сьогодні входять до її групи. Саме в цей період розпочався процес модернізації підприємств та запровадження на них єдиних стандартів управління;

– *2002–2004 рр. – інтеграція.* У цей період основну увагу корпорація «СКМ» приділяє впровадженню світових стандартів управління бізнесом в усіх ключових активах компанії. Одночасно продовжується процес модернізації підприємств та розпочинається реалізація довгострокової стратегії розвитку і підвищення ефективності бізнесу, що включає в себе побудову вертикально інтегрованої виробничої структури і формування команди менеджерів світового класу;

– *2004–2006 рр. – реструктуризація і диверсифікація.* На цьому етапі «СКМ» розпочинає реалізацію програми корпоративної реструктуризації, спрямованої на підвищення ефективності корпоративної структури та корпоративного управління групою. Створено галузеві холдинги «Метінвест» та «ДЕТЕК», в управління яких переходять усі активи корпорації «СКМ» у секторах ГМК та енергетики відповідно. Також у цей період «СКМ» формує банківський і страховий бізнес. Компанія починає активно розвивати нові для себе напрями, такі як медіа, нерухомість і телекомунікації (фіксований і мобільний зв'язок) та розпочинає готувати консолідовану фінансову звітність відповідно до Міжнародних стандартів фінансової звітності (IFRS);

– *2007–2008 рр. – зростання.* Корпорація «СКМ» виробляє чітку стратегію розвитку свого бізнесу. Розширення бізнесу забезпечується за рахунок внутрішнього зростання, а також шляхом здійснення нових придбань у стратегічно важливих галузях

⁵⁴ SCM. URL: <https://www.scm.com.ua/about>

економіки та промисловості. Паралельно «СКМ» розпочинає процес виходу з непрофільних активів, які не відповідають затвердженій стратегії розвитку.

– 2009–2010 рр. – *посткризове відновлення*. Корпорація «СКМ» швидко відновлюється після фінансово-економічної кризи. Достатній запас міцності забезпечує їй стійкість у період різких ринкових коливань. В основі такої стійкості – зважений підхід до ведення бізнесу, вміння швидко приймати ефективні рішення, консервативність у залученні позикових коштів, чітке розставлення пріоритетів і команда талановитих професіоналів. Підхід «СКМ» до ведення бізнесу залишається незмінним: довгострокові вкладення в активи з високим потенціалом повернення інвестицій і зростання їхньої вартості. Незмінною залишається й мета «СКМ» – стати конкурентоспроможною й успішною компанією світового рівня.

– 2011–2012. – *інвестиції*. Корпорація «СКМ» купує підприємства в стратегічно важливих для компанії галузях енергетики та металургії і стає найбільшим приватним національним інвестором в Україні. Частка «СКМ» у ВВП України становить майже 4%, а на її підприємствах працює близько 300 тис. осіб. Географія присутності включає Україну, Російську Федерацію, Швейцарію, Італію, Болгарію, Велику Британію і США. Стратегія «СКМ» спрямована на впровадження ефективної та прозорої корпоративної структури й управління, підвищення стійкості вертикально інтегрованих галузевих холдингів.

У 2011 р. було прийнято рішення про розділення функцій володіння і стратегічного управління бізнесом. У результаті проведених перетворень АТ «СКМ» (керівна компанія групи) сконцентрувалася на стратегічному управлінні бізнесом, а функцію володіння корпоративними правами всіх активів (як українських, так і закордонних) було передано до SCM Holdings Ltd (рис. 1.5).

Реалізовані заходи дозволили сформувати корпоративну структуру, що відповідає міжнародним стандартам ведення бізнесу. Більше того, реформування структури бізнесу «СКМ» перетворило її на ефективнішу та зрозумілішу для акціонерів, партнерів та інвесторів.

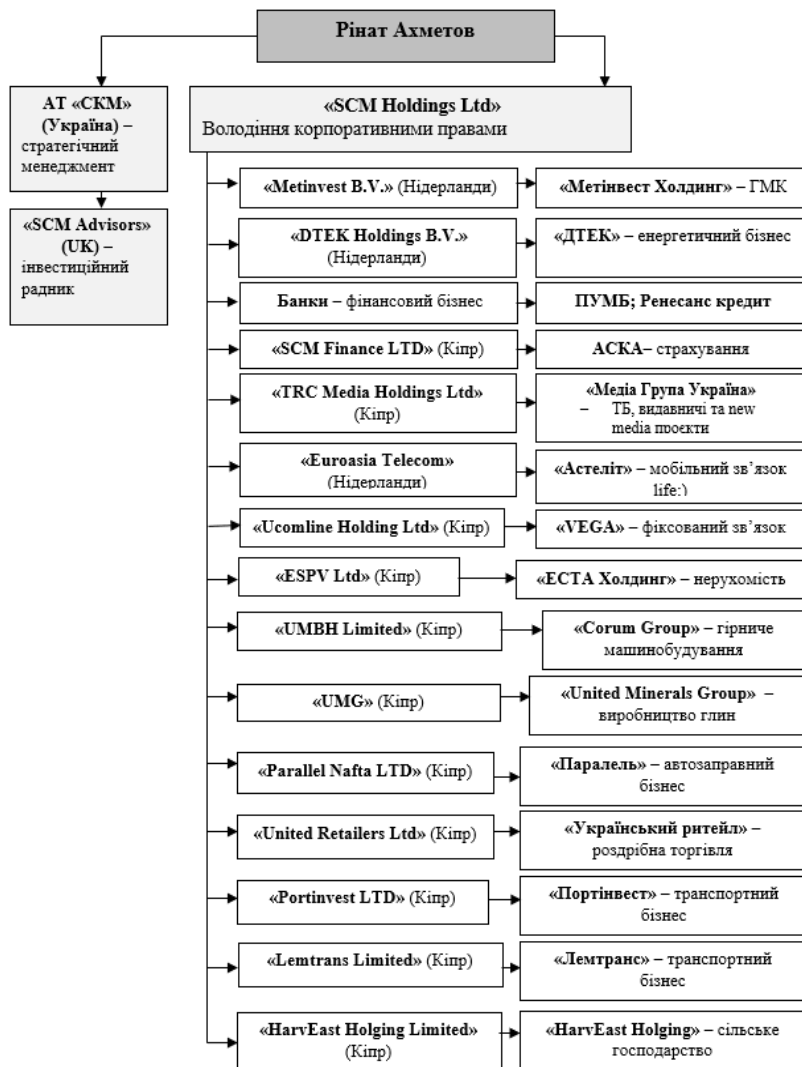

Рис. 1.5. Структура корпорації «СКМ» (основні активи)⁵⁵

Джерело: складено автором на основі: SCM. URL: <https://www.scm.com.ua/about>

⁵⁵ У схемі представлені підприємства, у статутних капіталах яких АТ «СКМ» володіє (прямо чи опосередковано) частками в розмірі 50% та більше.

Домінуючими в «СКМ» – як за обсягами виробництва, так і за обсягами прибутку – є промислові підприємства. Зокрема, провідне місце у групі займають підприємства гірничо-металургійного комплексу які входять до складу міжнародної вертикально інтегрованої гірничо-металургійної компанії «Метінвест» (рис. 1.6).

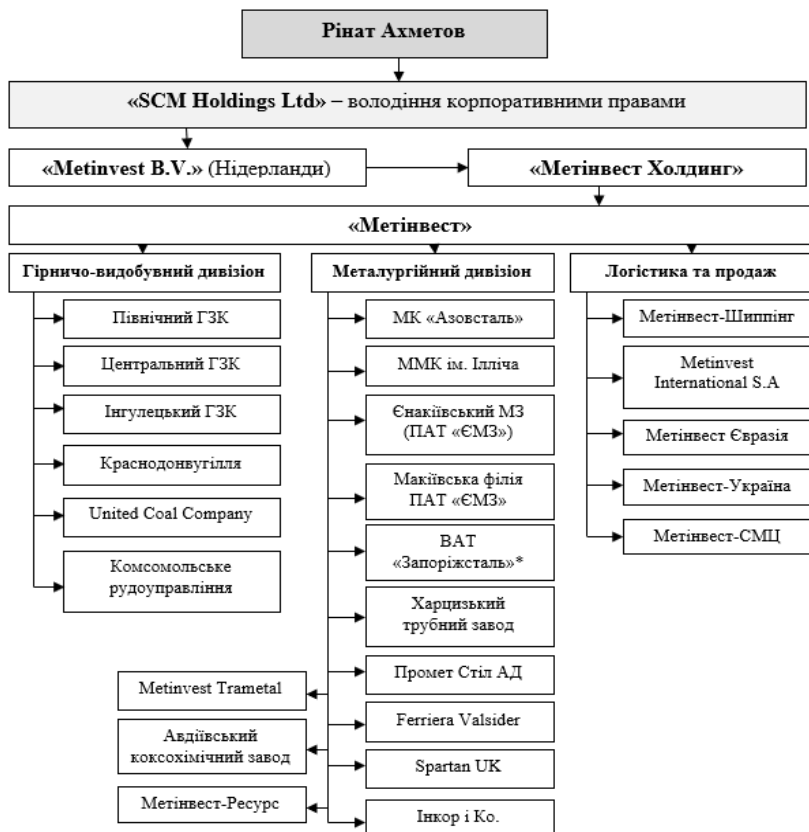

Рис. 1.6. Структура гірничо-металургійних активів холдингової компанії «Метінвест» бізнес-групи «СКМ»⁵⁶

Джерело: складено автором на основі: SCM. URL: <https://www.scm.com.ua/>

⁵⁶ 30 липня 2012 р. компанія Metinvest B.V. оголосила про викуп другої половини прав володіння гірничо-металургійним бізнесом групи «Індустріал». Попередні 50% «Індустріалу» «Метінвест» придбала в липні 2011 р.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

Підприємства галузевого холдингу «Метінвест» мають вигідне географічне розташування: конкурентні переваги забезпечуються близькістю сировинної бази, низькою вартістю ресурсів і зручним розташуванням відносно цільових ринків.

Вертикальна інтеграція дозволяє управляти всім виробничим ланцюжком – від видобутку сировини до роздрібного продажу металопрокату – і приймати рішення, оптимальні для всієї бізнес-групи, а не окремих підприємств. Серед основних стратегічних цілей «Метінвест» виділяє: побудову гірничо-металургійної компанії світового класу; досягнення лідерських позицій у Європі та світі; максимізацію вартості гірничо-металургійного бізнесу групи «СКМ».

Підприємства *Гірничовидобувного дивізіону* виробляють залізородний концентрат, котуни та інші види сировини для металургійного виробництва. Гірничо-збагачувальні комбінати, що працюють у складі дивізіону, повністю забезпечують сировиною металургійні підприємства групи, а також постачають свою продукцію до інших вітчизняних і закордонних металургійних комбінатів.

На вугільних шахтах дивізіону видобувається коксівне вугілля марок «Ж» і «К», з якого потім на коксохімічних потужностях виробляється доменний кокс – сировина для виплавки чавуну.

Металургійний дивізіон об'єднує металургійні комбінати, що мають у своєму розпорядженні сталеплавильні та прокатні потужності, підприємства з виробництва готової металургійної продукції, а також компанії, що забезпечують продаж і постачання продукції групи «Метінвест» споживачам.

Варто зазначити, що із металургійного дивізіону групи «Метінвест» на окупованій території знаходиться Єнакіївський металургійний завод (ПАТ «ЄМЗ»). Цей завод у березні 2015 р. відновив виплавку сталі і відтоді працював із завантаженням виробничих потужностей на рівні 66–70%. Проте вже у березні 2017 року через так звану «націоналізацію» російсько-терористичним угрупованням «ДНР» група втратила контроль над цим підприємством. Також безпосередньо від бойових дій, насамперед від періодичних обстрілів, що пошкодили основні цехи та об'єкти інфраструктури, страждає й Авдіївський коксохімічний завод, який

перебуває на контрольованій українською владою території. Через ці пошкодження завод змушений працювати на третину від своєї потужності, що й спровокувало дефіцит коксу в Україні⁵⁷.

Значимо, що до воєнно-політичного конфлікту коксохімічні підприємства групи повністю покривали потреби металургійних комбінатів у доменному коксі.

Через *Логістичний дивізіон* «Метінвест» експортує значну частину своєї продукції понад 1000 споживачам у 75 країнах світу шляхом розвиненої міжнародної мережі збуту, що охоплює більшість ключових регіональних сегментів ринку.

Як показано на рис. 1.6, до складу корпорації «СКМ», крім підприємств гірничо-металургійного комплексу, входять підприємства енергетичного, машинобудівного, фінансового, телекомунікаційного, медіа та інших секторів економіки. Загалом корпорація «СКМ» об'єднує понад 100 підприємств та є найбільш відкритою компанією з усіх бізнес-груп України.

«Смарт-Холдинг». Свій розвиток корпорація «Смарт-Холдинг» розпочала у 1995 р. зі створення компаній, які сьогодні стали її основою. Інтереси «Смарт-Холдингу» зосереджені в галузях, які є ключовими для економіки країни, зокрема: гірничо-металургійному та нафтогазовому комплексах, банківському секторі, сільському господарстві, ритейлі, суднобудуванні та нерухомості (рис. 1.7)⁵⁸.

У 1999 р. для управління проектами в гірничо-металургійному комплексі створюється ТОВ «Смарт-Груп». У такий спосіб було покладено початок формуванню вертикально інтегрованої моделі гірничо-металургійного бізнесу бізнес-групи.

У 2003 р. закладаються основи диверсифікації бізнесу шляхом розширення інвестиційного портфеля. Зокрема, до складу корпорації «Смарт-Холдинг» увійшов «Юнекс Банк» та агропромислові підприємства, які було об'єднано під торговою маркою «Верес», що дало змогу зайняти лідируючі позиції на ринку плодоовочевої консервації.

⁵⁷ Кулицький С. Проблеми розвитку українського гірничо-металургійного комплексу на сучасному етапі. *Україна: події, факти, коментарі*. 2015. № 15. URL: <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2015/ukr15.pdf>

⁵⁸ Про нас / Smart Holding. URL: <http://www.smart-holding.com/uk/about-holding>

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

З метою консолідації активів і реструктуризації бізнесу у 2006 р. створено ЗАТ «Смарт-Холдинг», під управлінням якого продовжилася диверсифікація інвестиційного портфеля за рахунок капіталовкладень у такі галузі, як суднобудування, видобуток нерудних матеріалів, агропромисловий комплекс.

Починаючи з 2007 р. «Смарт-Холдинг» і «СКМ» прийняли стратегічне для гірничо-металургійного комплексу України рішення – об'єднати свої гірничо-металургійні активи на рівні холдингової компанії Metinvest B.V. (Нідерланди) і створити одну з найбільших гірничо-металургійних компаній світу. Відтак сьогодні у сфері ГМК корпорація «Смарт-Холдинг» володіє 23,75% акцій компанії «Метінвест», яка належить корпорації «СКМ».

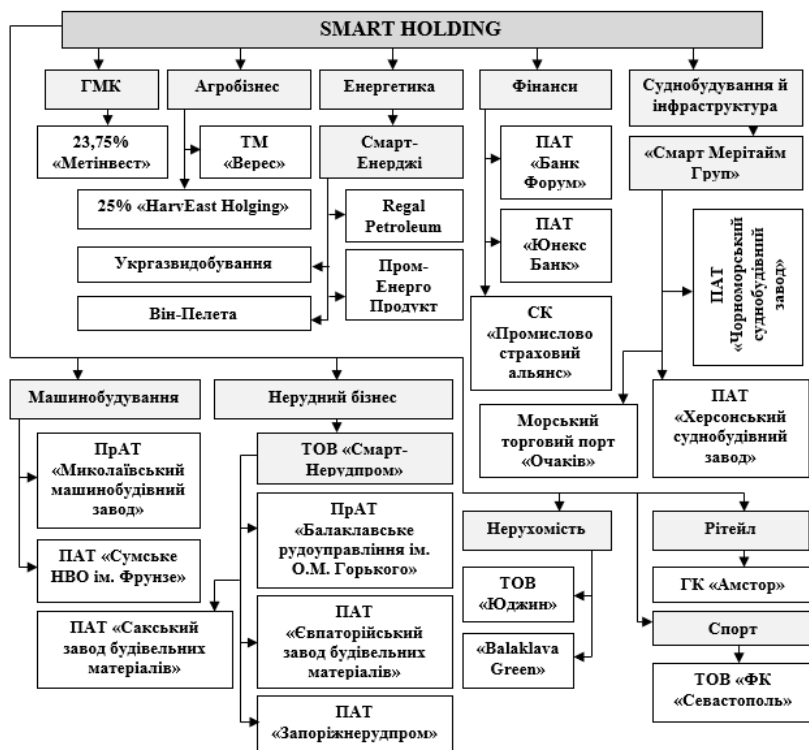

Рис. 1.7. Структура корпорації «Смарт-Холдинг»

Джерело: складено автором на основі: Про нас / Smart Holding. URL: <http://www.smart-holding.com/uk/about-holding>

Також у 2007 р. компанія «Смарт-Холдинг» починає співпрацю з ТОВ «Юджин» та входить до девелоперського бізнесу. Цього ж року до складу бізнес-групи «Смарт-Холдинг» входить й Чорноморський суднобудівний завод, а сама група бере участь у реалізації масштабного інфраструктурного проєкту – будівництва морського торгового порту «Очаків» тощо.

«Інтерпайп». Науково-виробнича інвестиційна корпорація «Інтерпайп» була заснована у 1990 р. як приватне підприємство «Інтерпайп» та спеціалізувалася на розробці сучасних технологій і продажу металургійної продукції. З 1994 р. фірма, а з 1995 р. НВК «Інтерпайп» активно займалася газотрейдерською діяльністю та одночасно розширювала основний бізнес – прокатний.

Першим її кроком у формуванні корпорації було придбання акцій, вкладення інвестицій і проведення реструктуризації ПАТ «Нижньодніпровський трубопрокатний завод». Це одне з найбільших підприємств галузі, єдиний український виробник коліс для залізниць, його частка на світовому ринку становить 4%.

На базі одного з підрозділів ПАТ «Нижньодніпровський трубопрокатний завод» було створено ЗАТ «Нікопольський завод безшовних труб «Ніко Тьюб», що має найсучаснішу технологію виробництва цього виду продукції.

У 1992 р. було засновано спільну українсько-кіпрську компанію «Байп Ко ЛТД», яка надалі здійснювала купівлю акцій усіх підприємств, що нині входять до групи. У 1993 р. фірма «Інтерпайп» і «Байп Ко ЛТД» виступили основними засновниками акціонерного банку «Кредит-Дніпро», який почав обслуговувати поточні потреби групи. Проте у своїй інвестиційній політиці група в основному орієнтується на іноземні банки.

Загалом до початку XXI ст. корпорація «Інтерпайп» увійшла у п'ятірку лідерів серед приватних компаній України. Крім того, сфера її інтересів поширилася на медіа та фінансовий сектор.

У 2006 р. було проведено реструктуризацію корпорації «Інтерпайп» та створено ряд самостійних бізнес-напрямів, управління якими здійснюється за принципом фонду прямих інвестицій на основі загальної портфельної стратегії. Були впроваджені нові стандарти корпоративного управління, спрямовані на делегування широким повноважень менеджменту окремих бізнес-напрямів.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

У 2007 р. у Великій Британії з представництвами у м. Київ та м. Дніпропетровськ було зареєстровано інвестиційно-консалтингову групу «EastOne». Група «EastOne» – міжнародна інвестиційно-консалтингова група, що надає послуги у сфері стратегічного й інвестиційного управління диверсифікованими активами у широкому діапазоні по всьому світу (рис. 1.8).

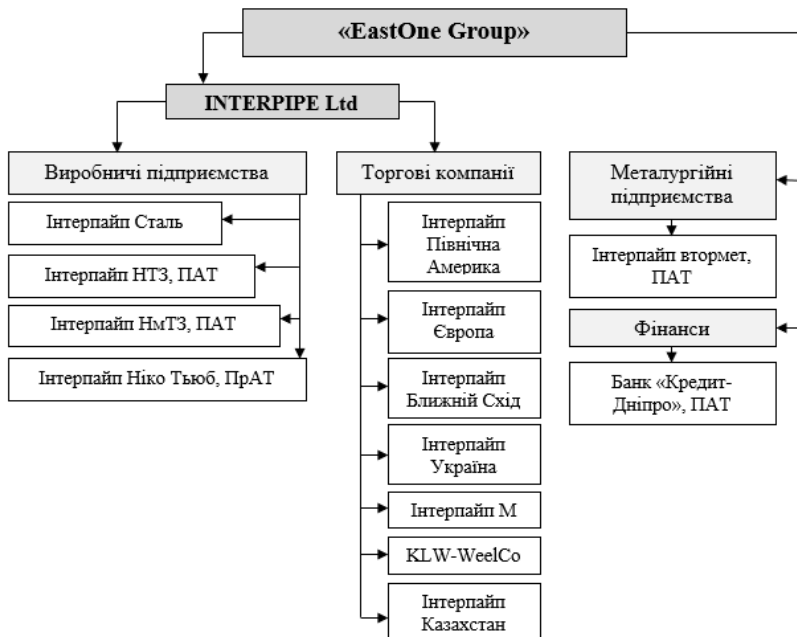

Рис. 1.8. Структура корпорації «EastOne Group»

Джерело: складено автором на основі: EastOne Group. URL: <http://eastonegroup.com/about-the-company>

Корпорація «EastOne Group» здійснює управління вертикально-інтегрованою компанією «INTERPIPE Ltd», яка, у свою чергу, здійснює організацію металургійного виробництва на всіх етапах: від заготівлі металобрухту до постачання трубної продукції кінцевим споживачам.

Так, заготівлю металобрухту здійснює ПАТ «Інтерпайп втормет». Мережа його металозаготівельних баз розміщена по всій території України, що гарантує швидку доставку металобрухту на завод.

Виробництвом сталі займається *«Інтерпайп Сталь»*. Це підприємство забезпечує трубне і колісне виробництво бізнес-групи власними заготовками.

ПАТ «Нижньодніпровський трубопрокатний завод» спеціалізується на виробництві безшовних труб для видобутку та транспортування продуктів нафтогазовидобувної галузі, труб спеціального призначення для машинобудування й енергетичної промисловості, труб загального призначення для застосування в інших галузях промисловості, а також коліс та бандажів для залізничного транспорту.

ПАТ «Інтерпайп Новомосковський трубний завод» спеціалізується на виробництві сталевих електрозварювальних труб, виготовлених методом дугового зварювання під шаром флюсу, труб, зварених методом індукційного зварювання токами високої частоти для магістральних газонафтопроводів, а також труб загального призначення для застосування в інших галузях промисловості.

ПРАТ «Інтерпайп Ніко Тьюб» виробляє безшовні труби для нафтогазової галузі, труби спеціального призначення для машинобудування й енергетичної галузі тощо.

Збут своєї продукції корпорація «Інтерпайп» здійснює через такі торгові компанії: *«Інтерпайп Європа»* (Швейцарія), *«Інтерпайп Ближній Схід»* (Об'єднані Арабські Емірати), *«Інтерпайп Північна Америка»* (США), *«Інтерпайп М»* (Росія), *«Інтерпайп Казахстан»*, *«Інтерпайп Україна»* і *«KLW WHEELCO SA»* (Швейцарія).

ПАТ Банк «Кредит-Дніпро» (раніше «Муніципальний банк», м. Дніпропетровськ) був заснований у 1993 р. Банк було створено для обслуговування фінансових операцій компанії «Interpipe Ltd».

Також до сфери впливу корпорації «Інтерпайп» відносять видавництво *«Економіка»*, яке випускало щотижневик «Інвест-Газета», газету «Дело», щоквартальний журнал «ТОП-100. Рейтинг найкращих компаній України», видання про маркетингові комунікації та медіа «Marketing Media Review» та ін.

Холдинг «StarLightMedia» об'єднує такі телевізійні канали, як «Новий канал», ICTV, СТБ, М1, М2, QTV, а також компанії StarLight Sales та New Commercial TV Group.

Загалом структура управління групи «EastOne Group» охоплює понад двадцять широкомасштабних бізнес-проектів, у тому числі

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

трубно-колісну компанію «Інтерпайп», медіа-активи (телегрупа «StarLightMedia»), страхову компанію «Росія» та інші.

Сьогодні корпорація «EastOne Group» перетворилася на багатогалузеву науково-виробничу інвестиційну компанію з транснаціональним рівнем діяльності. Вона виконує в групі функцію управляючої компанії, що контролює промислові активи і здійснює прямі інвестиції в різні підприємства. Структура управління компанії побудована за дивізіонним принципом. Кожна дирекція має широкі повноваження з управління промисловими активами, продажами та інвестиціями. У групі існує міцний фінансовий менеджмент за рахунок консолідації фінансових і матеріальних потоків в управляючій компанії.

Попри це, корпорація «EastOne Group» порівняно з «СКМ» та «Смарт-Холдинг» не є достатньо структурованою та публічною групою. На офіційних сайтах компанії представлено лише металургійні активи⁵⁹.

«Приват». Група «Приват» – одна з найбільших та найвпливовіших бізнес-груп в Україні та за економічним значенням стоїть на рівні з корпорацією «ІСД».

«Приват» – це неофіційна назва (офіційно зареєстрованого об'єднання, холдингу або корпорації не існує), яку групі дали ЗМІ за скороченою назвою ПАТ КБ «ПриватБанк», що до 19 грудня 2016 р. був її ядром⁶⁰.

Історія бізнес-групи «Приват» розпочалася у березні 1992 р.: чотири компанії – ТОВ «Віст», ТОВ «Сентоза», ТОВ «Сом» і ЗАТ «Приват-інтертрейдинг» – створили ЗАТ КБ «ПриватБанк».

До інтересів групи «Приват» у гірничо-металургійній сфері входили: гірничо-збагачувальний комбінат «Суша балка», Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського і три коксохімічні заводи – Дніпродзержинський коксохімічний завод, «Баглейкокс» та «Дніпрококс». Проте вже наприкінці 2007 р. ці активи групи «Приват» було продано російській компанії «Євраз Груп».

⁵⁹ Interpipe. URL: <https://www.interpipe.biz/en/production/>

⁶⁰ 19 грудня 2016 року Кабінет Міністрів України ухвалив рішення про націоналізацію ПриватБанку.

Таким чином, сьогодні група «Приват» у металургійній сфері володіє лише двома гірничо-збагачувальними комбінатами – ПАТ «Орджонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат» та ПАТ «Марганецький гірничо-збагачувальний комбінат», на яких здійснюється видобуток марганцевої руди, її переробка й випуск марганцеворудного концентрату і марганцеворудного агломерату для споживачів сталеливарної і феросплавної галузей металургійної промисловості. Крім того, до складу групи входять три феросплавні заводи – ПАТ «Нікопольський завод феросплавів», ПАТ «Стаханівський завод феросплавів» та ПАТ «Запорізький завод феросплавів» (рис. 1.9).

У жовтні 2008 р. офшорна компанія Ralcon Commercial, підконтрольна групі «Приват», збільшила свою частку в компанії «Fergexro» (Полтавський ГЗК) до 6,89% акцій. Загалом до сфер бізнес-інтересів групи «Приват» прямо чи опосередковано входить понад 100 підприємств в Україні та світі, що працюють у таких сферах, як: нафтохімія, фінанси, металургія, гірничорудна промисловість, харчова промисловість, медіа, телекомунікації тощо.

Також інтереси групи «Приват» представляють такі офшорні компанії, як: «Сент Джон Трейдинг ЛТД», «Варкідж Лімітед», «Блумберг Індастріз Л.Л.С.», «Лансін Коммершал Лімітед», «Мінт Дата Холдинг Лімітед», «Стреттонвей трейдерз енд Консалтанс Лімітед», «Акретренд Холдинг Лімітед», «Равенскрофт Холдінгз Лімітед», «Мортондейл ессетс Лімітед», «МКТ Груп Лімітед», «Оксідентал Менеджмент Компані».

Попри те, що «Приват» вважають однією з найпотужніших груп в Україні, її структура та рівні управління є непрозорими, що суттєво ускладнює аналіз та обґрунтовану оцінку її активів.

Донецьксталь. Бізнес-група «Донецьксталь» розпочала свою діяльність у 1989 р. як міжгалузеве виробниче об'єднання «Дон». Однак уже через чотири роки воно було перереєстровано в СП ТОВ «Концерн «Енерго» – українсько-кіпрсько-ліберійське підприємство. Концерн «Енерго» був створений з метою практичної апробації «Комплексної програми соціального і економічного розвитку Донбасу», розробленої НАН України і Донецьким державним технічним університетом згідно з розпорядженням Кабінету

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

Міністрів України за участю адміністрацій Донецької, Луганської і Дніпропетровської областей.

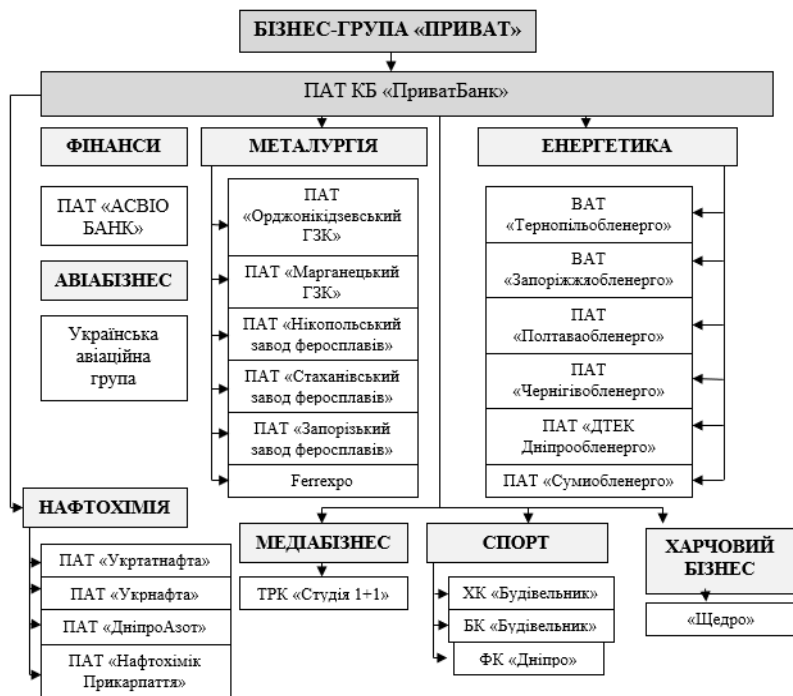

Рис. 1.9. Основні активи бізнес-групи «Приват»

Джерело: складено автором на основі: Приват – фінансово-промислова група компаній. UBR. URL: <https://ubr.ua/bp/business/privat-248>; Ігор Коломойський. Latifundist. URL: <https://latifundist.com/dosye/kolomojskij-igor-valerevich>; Інфографіка: кому належить українська енергетика. URL: <http://www.theinsider.ua/business/52d550ee60af5>

Група «Донецьксталь» була однією з найбільших виробників комерційного високоякісного коксового концентрату, коксу та металопродукції (рис. 1.10).

Вугледобувний сегмент групи «Донецьксталь» об'єднував такі вугледобувні підприємства, як:

– ПАТ «Шахтоуправління «Покровське» – найбільша шахта в Україні з видобутку коксівного вугілля. Запаси існуючого вугілля оцінюються в межах 290 млн т. Термін розробки (при рівні виробництва 2011 р.) становить понад 40 років;

– філія «Збагачувальна фабрика «Свято-Варваринська» ПрАТ «ДМЗ» – уведена в експлуатацію у 2009 р. та є однією з найбільших вуглезбагачувальних фабрик в Україні;

– ТОВ «Шахтобудівна компанія «Донецькшахтопроходка» створено у 2008 р. на основі існуючого з 1952 р. тресту «Донецькшахтопроходка». Сьогодні підприємство виконує роботи із спорудження підземних і гірничих виробок для шахт і копалень, будівництва гірничих виробок у складних гірничо-геологічних умовах, монтаж та налагодження гірничо-прохідницького та експлуатаційного обладнання шахт і копалень на поверхні землі й під землею, дегазації вугільних пластів з поверхні тощо.

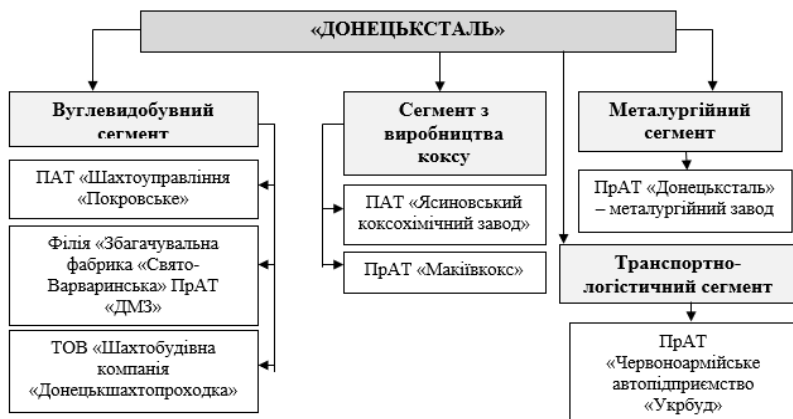

Рис. 1.10. Структура бізнес-групи «Донецьксталь»

Джерело: складено автором на основі: «Донецьксталь». URL: <https://donetsksteel.com.ua/sharers/general-info/>; Група компаний «Донецьксталь». UBR. URL: <http://bp.ubr.ua/profile/doneckstal>

Сегмент з виробництва коксу об'єднує: ПАТ «Ясиновський коксохімічний завод» та ПрАТ «Макіївкокс».

Металургійний сегмент включає лише один металургійний завод – ПрАТ «Донецьксталь» – Металургійний завод, який сьогодні знаходиться на окупованій території Донецької області, що контролюються російсько-терористичними формуваннями. Це завод має повний цикл та здатний виробляти: чавуну – 1,45 млн т в рік; сталі – 1,5 млн т в рік; сортового прокату – 0,37 млн т у рік; листового прокату – 0,52 млн т у рік.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

ПрАТ «Донецьксталь» був найбільшим виробником товарного чавуну в Україні (близько 60% частки ринку) й одним із найбільших у СНД із такими конкурентними перевагами, як висока якість, логістика та мінімальні транспортні витрати. Завод мав високі технічні показники доменних печей (повна модернізація на початку 2000-х рр.), сучасний рівень технологій доменного плавлення. Техніко-економічні показники доменного цеху рахуються одними з найкращих в Україні та СНД і відповідають світовим стандартам з виробництва чавуну. Більше того, ПрАТ «Донецьксталь» одне з перших у світі впровадило технологію вдування пиловугільного палива (ПУТ).

Однак з моменту збройного конфлікту та окупації завод був змушений зупинитися. Пізніше він неодноразово робив спроби завантажити свої доменні печі, проте через перебої з поставками сировини, які підприємство взялося організувати чомусь із Росії, а не з України, як це було раніше, виробничий процес часто переривався.

У березні 2017 р. внаслідок так званої «націоналізації» самопроголошеним терористичним квазідержавним утворенням «ДНР» підприємство більше не належить до української юрисдикції.

Також важливу роль у структурі групи «Донецьксталь» відіграло ПрАТ «Червоноармійське автопідприємство «Укрбуд», яке було створене у 1994 р. на базі орендного підприємства «Червоноармійська автобаза» (заснована у 1963 р.). Основним видом діяльності підприємства було надання підприємствам групи «Донецьксталь» таких видів авто послуг, як вантажні та пасажирські перевезення, а також забезпечення спецтехнікою та механізмами. Крім того, в ПрАТ «Червоноармійське автопідприємство «Укрбуд» було організовано допоміжне виробництво із обслуговування транспортних засобів (заправка ПММ, автомийка, поточний ремонт та технічне обслуговування).

Отже, бізнес-група «Донецьксталь» – це вертикально інтегрована група компаній, основні виробничі потужності якої розміщені у східній частині України, що сьогодні перебуває на окупованій території.

«ВС Енерджі Інтернейшнл Україна». Крім вітчизняних власників бізнес-груп, вплив на українські металургійні підпри-

ємства мають й зарубіжні компанії. Так, наприклад корпорація «ВС Енерджі Інтернейшнл Україна», яку пов'язують з російськими бізнесменами Олександром Бабаковим та Михайлом Воеводіним, володіє вітчизняним ПАТ «Електрометалургійний завод «Дніпрспецсталь» ім. А.М. Кузьміна (рис. 1.11).

**Рис. 1.11. Структура бізнес-групи
«ВС Енерджі Інтернейшнл Україна»**

Джерело: складено автором на основі: ВС Енерджі Інтернейшнл Україна. Про компанію. URL: <https://vsenergy.com.ua/>

ПАТ «Дніпрспецсталь» – провідний український виробник спеціальних сталей. Зокрема, завод виготовляє металопродукцію з нержавіючих, інструментальних, швидкорізальних, підшипникових, легованих конструкційних марок сталі, а також жароміцних сплавів на основі нікелю.

ПАТ «Дніпрспецсталь» виробляє близько 800 марок сталі у 1200 профілерозмірах. Компанія постійно модернізує виробничі потужності, освоює нові технології, встановлює нове обладнання, що дозволяє виробляти високоякісну продукцію.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

Технологічна схема виробництва включає оптимальне поєднання різних процесів виробництва, що дає змогу отримувати якісну продукцію за заданими індивідуальними параметрами споживачів.

АрселорМіттал (ArcelorMittal) – найбільша металургійна компанія у світі. Компанія заснована у 2006 р. шляхом злиття люксембурзької компанії Arcelor та індійської MittalSteel і належить індійському бізнесмену Лакшмі Мітталу (40,83% акцій компанії). Після злиття виробничі потужності компанії становили 120 млн т сталі у рік⁶¹.

АрселорМіттал займає провідні позиції на основних світових ринках збуту металу, включаючи такі галузі, як автомобілебудування, будівництво, виробництво побутової техніки та упаковки. Також компанія володіє значними запасами сировини та ефективною системою збуту. Компанія АрселорМіттал, штат якої налічує понад 245 тис. співробітників, має представництва у 60 країнах світу.

Металургійну діяльність АрселорМіттал здійснює на чотирьох континентах, включаючи як розвинені ринки, так і ринки, що розвиваються. Близько 35% сталі виробляється в Америці, 47% в Європі й 18% – в інших регіонах, серед яких Казахстан, Південна Африка та Україна. АрселорМіттал лідирує на ринках металу Північної і Південної Америки, Західної та Східної Європи, країн СНД та Африки.

Гірничодобувна галузь є основою розвитку компанії Арселор-Міттал. Сьогодні видобуток руди здійснюється в таких країнах, як Алжир, Боснія і Герцоговина, Бразилія, Канада, Казахстан, Ліберія, Мексика, Російська Федерація, Україна та США. У планах компанії – розвиток гірничодобувних підприємств в Австралії, Мавританії, Мозамбіку, Сенегалі та Південній Африці.

Загалом група поділена на шість операційних сегментів: плоский вуглецевий прокат Америки; плоский вуглецевий прокат Європи; довгомірний вуглецевий прокат Америки та Європи; AACIS (Азія, Африка, країни СНД); гірничодобувний сегмент; збут.

Допоміжні підрозділи включають закупівлі, енергопостачання, постачання, інформаційні технології, юридичний напрям, нерухомість і збут неосновних видів продукції.

⁶¹ АрселорМіттал. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/ArcelorMittal>

Акції компанії АрселорМіттал котируються на фондових біржах Нью-Йорка (під торговим знаком MT), Амстердама (MT), Парижа (MT), Люксембурга (MT), Барселони (MTS), Більбао (MTS), Мадрида (MTS) і Валенсії (MTS).

В Україні компанія АрселорМіттал володіє металургійним комбінатом ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» (колишній «Криво-ріжсталь»).

ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» займає лідируючі позиції серед найбільших підприємств гірничо-металургійного комплексу України та є частиною міжнародної корпорації АрселорМіттал – виробника №1 у світі та одного з найбільших іноземних інвесторів країни. ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» – підприємство з повним металургійним циклом, що включає коксохімічне виробництво, гірничодобувне виробництво (відкриті розробки та підземне видобування руди) і металургійне виробництво, у складі якого діють аглодоменний, сталеплавильний та прокатний департаменти.

Також ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» є одним з найбільших виробників сталевого прокату в Україні, спеціалізується на виробництві довгомірного прокату, зокрема, арматури і катанки зі звичайних і низьколегованих марок сталі, виробляє агломерат, концентрат, кокс, чавун, сталь, сортовий і фасонний прокат. Тобто діяльність комбінату охоплює виробничий ланцюг від видобутку залізної руди до виготовлення готової металопродукції.

«Євраз». Російська бізнес-група «Євраз» входить у двадцятку найбільших виробників сталі у світі. Це вертикально інтегрована гірничо-металургійна компанія, виробничі потужності якої знаходяться на території Російської Федерації, України, США, Канади, Чехії, Італії, Казахстану та Південної Африки. Власна баз залізної руди та коксівного вугілля практично у повному обсязі забезпечує внутрішні потреби групи «Євраз».

До основних виді діяльності компанії «Євраз» входять: виробництво і продаж металургійної продукції; видобуток та збагачення залізної руди; видобуток вугілля; виробництво й продаж ванадію; торгівля та логістика.

Зокрема, виробництво сталі та сталювого прокату здійснюється на російських підприємствах «ЄВРАЗ НТМК» та «ЄВРАЗ ЗСМК» (включає виробничі активи НКМК), а також на прокатних

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

підприємствах «ЄВРАЗ ДМЗ ім. Петровського» (Україна), «EVRAZ Palini e Bertoli» (Італія), «EVRAZ Vitkovice Steel» (Чехія), «EVRAZ Highveld Steel and Vanadium» та заводах «EVRAZ North America» (США та Канада)⁶².

Із зазначених підприємств певну зацікавленість для нас має ПАТ «Євраз – ДМЗ ім. Петровського» (Україна) – провідний виробник чавуну, сталі та готового прокату⁶³. Головною перевагою підприємства є його наближеність до портів Чорного моря, що дає змогу суттєво мінімізувати транспортні витрати.

Слід зазначити, що споживачами металопродукції «Євраз – ДМЗ ім. Петровського» були майже 50 країн світу, серед яких Туреччина, Польща, Іран, Нігерія, Німеччина, Нідерланди, Литва, Молдова, Білорусь, Азербайджан та інші.

Сьогодні на території України до складу компанії «Євраз» входить лише Південний гірничозбагачувальний комбінат – перший гірничозбагачувальний комбінат Криворізького залізрудного басейну, розташований у Кривому Розі. Південний ГЗК виробляє залізрудний концентрат і агломерат, що повністю постачається на український ринок. Майже 60% виробленого концентрату експортується до Китаю. Південний ГЗК, крім компанії «Євраз», контролює Метінвест Холдинг.

«Мечел». Російська бізнес-група «Мечел» – одна з провідних світових компаній у гірничодобувній та металургійній галузях. До складу групи входять виробничі потужності в 11 регіонах Російської Федерації, а також США, Литви та Україні⁶⁴.

Група «Мечел» об'єднує понад 20 промислових компаній. Головними з них є гірничодобувні підприємства, що об'єднують виробництво вугілля, залізрудного концентрату й коксу та металургійні підприємства. Також до складу компанії входять транспортні підприємства, феросплавні та енергетичні.

⁶² Євраз. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%B7>

⁶³ У березні 2018 новим власником стала компанія DCH Олександра Ярославського.

⁶⁴ Мечел. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BB>

В Україні компанія «Мечел» володіло ПрАТ «Донецький електрометалургійний завод» (ДЕМЗ). ДЕМЗ – одне з найсучасніших⁶⁵ металургійних підприємств України, побудоване за принципом мінізаводу з неповним металургійним циклом та з виробничою потужністю понад 1 млн т сталі в рік.

Вдале географічне розташування ДЕМЗ, розвинута залізнична мережа, близькість до великих морських портів дозволяють ефективно експортувати металопродукцію до більш ніж 30 країн світу.

Попри це, компанія «Мечел» мала намір продати ДЕМЗ, який з початку 2014 р. зупинив виробництво металопродукції через відсутність металобрухту на складах підприємства. Враховуючи цей факт, подальше дослідження стосовно визначення впливу ФПП «Мечел» на розвиток внутрішнього ринку металопродукції України є недоцільним.

Отже, детальна характеристика сучасної структури вітчизняного ринку металопродукції свідчить про те, що сьогодні 13 металургійних підприємствам (три з яких знаходяться на окупованій території Донецької та Луганської областей), які входять до складу провідних корпорацій України та світу, виробляється близько 96% обсягу сталі.

Конкурентна боротьба, що посилювалася між провідними бізнес-групами у період з кінця 1990 р. до 2002 р., стимулювала процес їх цивілізації. У цей період бізнес-групи розпочали легітимізацію усталених зв'язків і офіційне визначення своїх меж. Це відбувалося в різних формах – від запровадження системи господарських договорів між постійними контрагентами до придбання центральною компанією прав розпоряджатися державними об'єктами через офіційні механізми

⁶⁵ У процесі виробництва ДЕМЗ застосовує екологічно чисту технологію виплавки, позапічної обробки та розливу сталі. Основне обладнання – дугова сталеплавильна піч із сучасною газоочисною технологією, вакууматор, устаткування «піч-ківш», машина безперервного лиття заготовок італійської компанії «Danieli», прокатний стан 950/900 тощо. Завод виробляє безперервно литу квадратну заготовку, а також гарячекатаний круглий прокат із вуглецевих, конструкційних та легованих марок сталі. Підприємство займає стійкі позиції на ринку як виробник високоякісного прокату, виробляючи серед іншого круги великого діаметру (275–300 мм) із спеціальних марок сталі, що експортуються до США та країн ЄС.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

управління державними корпоративними правами, оренди державного майна і купівлі державних об'єктів під час приватизації.

Починаючи з 2003 р. у незначній частині вітчизняних бізнес-груп з'явилося прагнення наблизити ведення бізнесу до світових стандартів. Причому перехід до цивілізованих форм ведення бізнесу здійснювався досить демонстративно. Це пояснювалося тим, що український капітал, який вийшов на світовий ринок, намагався якнайшвидше позбутися багажу тіньового минулого й набути респектабельного іміджу, адекватного своїй новій ролі визначних світових операторів.

1.4. Розвиток підприємств металургійної галузі у складі бізнес-груп

Аналіз тенденцій розвитку підприємств чорної металургії в Україні свідчить, що після 2007 р., через світову фінансово-економічну кризу, обсяги виробництва основних видів металургійної продукції поступово скорочувалися (табл. 1.9).

Таблиця 1.9

Обсяги виробництва основних видів металопродукції протягом 2007–2009 рр., 2013–2020 рр., млн т

Продукція	2007	2008	2009	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Чавун	35,6	31,0	25,7	29,1	24,8	21,9	23,6	19,8	20,5	20,1	20,2
Феросплави	2,0	1,7	1,2	1,1	1,4	1,1	1,3	1,3	1,0	0,9	к
Сталь без н/ф, отриманих безперервним литтям	29,0	23,3	15,7	15,1	12,7	11,2	11,2	10,8	11,8	11,4	н.д.
Напівфабрикати, отримані безперервним литтям	14,7	14,8	14,6	18,1	14,7	11,9	13,1	10,4	9,3	9,4	10,1
Прокат чорних металів	24,5	20,5	16,1	17,8	14,3	12,1	13,3	12,8	18,4	18,2	к
Труби великого та малого діаметрів, профілі пустотілі з металів чорних	2,8	2,5	1,7	1,8	1,6	1,0	1,0	1,2	1,1	1,0	к

Примітка: к – дані не оприлюднюються з метою забезпечення виконання вимог Закону України «Про державну статистику» щодо конфіденційності статистичної інформації.

Джерело: складено автором за даними: Виробництво основних видів промислової продукції за 1990–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Обсяги продукції, реалізованої підприємствами металургійного виробництва, виробництва готових виробів, крім виробництва машин

та устаткування, у 2020 р. з урахуванням інфляції становив 395,6 млрд грн, що в 2,5 раза більше, ніж у 2007 р. (157,5 млрд грн) (табл. 1.10).

Як видно з табл. 1.9 і 1.10, із щорічним зниженням обсягів виробництва спостерігається скорочення частки реалізованої продукції підприємствами металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів у загальних обсягах реалізованої промислової продукції.

Так, якщо до 2007 р. зазначеними підприємствами щорічно реалізовувалося 22% від усієї реалізованої продукції, то у 2020 р. – 12,4%, що на 9,6 в. п. менше, порівняно з 2007 р.

Аналіз динаміки індексу обсягів металургійної продукції та індексу цін виробників металургійної продукції свідчить про те, що суттєвим чинником впливу на зростання обсягів виробництва та реалізації продукції був ціновий фактор (рис. 1.12).

Таблиця 1.10

Обсяги реалізованої промислової продукції за 2007 р., 2009 р., 2013–2020 рр., млрд грн, у діючих цінах відповідного року

Вид економічної діяльності	2007	2009	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Уся промисловість	717,1	806,6	1322,4	1428,8	1776,6	2158,0	2625,8	3045,2	3019,4	3201,9
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім виробництва машин та устаткування	157,5	141,5	207,3	237,4	278,5	318,2	411,4	492,7	423,5	395,6
Частка металургійного виробництва, виробництва готових металевих виробів, крім виробництва машин та устаткування, %	22,0	17,5	15,7	16,6	15,7	14,7	15,7	16,2	14,0	12,4

Джерело: складено автором за даними: Обсяги реалізованої промислової продукції за 2003–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

Упродовж 2001–2007 рр. спостерігається зростання частки металургійних підприємств, що отримали прибуток до оподаткування на 5,7 в.п., з 61,5% у 2001 р. до 67,2% у 2007 р. (табл. 1.11). Фінансові результати у 2007 р. зросли у 6 разів порівняно з аналогічним періодом 2001 р. Зниження частки збиткових підприємств у сфері металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів, крім машин і устаткування, у 2007 р. не принесло відчутного результату, а навпаки, збитки збільшилися вдвічі проти 2001 р.

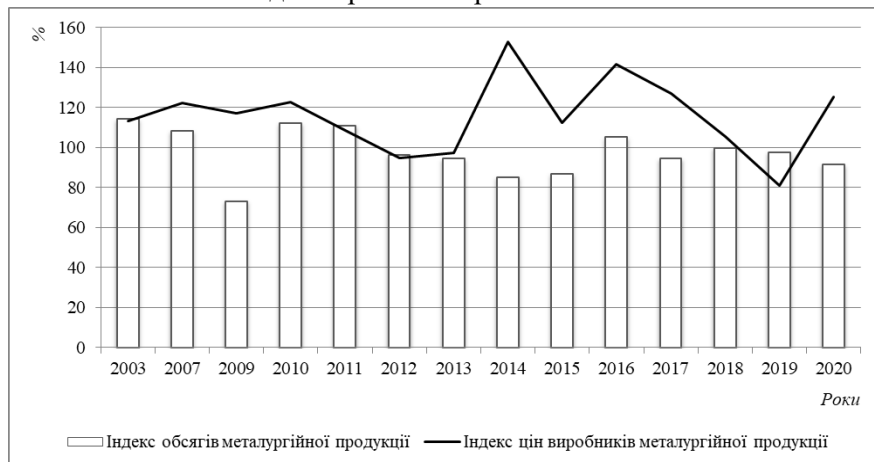

Рис. 1.12. Динаміка індексу обсягів металургійної продукції та індексу цін виробників металургійної продукції у 2003–2020 рр., у % до попереднього року

Джерело: побудовано автором за даними: Індекси промислової продукції за 2003–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Індекси цін виробників промислової продукції за 2003–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Починаючи з 2008 р., через світову фінансово-економічну кризу, у сфері металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів, крім машин і устаткування, спостерігається як скорочення частки прибуткових підприємств на 5,4 в.п. порівняно з 2007 р., так і скорочення фінансових результатів у 2,3 раза – до 6741,9 млн грн. Зниження частки збиткових підприємств у сфері металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів, крім машин і устаткування, у 2020 р. також не принесло відчутного результату, а навпаки, збитки збільшилися у 1,1 раза проти 2009 р.

Частка металургійних підприємств, що отримали прибуток, у 2020 р. становила 73,3%, що на 7,9 в.п. більше порівняно з 2007 р. (табл. 1.12).

Таблиця 1.11

Фінансові результати промислових підприємств до оподаткування у 2001 р., 2006–2020 рр.⁶⁶, млн грн

Вид діяльності	Роки	Фінансовий результат (сальдо), млн грн	Підприємства, що отримали прибуток		Підприємства, що отримали збиток	
			% до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат, млн грн	% до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат, млн грн
Промисловість	2001	8537,2	58,9	6549,4	41,1	-10484,7
	2006	34699,6	65,3	22630,1	34,7	-11203,4
	2007	43700,9	66,6	56956,9	33,4	-13256,0
	2008	20243,2	61,1	70812,5	38,9	-50569,3
	2009	-4788,1	59,7	43697,3	40,3	-48485,4
	2010	26845,9	59,2	67601,4	40,8	-40755,5
	2011	58662,3	62,6	106688,2	37,4	-48025,9
	2012	21353,4	62,4	86504,1	37,6	-65150,7
	2013	13204,5	63,2	80526,1	36,8	-67321,6
	2014	-166414,0	63,3	76253,3	36,7	-242667,3
	2015	-181360,9	72,9	90315,9	27,1	-271676,8
	2016	-7569,6	72,8	141475,3	27,2	-149044,9
	2017	87461,7	71,8	232213,1	28,2	-144751,4
2018	154138,2	72,8	277850,4	27,2	123712,2	
2019	166753,2	72,1	283690,5	27,9	116937,3	
2020	-22289,6	69,7	210676,8	30,3	232966,4	
Переробна промисловість	2001	6661,9	60,0	4468,1	40,0	-4659,1
	2006	23853,0	66,2	15503,2	33,8	-6900,7
	2007	32712,2	67,8	40920,8	32,2	-8208,6
	2008	-3167,0	62,0	39172,8	38,0	-42339,8
	2009	-8989,4	60,5	27670,6	39,5	-36660,0
	2010	5399,8	60,7	34370,7	39,3	-28970,9
	2011	17133,6	64,5	49035,0	35,5	-31901,4
	2012	-1842,4	64,1	45808,2	35,9	-47650,6
	2013	-3703,4	65,1	37421,0	34,9	-41124,4
	2014	-135282,9	65,2	44108,8	34,8	-179391,7
	2015	-121774,3	75,1	64517,1	24,9	-186291,4
	2016	-25938,2	75,2	73678,3	24,8	-99616,5
	2017	24253,9	74,0	108850,5	26,0	-84596,6
2018	51090,6	75,6	131324,1	24,4	80233,5	
2019	72633,2	74,8	138164,5	25,2	65531,3	
2020	4204,5	73,1	104549,0	26,9	100344,5	

⁶⁶ Дані сформовані за функціональним підходом (спосіб узагальнення даних, за яким показники діяльності формуються за однорідними видами діяльності) (КВЕД-2010).

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

Закінчення табл. 1.11

Вид діяльності	Роки	Фінансовий результат (сальдо), млн грн	Підприємства, що отримали прибуток		Підприємства, що отримали збиток	
			% до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат, млн грн	% до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат, млн грн
<i>з неї:</i>						
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	2001	2637,9	61,5	225,3	38,5	-401,4
	2006	12720,8	65,5	8795,3	34,5	-860,0
	2007	15865,5	67,2	16648,8	32,8	-783,3
	2008	6741,9	61,8	14643,6	38,2	-7901,7
	2009	-9833,6	55,3	2293,1	44,7	-12126,7
	2010	-4630,3	58,4	5045,5	41,6	-9675,8
	2011	-2475,4	64,8	9521,4	35,2	-11996,8
	2012	-15954,1	63,7	3867,3	36,3	-19821,4
	2013	-12081,5	64,9	2416,5	35,1	-14498,0
	2014	-38640,0	62,9	8691,5	37,1	-47331,5
	2015	-44665,3	73,8	9421,9	26,2	-54087,2
	2016	-6812,3	76,0	14714,7	24,0	-21527,0
	2017	-5888,7	74,4	27191,8	25,6	-33080,5
2018	6806,6	77,5	40568,3	22,5	33761,7	
2019	-32465,9	76,4	10282,0	23,6	42747,9	
2020	-929,6	73,4	12325,4	26,6	13255,0	

Джерело: складено за даними: Фінансові результати підприємств до оподаткування за видами промислової діяльності у 2001–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Таблиця 1.12

Чистий прибуток (збиток) підприємств за видами промислової діяльності у 2007–2020 рр.⁶⁷, млн грн

Вид діяльності	Роки	Фінансовий результат (сальдо), млн грн	Підприємства, що отримали прибуток		Підприємства, що отримали збиток	
			% до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат, млн грн	% до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат, млн грн
Промисловість	2007	29286,9	65,4	42616,1	34,6	-13329,2
	2008	5542,5	59,6	55180,4	40,4	-49637,9
	2009	-14192,5	58,5	33302,1	41,5	-47494,6
	2010	11889,6	57,5	50339,6	42,5	-38450,0
	2011	31961,6	60,8	82204,1	39,2	-50242,5
	2012	2592,4	60,7	67565,4	39,3	-64973,0
	2013	-4181,1	62,3	64470,8	37,7	-68651,9
	2014	-178730,9	62,4	59910,7	37,6	-238641,6
	2015	-188267,9	72,6	75334,3	27,4	-263602,2

⁶⁷ Дані сформовані за функціональним підходом (спосіб узагальнення даних, за яким показники діяльності формуються за однорідними видами діяльності) (КВЕД-2010).

Закінчення табл. 1.12

Вид діяльності	Роки	Фінансовий результат (сальдо), млн грн	Підприємства, що отримали прибуток		Підприємства, що отримали збиток	
			% до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат, млн грн	% до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат, млн грн
Промисловість	2016	-24724,7	72,5	117202,7	27,5	-141927,4
	2017	56124,0	71,4	195352,2	28,6	-139228,2
	2018	109288,8	72,4	233568,7	27,6	124279,9
	2019	133701,6	71,7	243493,0	28,3	109791,4
	2020	-47212,0	69,4	174376,3	30,6	221588,3
Переробна промисловість	2007	22035,0	66,7	30466,3	33,3	-8431,3
	2008	-10989,1	60,5	30540,5	39,5	-41529,6
	2009	-14113,9	59,3	21548,9	40,7	-35662,8
	2010	-3177,6	59,0	25817,7	41,0	-28995,3
	2011	4294,9	62,7	37630,1	37,3	-33335,2
	2012	-11571,9	62,5	35573,2	37,5	-47145,1
	2013	-10920,4	64,2	30327,5	35,8	-41247,9
	2014	-142547,0	64,4	34597,8	35,6	-177144,8
	2015	-127625,3	74,8	54392,5	25,2	-182017,8
	2016	-35229,4	74,9	61667,8	25,1	-96897,2
	2017	8130,8	73,6	92626,1	26,4	84495,3
	2018	30935,9	75,2	111733,0	24,8	80797,1
	2019	60128,9	74,5	121617,9	25,5	61489,0
2020	-11116,3	72,7	86844,5	27,3	97960,8	
<i>з неї:</i>						
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	2007	11483,4	65,4	12302,3	34,6	-818,9
	2008	4533,9	59,8	11876,9	40,2	-7343,0
	2009	-9977,8	53,8	1679,4	46,2	-11657,2
	2010	-5721,5	56,6	3514,7	43,4	-9236,2
	2011	-5986,7	63,1	6837,7	36,9	-12824,4
	2012	-16379,7	61,9	2923,7	38,1	-19303,4
	2013	-13022,3	63,9	1895,1	36,1	-14917,4
	2014	-41948,8	62,0	5874,3	38,0	-47823,1
	2015	-44346,5	73,4	7901,2	26,6	-52247,7
	2016	-8339,5	75,4	12320,3	24,6	-20659,8
	2017	-9803,2	74,1	23211,8	25,9	-33015,0
	2018	976,4	77,1	34859,9	22,9	33883,5
2019	-30298,2	76,1	9062,5	23,9	39360,7	
2020	-1694,4	73,3	10497,7	26,7	12192,1	

Джерело: складено за даними: Чистий прибуток (збиток) за видами промислової діяльності у 2007–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Відповідно, частка підприємств, що отримала збиток, у 2020 р. становила 26,7%. Незважаючи на досить високу частку металургійних підприємств, що отримали чистий прибуток у розмірі 10497,7 млн грн, загалом фінансовий результат у сфері металургій-

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

ного виробництва, виробництва готових металевих виробів, крім машин і устаткування, був збитковим і становив –1694,4 млн грн. Збитковість металургійних підприємств, як і загалом промислових підприємств, у 2020 р. обумовлена насамперед зниженням світового попиту на вітчизняну промислову продукцію через поширення коронавірусної хвороби COVID-19.

Якщо порівнювати обсяги чистого прибутку металургійних підприємств у посткризовий період, то у 2011 р. частка металургійних підприємств, що отримали прибуток, становила 63,1% з фінансовим результатом у 6837,7 млн грн, що майже в 4,1 раза більше, порівняно з аналогічним періодом 2009 р., і в 3,6 раза більше, порівняно з 2013 р.

Загалом зростання обсягів збитків вітчизняних металургійних підприємств у посткризовий період пояснюється насамперед продовженням рецесійних процесів на світовому ринку металопродукції та поведінкою провідних країн – виробників сталі, що завдяки своєму становищу впливали на формування зовнішньоекономічної кон'юнктури, внаслідок чого спостерігалось скорочення обсягів експорту української металургійної продукції (з 26,5 млн т у 2008 р. до 15,6 млн т у 2017 р.), а також суттєвим зниженням світових цін (з 717,7 дол. США/т у 2008 р. до 459,2 дол. США/т у 2017 р.). У результаті обсяги валютних надходжень скоротилися у 2017 р., порівняно з 2008 р., у 2,6 раза. Все це призвело до виникнення від'ємного рівня рентабельності металургійних підприємств (рис. 1.13).

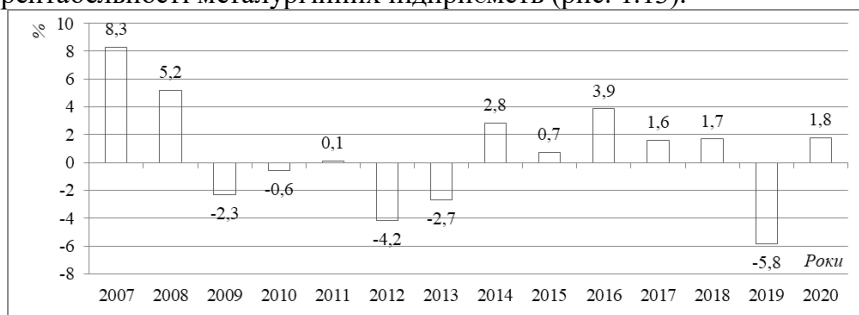

Рис. 1.13. Рентабельність операційної діяльності металургійних підприємств у 2007–2020 рр., %

Джерело: складено за даними: Рентабельність операційної діяльності підприємств за видами промислової діяльності у 2007–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Незважаючи на від'ємний рівень рентабельності протягом 2012–2013 рр. підприємствами металургійного виробництва, виробництва готових металевих виробів, крім машин і устаткування, у 2013 р. до державного бюджету у вигляді податку на прибуток було сплачено 521,4 млн грн, що є найменшим результатом за період з 2007 р. по 2020 р. (рис. 1.14). Найбільші обсяги сплачених податків у докризовий період відзначалися у 2007 р. – 4346,5 млн грн та у 2018 р. – 5708,4 млн грн.

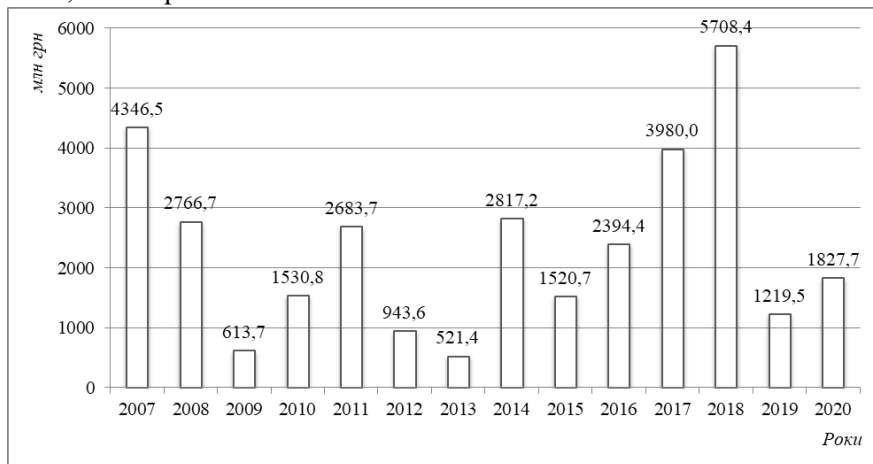

Рис. 1.14. Податок з прибутку підприємств, сплачений до державного бюджету підприємствами металургійного виробництва, виробництва готових металевих виробів, крім машин і устаткування у 2007–2020 рр., млн грн

Джерело: розраховано автором за даними: Фінансові результати підприємств до оподаткування за видами промислової діяльності у 2001–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Чистий прибуток (збиток) за видами промислової діяльності у 2007–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Через брак фінансових ресурсів на металургійних підприємствах країни стримувалася й реалізація інвестиційних програм. Найбільші обсяги інвестицій (2224,5 млн дол. США) у підприємства металургійної галузі України були зафіксовані у 2007 р. – майже 52 дол. США на тону виробленої сталі (рис. 1.15). Проте через фінансово-економічну кризу, наслідком якої стало зниження рівня рентабельності вітчизняних металургійних підприємств, практично

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

усі металургійні компанії були змушені призупинити інвестиційні програми і на сьогодні, у кращому випадку, роблять спробу завершити хоча б меншу частину від запланованого.

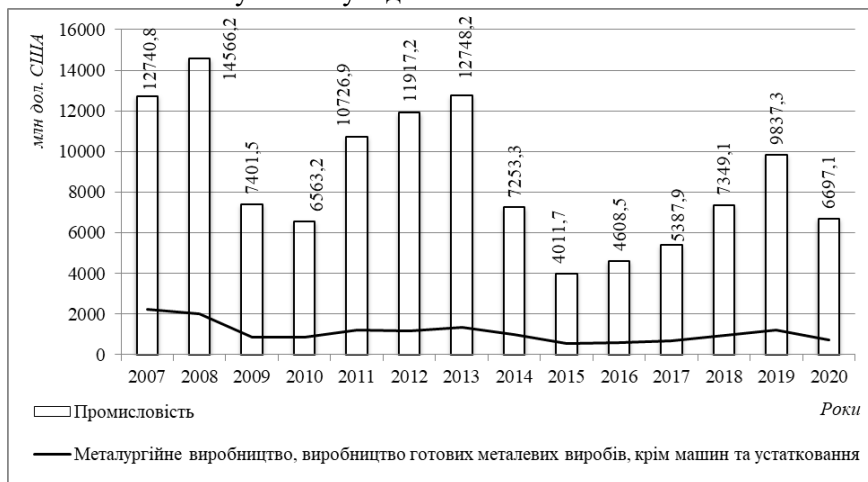

Рис. 1.15. Обсяги капітальних інвестицій у промисловість та підприємства металургійної галузі України у 2007–2020 рр., млн дол. США

Джерело: складено за даними: Капітальні інвестиції за видами промислової діяльності за 2007–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>

Відсутність належного інвестування програм з модернізації металургійних підприємств обумовило подальше експлуатування неконкурентних застарілих металургійних потужностей, зокрема у 2019 р. у мартенівських печах було вироблено 4,8 млн т сталі, або 23,1% від загального обсягу виробництва (20,8 млн т)⁶⁸.

У докризовий період це було обумовлено відсутністю дієвих стимулів для заміни мартенівського способу виробництва сталі киснево-конверторним і виробництвом електросталі. Крім відсутності необхідних інвестиційних ресурсів, свою роль відіграла й порівняльна економічність існуючого на той час мартенівського виробництва. В умовах обмеженого застосування технології безпе-

⁶⁸ Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

першого розливу сталі воно виявилось менш затратним за киснево-конверторний спосіб. Більше того, українські металурги мали можливість використовувати при мартенівському способі виробництва підвищену кількість металобрухту замість чавуну, що забезпечило необхідну якість виплавленої сталі. Водночас розширення виробництва електросталі стримувалося високим рівнем цін на електроенергію, проблемами з постачанням якісного металобрухту і відносно недорогим природним газом⁶⁹.

Відсутність протягом усього періоду функціонування металургійних підприємств у складі провідних бізнес-груп чіткої інвестиційної політики, що була обумовлена як об'єктивними, так й суб'єктивними чинниками, призвела до того, що сьогодні виникла гостра необхідність негайної модернізації виробничих потужностей металургійних підприємств.

Також через зниження обсягів виробництва та капітальних інвестицій у модернізацію підприємств гірничо-металургійного комплексу України у кризовий та посткризовий період спостерігалось й скорочення чисельності виробничого персоналу (рис. 1.16).

Зокрема, чисельність виробничого персоналу у 2020 р. скоротилася більше ніж удвічі (з 428 до 185 тис. осіб), порівняно з 2001 р. Особливо суттєве скорочення припало на пік фінансово-економічної кризи 2009 р., де чисельність працівників скоротилася, порівняно з 2008 р., на 12,8%, або на 52 тис. осіб, та на 2014 р., де чисельність працівників скоротилася, порівняно з 2013 р., на 13,1%, або на 41 тис. осіб. Це означає, що у період фінансово-економічної кризи, незважаючи на дію Меморандуму⁷⁰, що передбачав збереження професійного складу та кількості робочих місць, рівня заробітної плати та соціальних гарантій, процес скорочення найманих працівників суттєво посилювався, що було обумовлено прагненням власників до економії витрат на робочу силу.

⁶⁹ Розвиток сектора чорної металургії в Україні / Світовий банк. Київ: «Міленіум», 2004. 110 с. С.24.

⁷⁰ Меморандум порозуміння між Кабінетом Міністрів України та підприємствами гірничо-металургійного комплексу від 10 лист. 2008 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0003120-08>

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

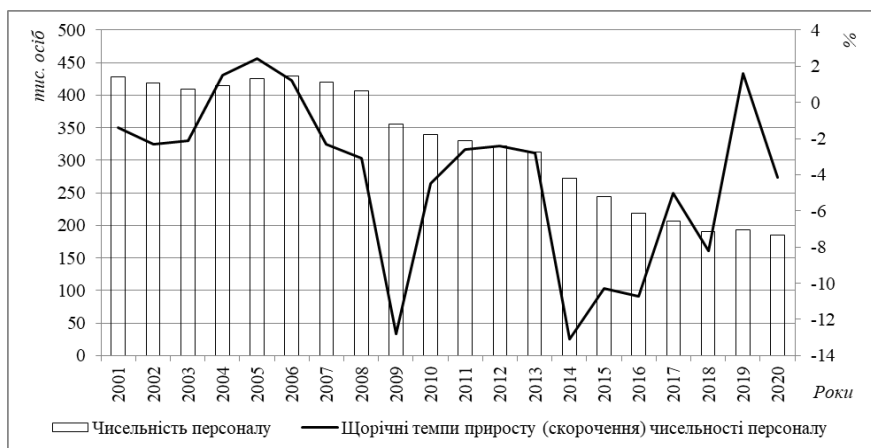

Рис. 1.16. Чисельність персоналу та темпи його щорічного приросту (скорочення) у сфері металургійного виробництва, виробництва готових металевих виробів, крім машин і устаткування у 2001–2020 рр.

Джерело: розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держкомстат України. Київ, 2008. 572 с. С. 388; Промисловість України у 2016–2020 рр. / Держстат України. Київ, 2021. 296 с. С. 38.

Динаміку руху працівників металургійної галузі України та рівень їхнього прийняття і вибуття наведено в табл. 1.13.

Таблиця 1.13

Динаміка руху працівників металургійної галузі України та рівень їхнього прийняття/вибуття у 2000–2020 рр.

Показник	Роки												
	2000	2007	2009	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Прийнято, тис. осіб	87	88,0	47,0	55,0	51,0	47,0	34,0	30,0	31,0	44,0	46,0	41,0	30,0
Вибуло, тис. осіб	82	106,0	95,0	70,0	72,0	75,0	62,0	53,0	49,0	48,0	50,0	52,0	41,0
Рівень прийняття, %	20,3	21,0	13,1	16,1	15,6	15,0	12,3	12,3	14,2	21,2	24,1	21,0	16,4
Рівень вибуття, %	19,2	25,1	26,8	20,6	21,9	24,1	22,7	21,6	22,6	23,3	26,2	26,7	22,4

Джерело: складено за даними: Статистичний щорічник України за 2007 р. / Держкомстат України. Київ, 2008. 572 с. С. 53; Праця України у 2020 р. Стат. зб. / Держстат. Київ, 2021. 232 с. С. 47–48, 54–55.

Як свідчать дані табл. 1.13, в металургійній галузі України протягом періоду, що аналізується, спостерігається високий рівень мобільності трудових ресурсів. При цьому щорічний рівень вибуття працівників металургійної галузі випереджав рівень їхнього прийняття в середньому на 6,2 в. п., що свідчить про щорічне зниження кількості зайнятих.

Переважна кількість працівників вибувала з причин плинності кадрів (13,3–21,9% до кількості працюючих) (табл. 1.14). Найвищий рівень звільнених з причин плинності кадрів (72,5% до кількості звільнених, або 79,8 тис. осіб) спостерігався у 2008 р.

Таблиця 1.14

Динаміка звільнення працівників металургійної галузі України за причинами у 2002 р, 2008–2020 рр.

Роки	Показник	Усього	з них:	
			<i>плинність кадрів</i>	<i>скорочення штату</i>
2002	<i>тис. осіб</i>	86,8	57,7	5,1
	<i>у % до кільк. прац.</i>	20,8	13,8	1,2
2008	<i>тис. осіб</i>	110,0	79,8	3,9
	<i>у % до кільк. прац.</i>	27,0	19,6	0,9
2009	<i>тис. осіб</i>	95,0	47,3	14,5
	<i>у % до кільк. прац.</i>	26,8	13,3	4,1
2010	<i>тис. осіб</i>	70,0	48,5	3,0
	<i>у % до кільк. прац.</i>	20,6	14,3	0,9
2012	<i>тис. осіб</i>	72,0	51,7	4,0
	<i>у % до кільк. прац.</i>	21,9	16,0	1,3
2013	<i>тис. осіб</i>	75,0	53,1	5,0
	<i>у % до кільк. прац.</i>	24,1	17,0	1,6
2014	<i>тис. осіб</i>	62,0	44,5	3,7
	<i>у % до кільк. прац.</i>	22,7	16,4	1,3
2015	<i>тис. осіб</i>	52,5	35,8	3,2
	<i>у % до кільк. прац.</i>	21,6	14,7	1,3

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

Закінчення табл. 1.14

Роки	Показник	Усього	з них:	
			плинність кадрів	скорочення штату
2016	<i>тис. осіб</i>	49,4	31,6	3,5
	<i>у % до кільк. прац.</i>	22,6	14,5	1,6
2017	<i>тис. осіб</i>	48,3	37,0	2,0
	<i>у % до кільк. прац.</i>	23,3	17,9	1,0
2018	<i>тис. осіб</i>	49,7	39,2	0,6
	<i>у % до кільк. прац.</i>	26,2	20,7	0,3
2019	<i>тис. осіб</i>	51,7	42,4	1,9
	<i>у % до кільк. прац.</i>	26,7	21,9	1,0
2020	<i>тис. осіб</i>	41,3	32,1	3,6
	<i>у % до кільк. прац.</i>	22,4	17,4	1,9

Джерело: складено за даними: Статистичний щорічник України за 2007 р. / Держкомстат України. Київ, 2008. 572 с. С. 56; Статистичний щорічник України за 2017 р. / Держстат України. Київ, 2018. 540 с. С. 68; Праця України у 2018 р. Стат. зб. / Держстат. Київ, 2019. 242 с. С. 44; Праця України у 2019 р. Стат. зб. / Держстат. Київ, 2020. 267 с. С. 59; Праця України у 2020 р. Стат. зб. / Держстат. Київ, 2021. 232 с. С. 59.

З причин скорочення штатів протягом періоду, що аналізується, в середньому вивільнялося близько 4,2 тис. осіб щорічно. При цьому найвищий рівень звільнених з причин скорочення штатів (15,3% до кількості звільнених або 14,5 тис. осіб) спостерігався у 2009 р. Це було обумовлено світовою фінансово-економічною кризою, що суттєво знизила попит на вітчизняну металопродукцію.

Важливим показником, що впливає на ефективність використання трудових ресурсів металургійної галузі, є динаміка працівників, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості. Це обумовлено тим, що з початком економічних реформ неповна зайнятість перетворилася в інструмент утримання надлишкової кількості робочої сили на підприємствах у разі відсутності роботи.

Необхідно відзначити, що неповна зайнятість у контексті гнучкої організації праці є як добровільно обраною, так і зумовленою соціальними причинами.

Вимушена неповна зайнятість проявляється у двох формах: надання працівникам неоплачуваних відпусток та переведення працівників на неповний робочий день (тиждень) з економічних причин (табл. 1.15).

Таблиця 1.15

**Динаміка працівників металургійної галузі України,
які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості
у 2007–2017 рр., тис. осіб**

Показник	Роки													
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Перебували у відпустках без збереження заробітної плати (на період припинення виконання робіт)	6,0	15,0	16,8	17,4	11,5	11,8	11,8	10,3	5,6	7,6	2,7	9,0	6,8	7,0
Переведені з економічних причин на неповний робочий день (тиждень)	16,0	83,0	116,3	85,3	53,4	44,7	40,0	44,4	52,1	30,5	10,1	28,9	38,8	21,4

Джерело: складено за даними: Статистичний щорічник України за 2007 р. / Держкомстат України. Київ, 2008. 572 с. С. 58; Статистичний щорічник України за 2017 р. / Держстат України. Київ, 2018. 540 с. С. 70; Праця України у 2018 р. Стат. зб. / Держстат. Київ, 2019. 242 с. С. 62–63; Праця України у 2019 р. Стат. зб. / Держстат. Київ, 2020. 267 с. С. 70–71; Праця України у 2020 р. Стат. зб. / Держстат. Київ, 2021. 232 с. С. 76–77.

Вимушену неповну зайнятість можна розглядати як форму прихованого безробіття, а працівників, які вимушено працюють в таких умовах, вважати частково безробітними, але при цьому без належної соціальної захищеності, оскільки останні за критерієм зайнятості (наявність хоча б однієї відпрацьованої години протягом тижня) вважаються економічно активними.

Аналіз динаміки працівників металургійної галузі України, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості, свідчить, що

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

найбільша кількість працівників, які перебували у відпустках без збереження заробітної плати, спостерігається у 2010 р. – 17,4 тис. осіб. Надалі цей показник знижувався і у 2020 р. становив 7,0 тис. осіб.

Привертає увагу кількість працюючих у режимі скороченого часу. Зокрема, найбільше таких працівників було зафіксовано у 2009 р. – 116,3 тис. осіб. У 2020 р. цей показник скоротився у 5,4 раза порівняно з 2009 р. і становив 21,4 тис. осіб.

Варто зазначити, що поширення неповної зайнятості працівників металургійної галузі України негативно впливає на використання робочого часу. Так, найбільші втрати робочого часу працівників металургійної галузі за час їхнього перебування в умовах вимушеної неповної зайнятості спостерігалось у 2020 р. Зокрема, втрати робочого часу працівниками металургійної галузі через вимушені відпустки без збереження заробітної плати у 2020 р. становили 379 годин на одного штатного працівника, а у режимі скороченого часу – 443 годину на одного штатного працівника (табл. 1.16). У 2020 р. втрати робочого часу через вимушені відпустки без збереження заробітної плати збільшилися порівняно з 2009 р. в 1,1 раза, а втрати робочого часу через переведення працівників на неповний робочий день з економічних причин збільшилися на 65,7%. Таке збільшення пояснюється поширенням коронавірусної хвороби COVID-19 та пов'язаними з нею обмеженнями.

Важливим резервом підвищення ефективності праці виробничого персоналу є насамперед покращення використання фонду робочого часу за рахунок оптимізації його втрат, усунення непродуктивної роботи тощо.

Узагальнюючими показниками, що свідчать про ступінь ефективності використання трудових ресурсів у процесі виробництва продукції, є показники продуктивності праці та трудомісткості (табл. 1.17).

Як видно з табл. 1.17, за період, що аналізується, скорочення чисельності працівників та зростання обсягів виробництва у вартісному вираженні забезпечило зростання продуктивності праці в металургійній галузі України. Так, якщо у 1997 р. продуктивність праці становила 21,3 тис. дол. США/особу, то у 2020 р. цей показник зріс у понад чотири рази і становив 87,4 тис. дол. США/особу.

Таблиця 1.16

Динаміка втрат робочого часу працівників металургійної галузі України з причин перебування в умовах вимушеної неповної зайнятості у 2007–2020 рр., год/штат. прац.

Показник	Рік													
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Знаходились у відпустках без збереження заробітної плати (на період припинення виконання робіт)	137	175	339	220	132	183	138	198	249	258	136	314	251	379
Переведені з економічних причин на неповний робочий день (тиждень)	214	102	291	241	202	224	241	264	213	233	95	326	418	443

Джерело: складено за даними: Статистичний щорічник України за 2007 рік. Держкомстат України. К., 2008. 572 с. С. 60; Статистичний щорічник України за 2017 рік. Держстат України. К., 2018. 540 с. С. 74; Праця України у 2018 р. Стат. зб. / Держстат. Київ, 2019. 242 с. С. 83–84; Праця України у 2019 р. Стат. зб. / Держстат. Київ, 2020. 267 с. С. 70–71; Праця України у 2020 р. Стат. зб. / Держстат. Київ, 2021. 232 с. С. 83–84.

Оберненим показником продуктивності праці є показник трудомісткості, який характеризує затрати часу на одиницю продукції. Як бачимо, затрати часу на одиницю металургійної продукції щороку скорочуються, що теж свідчить про зростання продуктивності праці.

Таблиця 1.17

Динаміка сукупної продуктивності праці підприємств металургійної галузі України у 1997–2017 рр.

Роки	Обсяги виробництва, млн дол. США	Чисельність працівників, тис. осіб	Продуктивність праці, тис. дол. США на особу	Трудомісткість, витр. часу на один. прод.
1997	9155,6	429	21,3	0,05
1998	7753,8	424	18,3	0,05
1999	6201,1	420	14,8	0,07
2000	7276,0	428	17,0	0,06
2001	7082,1	428	16,5	0,06
2002	7858,7	418	18,8	0,05

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

Закінчення табл. 1.17

Роки	Обсяги виробництва, млн дол. США	Чисельність працівників, тис. осіб	Продуктивність праці, тис. дол. США на особу	Трудомісткість, витр. часу на один. прод.
2003	10852,1	409	26,5	0,04
2004	17561,1	415	42,3	0,02
2005	20163,3	425	47,4	0,02
2006	23893,3	430	55,6	0,02
2007	31178,4	420	74,2	0,01
2008	38357,2	407	94,2	0,01
2009	18161,3	355	51,2	0,02
2010	25203,1	354	71,2	0,01
2011	30358,6	342	88,8	0,01
2012	32452,0	322	100,8	0,01
2013	28521,1	313	91,1	0,01
2014	22755,9	272	83,7	0,01
2015	14314,4	244	58,7	0,02
2016	13133,5	218	60,2	0,02
2017	17062,1	207	82,4	0,01
2018	19731,6	190	103,9	0,01
2019	18164,8	193	94,1	0,01
2020	16162,0	185	87,4	0,01

Джерело: складено та розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 2007 р. / Держкомстат України. Київ, 2008. 572 с. С. 245; Статистичний щорічник України за 2017 р. / Держстат України. Київ, 2018. 540 с. С. 263; Промисловість України у 2016–2020 рр. / Держстат України. Київ, 2021. 296 с. С. 38, 75; Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>

Позитивні тенденції в економіці України та сприятлива світова кон'юнктура, які фактично закінчилися в середині 2008 р., сприяли підвищенню заробітної плати у сфері металургійного виробництва, виробництва готових металевих виробів, крім машин і устаткування (рис. 1.17).

Так, середньомісячна номінальна заробітна плата у сфері металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів, крім машин і устаткування, у 2020 р. зросла, порівняно з 2002 р., у 22,5 рази і становила 13926,0 грн. Незважаючи на таке зростання, заробітна плата українських металургів значно відрізняється від рівня оплати праці працівників металургійних підприємств у

більшості розвинених країн⁷¹. Сьогодні заробітна плата українського металурга майже втричі менша, ніж заробітна плата російського та польського працівника, і майже в дев'ять разів нижча від зарплати німецького металурга. Проте наявність дешевої робочої сили становить сьогодні одну з конкурентних переваг вітчизняного гірничо-металургійного комплексу, адже низькі витрати на оплату праці є однією зі складових низької собівартості виробництва металургійної продукції. Зокрема, у різні роки частка витрат на оплату праці у структурі операційних витрат реалізованої продукції у сфері металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів, крім машин і устаткування, становила від 5 до 7,5%. Для порівняння, частка матеріальних витрат у структурі операційних витрат реалізованої продукції становить від 80 до 85%.

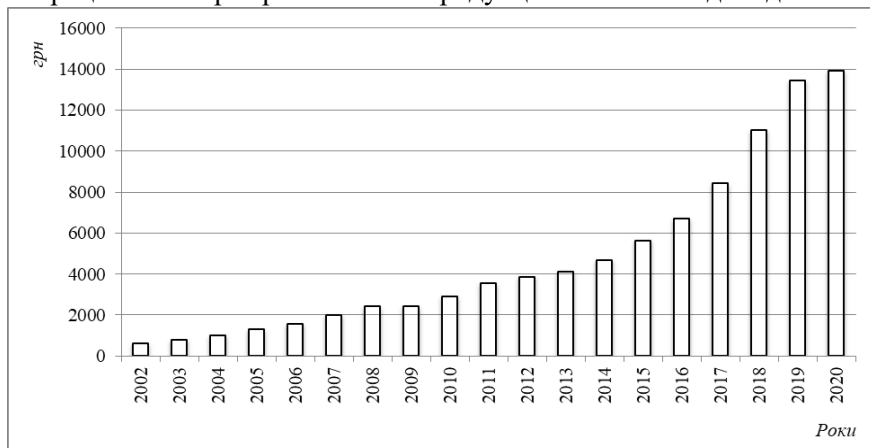

Рис. 1.17. Середньомісячна номінальна заробітна плата у сфері металургійного виробництва, виробництва готових металевих виробів, крім машин і устаткування у 2002–2020 рр., в розрахунку на одного штатного працівника, грн

Джерело: складено автором за даними: Середньомісячна заробітна плата за видами промислової діяльності у 2002–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

⁷¹ Венгер В.В. Ринок металопродукції в умовах формування вертикально інтегрованих структур. *Ринки реального сектора економіки України: структурно-інституціональний аналіз*: моногр. / за ред. В.О. Точиліна, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. Київ, 2009. С. 519–598. С. 531.

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що інтеграція підприємств металургійної галузі України до складу провідних бізнес-груп має як позитивні результати, так і негативні наслідки. До позитивних результатів необхідно віднести:

✓ після розпаду СРСР, в умовах економічної кризи та гіперінфляції металургійні підприємства, увійшовши до складу бізнес-груп, зуміли налагодити технологічні і коопераційні зв'язки, забезпечити стабільне надходження сировини й матеріалів та значно покращити власний фінансово-економічний стан за рахунок виходу на світові ринки металопродукції;

✓ відбулося реальне зміцнення технологічного ланцюжка від видобутку сировини до випуску кінцевої продукції, посилилася інтегрованість виробництва;

✓ інтегровані металургійні підприємства отримали можливість суттєво скоротити трансакційні та операційні витрати;

✓ фінансовий капітал груп був початковим джерелом інвестицій для металургійних підприємств, які використовувалися на цільові інвестиційні проєкти. Тобто було створено передумови для синтезу різнорідних капіталів (виробничого, фінансового, торговельного) з відмінними циклами відтворення, що забезпечують взаємовигідні економічні відносини між учасниками інтеграції;

✓ збільшилася фінансова міць груп, їх фінансова стійкість і здатність з максимальною ефективністю використовувати авансований капітал;

✓ у металургійних підприємств виникли реальні можливості маневрування фінансовими ресурсами як у рамках самих бізнес-груп, так й поза їх межами, а також розширення масштабів діяльності та сфери впливу;

✓ створилися сприятливі передумови і можливості для структурної перебудови металургійного виробництва. Проте, як свідчить проведений аналіз діяльності металургійних підприємств у складі бізнес-груп, реально і у повному обсязі ці можливості не було використано;

✓ покращилися розрахункові відносини між учасниками груп. Почали широко застосовуватися такі економічні методи як механізм трансфертних цін, пільгове оподаткування та кредитування;

✓ інтегровані металургійні підприємства, об'єднавшись спільною діяльністю та спільними інтересами на основі довгострокових господарських зв'язків, які підкріпилися додатковими фінансовими ресурсами, створили конкуренцію аналогічним компаніям на світових ринках металопродукції;

✓ у складі бізнес-груп металургійні підприємства збільшили свої прибутки, створивши механізм уникнення цінового та податкового регулювання шляхом виконання операцій між учасниками групи тощо.

Незважаючи на досить позитивні результати, інтеграція металургійних підприємств не забезпечила їм однозначних переваг для сталого економічного розвитку, а навпаки – створила серйозні структурні проблеми, зокрема:

- обрана вітчизняними бізнес-групами модель розвитку законсервувала застарілий технічний і технологічний рівень металургійних підприємств. Така консервація негативно позначилася на енергоефективності та конкурентоспроможності металургійних підприємств;

- через відсутність у власників бізнес-груп мотиваційних механізмів до диверсифікації металургійного виробництва та оптимізації його структури шляхом збільшення номенклатури нових сортamentів (зокрема електроплавильного виробництва сталі, виробництва спеціальних сталей і сплавів, титанових сплавів та прокату, збільшення обсягів випуску прокату і труб з антикорозійним покриттям, каліброваного прокату, гнутих профілів) підприємства металургійної галузі зайняли на світовому та вітчизняному ринках металопродукції «сировинну нішу», яка мало перетинається з номенклатурою експортної продукції розвинених країн. Унаслідок цього постійно збільшуються диспропорції між структурою потенційного попиту на метал, структурою металопродукції, що користується попитом на внутрішньому ринку, та, особливо, структурою металу, що експортується;

- орієнтація металургійної галузі України на пріоритетне задоволення зовнішнього попиту узалежнило її від перманентних світових економічних криз тощо.

Не стали панацеєю вітчизняні бізнес-групи і для вітчизняної економіки, а надмірна диверсифікація (їх діяльність поширюється на

1. Особливості розвитку металургійної галузі України...

харчову промисловість, сільське господарство, паливно-енергетичний комплекс, машинобудівну галузь тощо) суттєво обмежує вкрай необхідні фінансові та інвестиційні ресурси для металургійних підприємств. Водночас, як свідчить практика, у розвинених країнах в останні десятиліття почали поширюватися процеси зворотної диверсифікації – спрямовані на концентрацію зусиль на основних видах діяльності. Це було пов'язано з тим, що багатогалузеві та багатопрофільні компанії не тільки втрачали свої рейтинги, а й вибували із списку країн, провідних у металургії. Проте на світових ринках стали домінувати компанії, орієнтовані на стратегію досягнення ефекту економії, на масштаби використання ключових ресурсів групи. Тому одним із напрямів підвищення ефективності діяльності металургійних підприємств у складі бізнес-груп має стати формування стратегій, спрямованих на посилення спеціалізації та виділення профільного бізнесу.

З метою зниження залежності підприємств ГМК від коливань кон'юнктури на світовому ринку металопродукції постійної координації потребують плани їх розвитку зі стратегіями інших галузей вітчизняної промисловості, спрямованих на задоволення попиту на внутрішньому ринку та скорочення обсягів імпорту металопродукції за рахунок власного конкурентоспроможного виробництва.

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО РИНКУ МЕТАЛОПРОДУКЦІЇ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА МЕТАЛУРГІЙНУ ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ

2.1. Технологічні зміни у структурі світового виробництва сталі та нові металургійні центри

Протягом усього ХХ ст. розвиток світової чорної металургії залежав від змін суспільних потреб, які формували основні макроекономічні тенденції, сприяли зростанню кількісних та якісних показників виробництва, удосконалювали напрями регулювання систем і механізмів відтворювального процесу та формували структуру основних національно-господарських комплексів.

В останню чверть минулого сторіччя у країнах із ринковою економікою відбулася масова перебудова галузі, коли науково-технічний прогрес і структурна перебудова світового господарства ґрунтовно змінили галузеві пріоритети економічного розвитку, а з поширенням процесів глобалізації та інтеграції у промислово розвинених країнах істотно скоротилися абсолютна й відносна потреби в металопродукції масового виробництва. Проте зросла роль ресурсозбереження і, зокрема, металозбереження, що перетворилося в один із базових принципів господарської практики всіх країн.

Завдяки швидкому індустріальному піднесенню окремі країни, що розвиваються, стають новими потужними гравцями світової економіки та політики, формуючи багатополярність та посилюючи невизначеність світового розвитку. До утворених у ХХ ст. світових центрів сили на початку ХХІ ст. додалися такі країни як, Китай, Індія, Бразилія та інші⁷². Вони чинять зростаючий вплив на світові господарські тренди, змінюють конфігурацію світової торгівлі, валютної сфери, потоків капіталу та трудових ресурсів, загострюючи

⁷² Кіндзерський Ю.В. Промисловість України: стратегія і політика структурно-технологічної модернізації: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2013. 536 с. С. 93.

Розділ 2. Сучасні тенденції розвитку світового ринку...

прояви економічного націоналізму та протекціонізму в країнах Старого світу.

Аналіз світового виробництва сталі свідчить, що сьогодні центр світової металургії перебуває в Азії. Частка країн азійського регіону у 2019 р. в обсягах світового виробництва сталі становила 72,0%, хоча у 2000 р. цей показник не перевищував і 40% (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Світове виробництво сталі за регіонами у 2000–2019 рр., млн т

Регіон	2000	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Європа 28	193,4	210,2	139,4	172,9	177,8	168,6	166,3	169,3	166,1	162,0	168,3	167,1	157,1
Інші європейські країни	16,9	30,5	29,0	33,6	39,1	39,9	38,6	38,3	34,0	37,6	42,2	42,4	38,9
СНД	98,5	124,2	97,7	108,2	112,7	110,7	108,4	106,1	101,4	102,1	100,9	101,0	100,8
Північна Америка	135,3	132,6	83,8	111,5	118,7	121,6	118,9	121,1	110,9	110,6	115,8	120,9	119,7
Південна Америка	39,1	48,2	37,8	43,9	48,2	46,4	45,8	45,0	43,9	40,2	43,7	44,9	41,7
Африка	13,8	18,7	15,4	16,6	15,7	15,3	15,9	15,0	12,8	13,1	15,1	17,6	17,2
Близький Схід	10,8	16,4	17,7	20,0	23,2	24,9	26,9	29,9	27,0	31,5	34,5	43,2	44,3
Азія	333,1	758,4	811,8	918,4	995,4	1026,8	1123,6	1139,7	1095,9	1123,9	1164,1	1281,9	1349,4
Океанія	7,8	8,8	6,0	8,1	7,2	5,8	5,6	5,4	5,7	5,8	6,0	6,3	6,2
Усього	848,9	1348,1	1238,7	1433,4	1538,0	1560,1	1650,3	1670,1	1597,7	1626,9	1690,5	1825,5	1875,2

Джерело: складено за даним: Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Привертає увагу той факт, що протягом останніх двадцяти років обсяги виробництва сталі у цьому регіоні зросли в 4,1 раза (з 333,1 млн т у 2000 р. до 1349,4 млн т у 2019 р.). Для порівняння, за аналогічний період обсяги виробництва сталі у країнах ЄС-28 та Північної Америки не те що не збільшилися, а, навпаки, скоротилися – на 18,8 та 11,5% відповідно. Це було обумовлено тим, що ще в останню чверть минулого сторіччя у країнах із ринковою економікою спостерігалися тенденції щодо інноваційної перебудови металургійної галузі⁷³. В її основу було покладено скорочення застарілих виробничих потужностей з випуску сталі та будівництва

⁷³ Венгер В.В., Осипов В.М. Структурні зміни у світовій торгівлі металопродукцією та їх вплив на розвиток металургійної галузі України. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 3. С. 77–93. С. 78.

нових, більш компактних виробництв⁷⁴ для випуску кінцевої продукції з високою доданою вартістю. Так, наприклад, якщо у 1974 р. у США мартенівським способом вироблялося 24,4% сталі, то у 1984 р. цей показник скоротився на 15,4 в. п., а в 1994 р. він дорівнював нулю. Натомість спостерігається стійка динаміка до нарощування виробництва сталі киснево-конверторним способом, а в останній період – виплавки з допомогою електричної енергії (електросталі) (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Технологічна структура виробництва сталі у провідних країнах світу у 1974–2019 рр., %

Країна	Спосіб виробництва															
	Мартенівський				Киснево-конверторний				Електросталь				Інший			
	Роки				Роки				Роки				Роки			
	1974	1984	1994	2019	1974	1984	1994	2019	1974	1984	1994	2019	1974	1984	1994	2019
США	24,4	9,0	0	0	56,0	57,1	60,7	30,3	19,6	33,9	39,3	69,7	0	0	0	0
Велика Британія	27,7	0	0	0	48,0	68,1	74,7	78,8	23,6	31,9	25,3	21,2	0,7	0	0	0
Німеччина	17,4	0	0	0	68,8	80,6	78,2	70,0	10,8	19,4	21,8	30,0	3	0	0	0
Франція	10,8	0	0	0	58,5	80,4	65,9	69,6	11,5	19,6	34,1	30,4	19,2	0	0	0
Італія	14,8	0	0	0	43,8	47,2	42,5	18,1	41,4	52,8	57,5	81,9	0	0	0	0
Туреччина	43,9	10,6	6,1	0	55,7	54,8	31,0	32,2	0,4	34,5	62,9	67,8	0	0	0	0
Японія	1,3	0	0	0	80,9	72,3	68,4	75,5	17,8	27,7	31,6	24,5	0	0	0	0
Китай	н.д.	н.д.	15,0	0	н.д.	н.д.	47,6	89,6	н.д.	н.д.	21,1	10,4	н.д.	н.д.	16,3	0
Індія	70,8	46,1	25,6	0	14,5	32,6	48,5	43,7	14,7	21,3	25,8	56,3	0	0	0,1	0
Південна Корея	3,1	0	0	0	54,8	70,5	64,0	68,2	42,1	29,5	36,0	31,8	0	0	0	0
Бразилія	33,4	4,4	0	0	39,6	69,7	78,2	76,0	26,8	25,9	20,2	22,3	0,2	0	1,5	1,6
Україна	н.д.	н.д.	49,7	23,1	н.д.	н.д.	44,3	71,2	н.д.	н.д.	5,9	5,8	н.д.	н.д.	0	0
Усього	29,6	19,4	8,1	0,3	51,6	55,9	57,9	71,6	16,9	24,6	31,8	28,0	1,9	0,1	2,2	0,1

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 1976, Steel Statistical Yearbook 1986, Steel Statistical Yearbook 1996, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association URL: <http://www.worldsteel.org>

Інноваційна перебудова металургійної галузі спостерігалася в усіх провідних країнах – виробниках сталі, зокрема, Великій

⁷⁴ Шевелев Л.Н. Мировая черная металлургия 1950–2000 гг. (реструктуризация, качество, приватизация). Москва: Издательство «Машиностроение», 1999. 214 с. С. 35.

Розділ 2. Сучасні тенденції розвитку світового ринку...

Британії, Німеччині, Франції, Італії, Японії. Головним поштовхом для цього стало прагнення індустріально розвинених країн до екологічно чистого виробництва.

Структурна перебудова металургійної галузі провідних країн світу обумовила скорочення обсягів видобутку залізної руди в цих країнах та їх зростання в країнах, що розвиваються (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Обсяги видобутку залізної руди у провідних країнах світу та в Україні у 1974–2017 рр., млн т

Країна	Роки				Відхилення 2017/1974, (+,-)
	1974	1984	1994	2017	
США	85,4	54,8	58,4	47,6	-37,8
Велика Британія	3,6	0,4	0,0	0,0	-3,6
Німеччина	4,4	1,0	0	0,5	-3,9
Франція	54,3	15,0	2,4	0,0	-54,3
Італія	0,6	0,0	0,0	0,0	-0,6
Туреччина	1,5	2,0	5,1	6,2	+4,7
Японія	0,8	0,3	0,0	0,0	-0,8
Китай	60,0	77,0	43,3	115,0	+55,0
Індія	35,5	41,6	58,4	201,8	+166,3
Південна Корея	0,5	0,3	0,2	0,4	-0,1
Бразилія	80,0	97,0	167,8	435,5	+355,5
<i>Україна</i>	<i>122,0</i>	<i>134,5</i>	<i>51,5</i>	<i>60,5</i>	<i>-61,5</i>
Усього	898,4	807,4	1000,6	2162,5	+1264,1

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 1976, Steel Statistical Yearbook 1986, Steel Statistical Yearbook 1996, Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association URL: <http://www.worldsteel.org>

Такі тенденції об'єктивно призвели й до змін у світовій торгівлі залізною рудою. Так, найбільшими країнами – експортерами залізної руди у 2017 р. були: Австралія – 872,8 млн т; Бразилія – 383,5 млн т. Україна у 2017 р. експортувала всього 37,4 млн т. Основними імпортерами є такі країни, як: Китай (1075,4 млн т); Японія (126,5 млн т); Південна Корея (72,4 млн т); Німеччина (38,3 млн т) та Нідерланди (28,1 млн т). Імпорт залізної руди вітчизняними підприємствами за аналогічний період становив близько 0,3 млн т.

Відмова провідних країн від виробництва сталі мартенівським способом і перехід до більш екологічно чистого виробництва,

наприклад перехід до електросталеплавильних процесів, зумовив зростання обсягів споживання металобрухту. Незважаючи на те, що у структурі світового виробництва металопродукції частка електросталі у 2017 р. порівняно з аналогічним періодом збільшилася на 11,1 в. п., світові обсяги зовнішньоторговельних операцій з металобрухтом зросли в 4,7–4,8 раза (рис. 2.1).

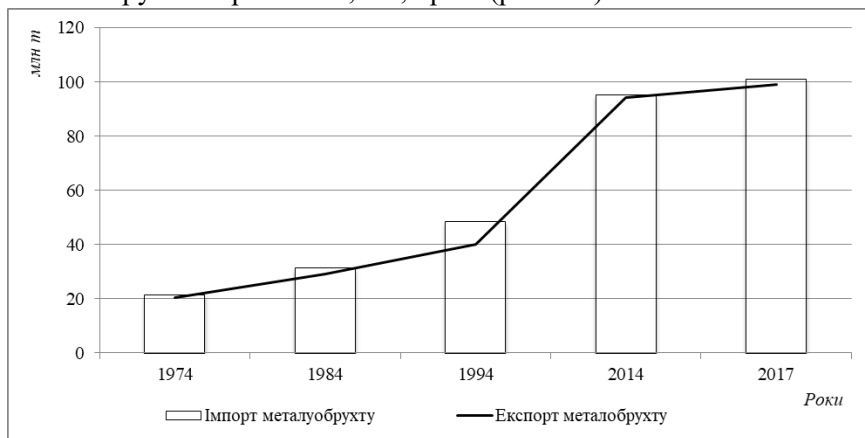

Рис. 2.1. Динаміка зовнішньоторговельних операцій з металобрухтом у світі протягом 1974–2017 рр., млн т

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 1976, Steel Statistical Yearbook 1986, Steel Statistical Yearbook 1996, Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association URL: <http://www.worldsteel.org>

Це обумовлено тим, що основним ресурсом у процесі виробництва сталі електротермічним способом є металобрухт⁷⁵. Також металобрухт застосовують у киснево-конверторному виробництві сталі (до 30%).

Слід зазначити, що технологія виплавки сталі киснево-конверторним способом є значно енергоємнішою порівняно з технологією виробництва електросталі. Проте виробництво електросталі обмежено наявними обсягами металобрухту, які, у свою чергу, визначаються масштабами споживання сталі в минулому і швид-

⁷⁵ На виготовлення тонни сталі за допомогою електродугової печі використовують насамперед вторинну сталь (металобрухт) або гаряче брикетоване залізо – 0,88 т; вугілля – 0,15 т; вапняк – 0,043 т; електроенергію.

кістю повернення металу в оборот. Кількість металу, «запаси» якого містяться в конструкціях будівель, обладнанні, автомобілях та інших товарах, більша за середньорічне виробництво сталі в десять разів та постійно збільшується. Тому переробка металобрухту може покрити лише частину виробництва сталі.

Через низький рівень «запасів» металобрухту багато країн, які розвивають власну металургійну галузь, уводять обмеження на вивіз металобрухту. Так, зокрема, повністю заборонено експортувати металобрухт з таких країн, як: Ангола, Аргентина, Гайана, Азербайджан, Бурунді, Гана, Індонезія, Кенія, Куба, Нігерія, Шрі-Ланка, Танзанія, Уганда, Руанда, Уругвай, Зімбабве, Таджикистан та Маврикія.

До країн, які ввели експортне мито на вивіз металобрухту, належать: Китай (40%); Єгипет (37 дол. США/т); Гвінея (2,78 дол. США/т); Індія (15%); Йорданія (70,6 дол. США/т); Казахстан (15%, але не менше 30 євро/т); Малайзія (10%); Марокко (3%); Оман (130 дол. США/т); Росія (12,5%, але не менше 12,5 євро/т); В'єтнам (17%); Замбія (25%, або 8,34 дол. США/т); Україна⁷⁶ – 180 євро/т.

Серед основних світових експортерів металобрухту протягом останніх десяти років можна виділити такі країни, як: США (13,0–22,5 млн т); Японія (5,3–9,4 млн т); Велика Британія (6,0–9,4 млн т); Німеччина (7,0–9,0 млн т); Франція (5,0–6,7 млн т); Росія (1,2–5,7 млн т); Нідерланди (4,0–5,5 млн т); Канада (3,4–5,2 млн т). Експорт вітчизняного металобрухту за аналогічний період коливався від 0,3 млн т до 1,2 млн т.

До основних країн, які протягом останніх десяти років імпортували металобрухт, належать: Туреччина (15,7–22,4 млн т); Китай (2,3–13,7 млн т); Південна Корея (5,8–10,1 млн т); Індія (4,5–8,2 млн т); Іспанія (3,9–6,6 млн т); Німеччина (3,8–5,7 млн т); Італія (3,3–5,7 млн т); Бельгія (3,7–5,3 млн т); США (2,9–4,0 млн т); Франція (1,9–3,2 млн т). Обсяги імпорту металобрухту в Україні протягом останніх десяти років коливалися від 0,003 млн т до 0,2 млн т.

⁷⁶ Рада підвищила мито на експорт металобрухту з €58/тонна до €180/тонна. URL: <https://ukranews.com/ua/news/818594-rada-pidvyshhyla-myto-na-eksport-metalobruhtu-z-58-tonna-do-180-tonna>

Зменшення частки металургії в обсягах національного виробництва провідних країн зумовило зростання металургійного виробництва у країнах, що розвиваються (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Динаміка виробництва сталі у провідних країнах і країнах, що розвиваються, та у світі в 1974–2019 рр.

Країна	Обсяги виробництва, млн т				Відхилення 2019 р./1974 р. (+, -)	
	Роки				млн т	%
	1974	1984	1994	2019		
США	132,2	83,9	91,2	87,8	-44,4	-33,6
Велика Британія	22,4	15,1	17,3	7,2	-15,2	-67,9
Німеччина	53,2	39,4	40,8	39,6	-13,6	-25,6
Франція	27,0	19,0	18,0	14,5	-12,5	-46,3
Італія	23,8	24,1	26,1	23,2	-0,6	-2,5
Туреччина	1,5	4,3	12,2	33,7	+32,2	+2146,0
Японія	117,1	105,6	98,3	99,3	-17,8	-15,2
Китай ⁷⁷	н.д.	н.д.	92,6	996,3	+903,7	+975,9
Індія	7,1	10,5	19,3	111,4	+104,3	+1469,0
Південна Корея	1,9	13,0	33,7	71,4	+69,5	+3657,9
Бразилія	7,5	18,4	25,7	32,6	+25,1	+334,7
Усього	659,0	633,7	730,2	1875,2	+1216,2	+184,6

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 1976, Steel Statistical Yearbook 1986, Steel Statistical Yearbook 1996, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association URL: <http://www.worldsteel.org>

Так, упродовж періоду, що аналізується, у провідних країнах спостерігається чітка динаміка до скорочення обсягів виробництва сталі. Зокрема, у США виробництво сталі за період з 1974 р. по 2019 р. скоротилося на 33,6%, або 44,4 млн т. У Великій Британії обсяги виробництва сталі за період, що аналізується, скоротилися на 67,9%, Німеччині – 25,6%, Франції – 46,3%. Незначне скорочення обсягів виробництва сталі протягом 1974–2019 рр. спостерігалось в Японії – на 15,2% та Італії – 2,5%. Одночасно спостерігається збільшення обсягів виробництва сталі у країнах, що розвиваються. Зокрема, Туреччина збільшила обсяги виробництва сталі з 1,5 млн т у 1974 р.

⁷⁷ Зростання обсягів виробництва сталі в Китаї та їх відхилення аналізується з 1994 р.

Розділ 2. Сучасні тенденції розвитку світового ринку...

до 33,7 млн т у 2019 р., Південна Корея – з 1,9 млн т до 71,4 млн т, Індія – з 7,1 млн т до 101,5 млн т, Бразилія – з 7,5 млн т до 32,6 млн т відповідно, Китай – з 92,6 млн т у 1994 р. до 996,3 млн т у 2019 р. Крім того, у цих країнах зосереджені значні запаси високоякісної руди, дешева робоча сила та зростаючі ринки збуту. Їх металургійні виробництва побудовані переважно на новій технологічній основі, мають прогресивну структуру виробництва (див. табл. 2.2) та відповідають світовим тенденціям розвитку⁷⁸.

Зростання обсягів виробництва металопродукції в країнах, що розвиваються, було обумовлене регіональними структурними змінами у світовій металургії, які, у свою чергу, зумовили надходження значних іноземних інвестицій у металургійний сектор азійського регіону, та зростанням доходів від експорту готової металопродукції у розвинені країни – США та Європу. Також у самих країнах азійського регіону швидко збільшується внутрішнє споживання металопродукції – з 41,7% у 2000 р. до 69,8% у 2019 р. (табл. 2.5), а наявність значних фінансових ресурсів дає змогу нарощувати власне виробництво металу (табл. 2.6).

Таблиця 2.5

Світове споживання сталі за регіонами у 2000–2019 рр., млн т

Регіон	2000	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Європа 28	185,0	211,7	129,9	163,8	173,9	154,7	156,9	163,6	169,7	172,6	178,6	183,7	172,4
Інші європейські країни	18,0	32,4	24,6	30,7	34,8	36,2	39,3	39,4	42,7	43,2	45,1	39,9	35,1
СНД	39,5	65,2	40,8	56,4	64,2	67,5	68,2	65,3	58,5	57,0	59,3	60,2	63,2
Північна Америка	175,0	167,2	99,2	132,0	142,7	152,9	149,8	170,0	155,5	150,7	159,7	162,0	155,6
Південна Америка	29,6	43,3	35,4	47,8	50,6	51,8	54,6	51,3	47,5	40,7	43,1	44,0	42,8
Африка	15,8	25,0	32,6	33,2	32,1	35,9	39,7	40,7	42,0	40,9	37,6	39,4	41,7
Близький Схід	21,1	48,6	49,7	52,9	56,1	55,7	57,5	59,2	58,5	57,7	57,9	54,2	52,3
Азія	351,7	717,5	806,9	920,3	997,3	1028,9	1125,5	1143,8	1117,7	1129,1	1209,1	1281,9	1349,4

⁷⁸ Венгер В.В., Точилін В.О. Конкуренція та конкуренти на регіональних ринках чорних металів. *Економіка і прогнозування*. 2013. № 1. С. 81–96. С. 84.

Закінчення табл. 2.5

Регіон	2000	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Океанія	7,1	9,4	6,8	9,0	8,3	8,7	7,7	8,6	8,2	7,7	7,2	7,3	7,3
Усього	842,9	1330,4	1234,9	1419,6	1530,7	1558,9	1664,1	1678,4	1626,1	1640,4	1759,9	1835,8	1888,9

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 1976, Steel Statistical Yearbook 1986, Steel Statistical Yearbook 1996, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association URL: <http://www.worldsteel.org>

Світовим лідером з виробництва і споживання металопродукції є **Китай**. Так, якщо у 1994 р. Китай виробляв 92,6 млн т сталі, то у 2019 р. цей показник становив 996,3 млн т⁷⁹. Щорічні темпи зростання виробництва сталі у різний період протягом 2000–2017 рр. коливалися від -2,3 до 27,3% (рис. 2.2).

Таблиця 2.6

**Виробництво сталі країнами азійського регіону
у 2000–2019 рр., млн т**

Країна	2000	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Азія, всього	331,8	806,9	920,3	997,3	1028,9	1125,5	1143,8	1117,7	1129,1	1209,1	1281,9	1349,4
Китай	128,5	567,8	638,7	702,0	731,0	822,0	822,3	803,8	807,6	870,9	928,3	996,3
Індія	26,9	63,5	69,0	73,5	77,3	81,3	87,3	89,0	95,5	101,5	109,3	111,4
Індонезія	2,8	3,5	3,7	3,6	2,3	2,6	4,4	4,9	4,7	5,2	6,2	7,8
Японія	106,4	87,5	109,6	107,6	107,2	110,6	110,7	105,1	104,8	104,7	104,3	99,3
Північна Корея	0,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3
Південна Корея	43,1	48,5	58,9	68,5	69,1	66,1	71,5	69,7	68,6	71,0	72,4	71,4
Малайзія	3,6	5,4	5,7	5,9	5,6	4,7	4,3	3,8	2,8	3,2	4,1	6,8
Монголія	0,03	0,03	0,04	0,04	0,04	0,04	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05	0,05
М'янма	0,03	0,03	0,03	0,05	0,05	0,07	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4
Пакистан	0,95	0,8	1,4	1,6	1,6	1,8	2,4	2,9	3,6	5,0	4,7	3,3
Філіппіни	0,42	0,8	1,1	1,2	1,3	1,3	1,2	1,0	1,1	1,4	1,5	1,9
Сінгапур	0,60	0,7	0,73	0,75	0,7	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,8
Шрі-Ланка	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03

⁷⁹ Steel Statistical Yearbook 1994, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Закінчення табл. 2.6

Країна	2000	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Тайвань, провінція Китаю	16,9	15,9	19,8	20,2	20,7	22,3	23,2	21,4	21,8	22,4	23,2	22,0
Таїланд	2,1	3,6	4,1	4,3	3,6	3,6	5,8	5,1	5,4	6,7	6,4	4,2
В'єтнам	0,31	2,7	4,3	4,9	5,3	5,5	5,8	5,6	7,8	11,5	15,5	17,5

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 2009, Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

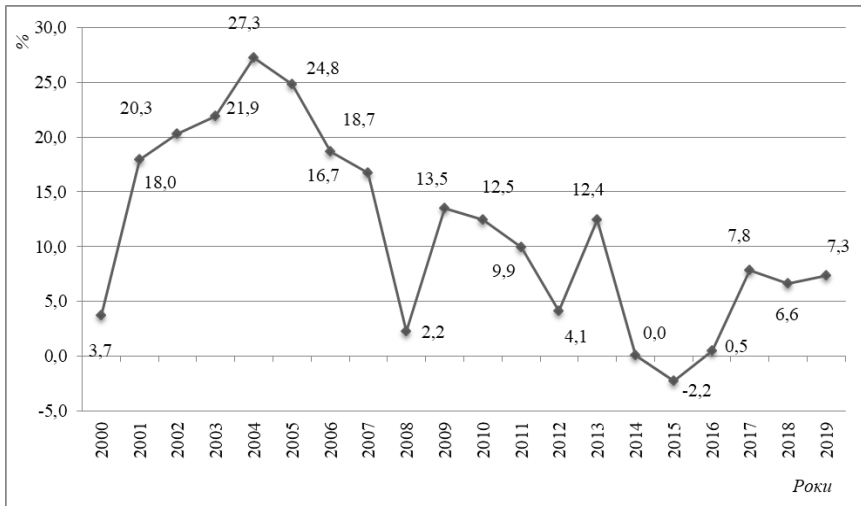

Рис. 2.2. Щорічні темпи приросту виробництва сталі у Китаї у 2000–2019 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Зазначені темпи зростання виробництва сталі в Китаї обумовлено введенням в дію найсучасніших металургійних підприємств, виробничі потужності яких у сукупності становлять близько 850 млн т сталі щорічно. Це більше, ніж реально можуть продати китайські компанії всередині країни і за кордоном. При цьому, якщо на початку 2010 р. уряд Китаю не планував припинити будівництво нових металургійних потужностей, то вже у 2015 р. через зниження

темпів економічного зростання вимушений був переглянути власні плани до скорочення надлишкових металургійних потужностей.

Зокрема, якщо у 2010 р. відповідно до затвердженого урядового плану компанія «Baosteel»⁸⁰ повинна була здійснити будівництво комбінату загальною потужністю 10 млн т сталі на рік у провінції Гуандун, а компанія «WISCO»⁸¹ – побудувати аналогічне підприємство в провінції Гуансі, то вже у лютому 2016 р. уряд Китаю видав «Посібник для металургійної промисловості щодо зменшення надлишкових потужностей та вирішення проблем для подальшого розвитку».

Завдяки проведеній структурній реформі в металургійній промисловості урядом Китаю було ліквідовано 150 млн т застарілих сталеплавильних потужностей і повністю закриті потужності з виробництва некондиційної сталі⁸². Переїнявши досвід розвинених країн Європи та Північної Америки, Китай намагається скоротити надлишковий потенціал, при цьому піклуючись про вивільнених

⁸⁰ У 2001 р. компанія «Baosteel» стала основним постачальником сталі для Fiat, утворивши альянс з такими компаніями, як «Shougang Group» і «Wuhan Iron and Steel Group Corporation», а також технологічне партнерство з німецьким «ThyssenKrupp». У 2003 р. на поглинання було витрачено 270 млн дол. США. У 2005 р. було розпочато будівництво нового комбінату в місті Чжаньцзянь. У 2007 р. було куплено контрольний пакет акцій «Xinjiang Ba Yi Iron and Steel Group», у 2008 р. – 71,8% акцій «Zhanjiang Iron and Steel», у 2011 р. – 51% акцій «Guangdong Shaoguan Iron and Steel Group». У 2010 р. компанія «Baosteel» зайняла друге місце у світі з виробництва сталі (37,0 млн т) та перше у Китаї.

⁸¹ Компанія «Wuhan Iron and Steel Corp» («WISCO») займала третє місце серед найбільших виробників сталі в Китаї (13-те місце у світі – 16,6 млн т). У грудні 2016 р. було завершено злиття «Baoshan Iron and Steel Group» з корпорацією з «Wuhan Iron and Steel», в результаті якого утворилася найбільша сталеливарна компанія КНР з річною продуктивністю близько 60 млн тонн сталі. У вересні 2018 р. почалися переговори про злиття «China Baowu Steel» з ще одним китайським виробником сталі – «Magang Group». У разі злиття виробництво сталі компанією перевершить сукупне виробництво сталі в США і майже зрівняється зі світовим лідером ArcelorMittal.

⁸² Чего ждаты от китайских сталелитейщиков в 2020 году. *GMK Center*. URL: <https://gmk.center/opinion/chego-zhdaty-ot-kitajskih-stalelitejshhikov-v-2020-godu>

працівників, а також якнайшвидше збалансувати попит і пропозицію⁸³.

Слід зазначити, що сьогодні Китай не заохочує великі обсяги експорту сталі, навпаки, прийняв низку заходів, спрямованих на стримування експорту металопродукції. До таких заходів належать: збільшення ставок експортного мита на деякі види металопродукції та зниження податкових ставок на сталеві вироби. Це було зумовлено тим, що в останні роки китайський експорт сталі нарощувався головним чином завдяки активізації попиту на міжнародному ринку через відновлення темпів зростання світової економіки та покращення конкурентоспроможності китайської металургійної продукції. Водночас останнім часом спостерігається загострення торговельних відносин на ринку металопродукції. Уряд Китаю та металургійна галузь тримають цю ситуацію під постійним контролем: займаються самодисципліною; регулюють експортні замовлення; стежать за експортом у ключові регіони та активно зміцнюють комунікації з зацікавленими урядами, асоціаціями та підприємствами, щоб підтримувати стабільність на регіональних ринках. Більше того, китайські металурги готові вирішувати торговельні спори скооперувавшись та націлившись на виграш, об'єднуватися з міжнародними партнерами для підтримки нормального міжнародного порядку торгівлі металопродукцією, рішуче боротися з торговим протекціонізмом та виступати проти політизації торгівлі сталлю.

Поряд зі скороченням надлишкових потужностей металургійна галузь Китаю, функціонування якої зорієнтовано на обслуговування економічного розвитку країни та задоволення потреб суміжних галузей, постійно оптимізує сортамент продукції та покращує її якість. При цьому суттєво покращилася якість металургійної продукції, яку широко використовують у будівництві, суднобудуванні, автомобільній галузі та інших сферах. Так, наприклад, Китайська компанія «Fujian Jinshenglan Group» розпочала реалізацію нового металургійного проєкту в Ланьтане (провінція

⁸³ China Steel Industry Development. *Mission of People's Republic of China to the European Union*. 2016. URL: <http://www.chinamission.be/eng/zgggffz/chneco/t1366481.htm>

Гуандун)⁸⁴. Загальний обсяг інвестицій у нове підприємство становитиме близько 1,85 млрд дол. США. Завод вироблятиме в основному сортовий та фасонний прокат, зокрема катанку і балку із високоміцної та корозостійкої сталі для антисейсмічного будівництва. Виробнича потужність нового підприємства – близько 6 млн т на рік. Це можна порівняти з обсягом усього українського експорту сталі за 2018 р. (6,4 млн т) і з обсягами виробництва найбільшого підприємства України, яке спеціалізується на сортовому прокаті, – «АрселорМіттал Кривий Ріг» (4,7 млн т у 2018 р.).

Як повідомляє керівництво «Fujian Jinshenglan Group», на новому заводі компанія планує встановити передове іноземне обладнання – електродугову піч та установку «піч-ківш» Siemens, прокатний стан американської компанії Morgan та італійський фінішний модуль.

Також було успішно розроблено масив високотехнологічних продуктів та продуктів з високою доданою вартістю, наприклад кремнієва сталь, сталевий лист для магнітних гачків і стовпів, сталевий лист для великомасштабних гідроенергетичних, теплових та атомних електростанцій. Розроблено три види сталей для функціонування ядерного реактора та його конструктивних компонентів. Готова до випробувань і сталь для рами швидкісних залізничних візків і сталь для швидкісних коліс поїздів зі швидкістю 350 км/год. Також запущено високоміцні автомобільні сталі третього покоління.

Японія належить до розвинених країн та є другим виробником сталі не лише серед країн азійського регіону, а й у всьому світі (майже 105 млн т у 2017 р.). Щорічні темпи зростання обсягів виробництва металопродукції до 2011 р. відображали загальносвітові тенденції (рис. 2.3).

Варто зазначити, що внаслідок найбільших в історії Японії землетрусу і цунамі на початку весни 2011 р. було паралізовано роботу практично половини підприємств металургійної галузі та порушено господарські зв'язки всієї промисловості країни⁸⁵. Фактич-

⁸⁴ У Китаї стартував новий металургійний завод потужністю 6 млн т на рік. *GМК Center*. URL: <https://gmk.center/ua/news/u-kitai-startuvav-novij-metallurgijnij-zavod-potuzhnistju-6-mln-t-na-rik>

⁸⁵ Японская металлургия: самураи не сдаются / *UAPROM*. URL: <http://uaprom.info/article/4477-japonskaja-metallurgija-samurai-ne-sdajutsja.html>

но зупинила свою роботу японська автомобільна галузь, зокрема заводи Toyota, Nissan, Honda, Suzuki і Mitsubishi. Також була паралізована робота підприємств галузі з виробництва електрообладнання: Sony, Panasonic, Toshiba, Fujitsu.

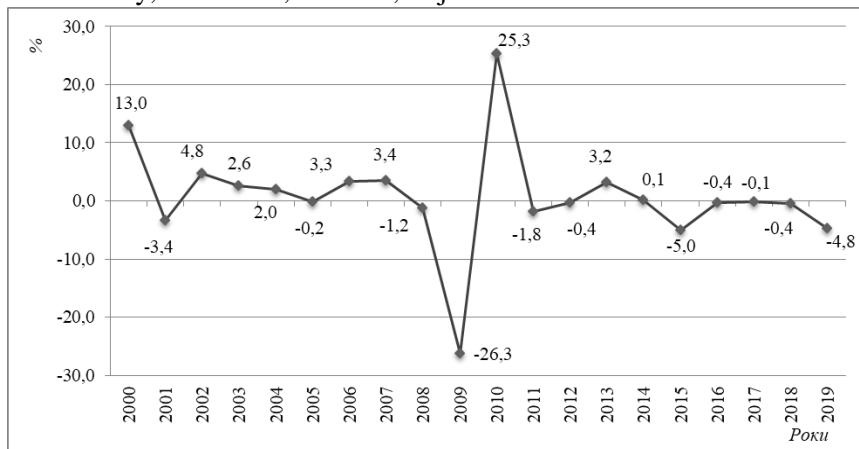

Рис. 2.3. Щорічні темпи приросту виробництва сталі в Японії у 2000–2019 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Найбільших руйнувань зазнали промислові об'єкти у префектурі Міягі зі столицею Сендай. Так, металургійна компанія «Nippon Steel»⁸⁶ заявила про затоплення і знеструмлення заводу «Kamaishi Steelworks», який щорічно виробляв 600 тис. т арматури та катанки, а також пошкодження портових потужностей. У межах цієї префектури розміщено і ряд міні-заводів. Зокрема, «JFE Steel»⁸⁷

⁸⁶ «Nippon Steel Corp» вважається найбільшою в Японії та четвертою у світі металургійною компанією за обсягами виробництва сталі – 35,0 млн т. У 2012 р. компанія «Nippon Steel» підписала угоду про злиття з «Sumitomo Metal Industries». Після завершення злиття об'єднана корпорація «Nippon Steel & Sumitomo Metal Corporation» стала другим за обсягами виробником сталі у світі (після Arcelor Mittal).

⁸⁷ JFE (Japan Future Enterprise) – «Підприємство майбутнього Японії» – займає п'яте місце серед найбільших світових виробників сталі з обсягами виробництва у 31,1 млн т.

підтвердила затоплення двох своїх підприємств – «Sendai works» (800 тис. т сталі) та «Tohoku Steel» (264 тис. т).

На північ від Сендаю в м. Ісіномакі затопило міні-завод «Itoh Steel» (200 тис. т). Також цунамі охопило й префектуру Аоморі, де зупинено підприємство «Tokyo Tekko» (170 тис. т) в Хасінохе. Загалом після землетрусу японська металургія мала перебої та обмежене постачання електроенергії, що було пов'язано з надзвичайним станом на японських АЕС, зокрема на Фокусіма та Онагава. У свою чергу відключення електроенергії негативно позначилося на виробництві металопродукції, адже понад 22% сталі у країні виплавляється електродуговим методом. Зокрема, лише на рівнині Канто, що оточує Токіо і доходить до Фокусіми, розташовані 18 електрометалургійних підприємств, включаючи таких гігантів, як «Tokyo Steel Manufacturing» (в Уцуномія), «Godo Steel» (у Фунабасі) і «Kanto Steel» (у Цусіура). У сукупності ці заводи виробляють близько 400 тис. т сталі в рік (близько 20% усієї електросталі), в основному для будівництва.

За оцінками аналітиків, наслідки землетрусу в короткостроковому періоді могли позначитися на майже 40% виробництва сталі, а річні втрати могли становити від 15 до 20 млн т⁸⁸. Проте це не завдало японським виробникам у 2011 р. виплавити 107,6 млн т сталі (-2,2% (-2,4 млн т) проти 2010 р.)⁸⁹.

У 2016 р. в металургійній промисловості Японії було оголошено про низку об'єднань з метою підвищення продуктивності праці та посилення конкурентоспроможності шляхом побудови оптимальних виробничих систем. Зокрема, у 2016 р. компанія «Nippon Steel & Sumitomo Metal Corporation» (NSSMC) зупинила доменну піч Kimitsu Works № 3, а також оголосила про зміну політики в планах побудови оптимальної системи для металургійних процесів на «Yawata Works»⁹⁰.

⁸⁸ Японская металлургия: самураи не сдаются. *UAPROM*. URL: <http://ugmk.info/art/japonskaja-metallurgija-samurai-ne-sdajutsja/0.html>

⁸⁹ Steel Statistical Yearbook 2015 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

⁹⁰ Production and Technology of Iron and Steel in Japan during 2016. *ISI International*. 2017. Vol. 57. No. 6. P. 957-969. URL: https://www.jstage.jst.go.jp/article/isijinternational/57/6/57_957/_pdf/-char/en

На початку 2018 р. з метою підвищення продуктивності та конкурентоспроможності японської металопродукції на металургійному комбінаті «Yawata» було встановлено нову машину безперервного лиття сталі. До кінця 2020 р. планувалося повністю зупинити роботу доменної печі Kokura № 2 тощо.

У 2013 р. про початок проведення структурних реформ у своєму бізнесі заявила й компанія «Kobe Steel». До кінця 2017 р. мала відбутися консолідація металургійних потужностей від «Kobe Works» до «Kakogawa Works». Зокрема, було розроблено план від виведення застарілих металургійних потужностей, починаючи з доменної печі на заводі «Kobe Works», до будівництва нового обладнання для безперервного лиття на заводі «Kakogawa Works».

Слід зазначити, що сьогодні всі японські металовиробники намагаються підвищити продуктивність праці на своїх підприємствах. Це відбувається шляхом постійної модернізації виробничих потужностей. Наприклад, з метою зниження рівня зношування коксових печей, виробники металопродукції здійснюють нове будівництво чи проводять їх капітальний ремонт. Лише протягом 2016 р. компанія «Nippon Steel & Sumitomo Metal Corporation» завершила три подібні проекти, а «JFE Steel Corporation» – один.

У 2015 р. Міністерство економіки, торгівлі та промисловості підготувало «План щодо підвищення конкурентоспроможності металовиробів», виклавши у ньому політику щодо підвищення рівня конкурентоспроможності металургійної галузі⁹¹. Цей план передбачає три стратегічні напрями. Перший напрям – це стратегічний розвиток технологій. Другий – стратегія зміцнення вітчизняної виробничої інфраструктури. Третій – глобальні стратегії.

У рамках цього плану основними завданнями, що стоять перед металургійною промисловістю, є такі:

- 1) удосконалення та диверсифікація потреб споживачів у металопродукції;
- 2) зниження рівня загрози конкурентів на світовому ринку та обмежуючих факторів у бізнесі, зокрема енергетичних та еколо-

⁹¹ Plans on Competitiveness Improvement for Metallic Materials was Compiled / Ministry of Economy, Trade and Industry. URL: https://www.meti.go.jp/english/press/2015/0619_03.html

гічних обмежень, обмежень людських ресурсів та виробничих потужностей;

3) вплив цифровізації на структурні реформи в галузі.

Технологічна стратегія передбачає:

- ✓ розвиток проектування технологій;
- ✓ технологічний розвиток виробничих потужностей;
- ✓ розвиток методів аналізу та оцінки;
- ✓ розвиток людських ресурсів;
- ✓ профілактичне обслуговування цифрових даних;
- ✓ розвиток ефективних технологій щодо використання

паливно-енергетичних ресурсів;

✓ розробка матеріалів, що знижують рівень шкідливих викидів у навколишнє природне середовище.

У рамках *стратегії зміцнення вітчизняної виробничої інфраструктури* виділяють такі заходи, як:

- запобігання аваріям на виробництві;
- посилення конкурентоспроможності шляхом реорганізації бізнесу;
- реагування на енергетичні та екологічні проблеми;
- реагування на розвиток та вплив цифрових технологій.

У *глобальних стратегіях* плану згадується про використання ресурсів, включаючи переробку як відповідь на ризики постачання сировини.

Варто зазначити, що у відповідь на посилення конкуренції на світовому ринку металопродукції японська металургійна промисловість працює над підвищенням свого технічного рівня у співпраці з машинобудівними підприємствами, університетами та державними установами. Така співпраця сприяє розробці нових видів металопродукції, що відповідають потребам споживачів, наприклад сталей ультрависокої міцності, що потужно конкурують на світовому ринку металопродукції.

Серед азійських країн за темпами зростання виробництва *Індія* займає друге місце після Китаю (рис. 2.4).

Так, у 2019 р. обсяг виплавки сталі в країні досяг 111,4 млн т, що забезпечило Індії третє місце у світовому рейтингу найбільших виробників сталі. Порівняно з 2000 р. виробництво сталі у 2019 р. збільшилося у понад 4,0 раза.

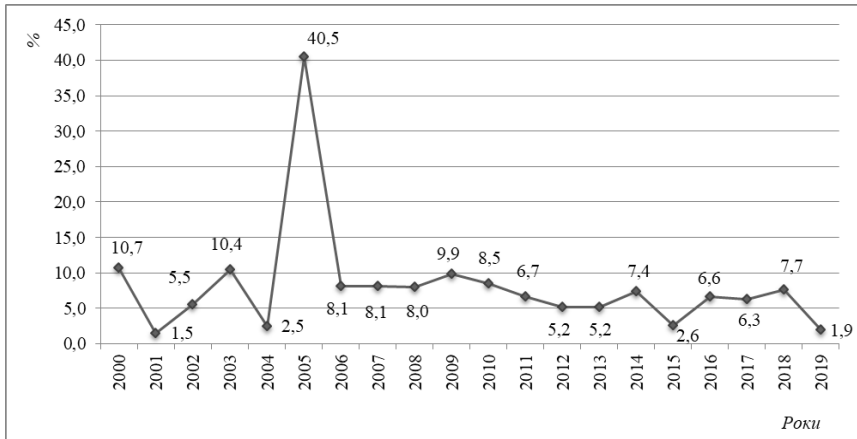

Рис. 2.4. Щорічні темпи приросту виробництва сталі в Індії у 2000–2019 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

За прогнозами експертів, у найближчій перспективі попит на металопродукцію на внутрішньому ринку Індії зростатиме в середньому на 9–10% у рік⁹².

Таке зростання пояснюється реалізацією великих будівельних проєктів, які були заплановані урядом країни та керівництвом штатів до 2020 р. Так, ще у 2007 р. національне Міністерство сталі виступило з амбітним прогнозом, відповідно до якого виробництво металопродукції в країні повинно було досягти 124 млн т. Реалізації таких планів сприяє наявність значних резервів залізної руди та те, що на той час компанії «ArcelorMittal»⁹³ і «POSCO»⁹⁴ планували

⁹² Нові проєкти у світовій металургійній галузі. *Будівництво та архітектура України*. URL: <http://www.bau.com.ua/news/20101102/novi-proekti-v-svitovij>

⁹³ Холдинг «ArcelorMittal» є найбільшим світовим виробником сталі. Концерн представлений у понад 60 країнах світу і виробляє десяту частину всієї світової сталі. На підприємствах компанії працюють близько 320 тис. працівників.

⁹⁴ «POSCO» («Pohang Iron and Steel Company») – південнокорейська компанія одна із найбільших металургійних компаній Азії, що займає третє місце у світі за обсягами виробництва сталі – 35,4 млн т.

побудувати в країні три мегакомбінати із сукупним обсягом виплавки 32 млн т сталі на рік. Не відставали від них і провідні національні компанії. Проте значна частина оголошених проєктів так і не була реалізована. При цьому основною проблемою стала не світова фінансова криза, а неможливість придбання земельних ділянок під будівництво нових підприємств.

Більших успіхів досягли металургійні компанії, які провели розширення власних підприємств за рахунок горизонтальної інтеграції. Наприклад, такі підприємства, як «Tata Steel»⁹⁵ і «JSW Steel»⁹⁶ на початку 2011 р. завершили свої проєкти з модернізації заводів у Джамшедпур та Віджайянгарі відповідно та досягли 10 млн т виплавки сталі на рік на кожному з них. Досвід цих підприємств зумовив розроблення та реалізацію нових проєктів за участю національних та іноземних компаній. Компанія «SAIL»⁹⁷ наприкінці 2010 р. розв'язала питання про будівництво заводу на 1,5 млн т на рік (з перспективою розширення до 3 млн т) з «POSCO». «Nippon Steel» створила альянс з «Tata Steel», інша японська компанія «JFE Steel» – із «JSW Steel», а «ArcelorMittal» розглядав питання про спільне підприємство з «Uttam Galva Steels»⁹⁸. Крім того великі самостійні або спільні проєкти розробляли ті ж «SAIL», «Tata Steel», «JSW Steel», «Essar Steel»⁹⁹, «Bhushan Steel»¹⁰⁰.

⁹⁵ «Tata Steel» – металургійна компанія з річним обсягом виробництва майже 23,2 млн т сталі (сьоме місце у світовому рейтингу підприємств-виробників), яка входить до структури індійського конгломерату «Tata Group», що в свою чергу об'єднує понад 90 компаній у різних країнах світу.

⁹⁶ «JSW Steel» є одним із лідерів металургійної галузі Індії. Її виробничі потужності з виробництва сталі на фабриці у Віджайянгарі становлять близько 3,8 млн т. У 2010 р. компанія «JSW Steel» зайняла 16-те місце у рейтингу найбільших підприємств виробивши 6,4 млн т сталі.

⁹⁷ «Steel Authority of India» (SAIL) вважається найбільшим державним металургійним підприємством Індії. Концерн виробляє сляби, плоску заготовку та плоскі злитки.

⁹⁸ «Uttam Galva Steels» – одне з найбільших виробників холодного прокату та оцинкованої сталі у Західній Індії. Понад 70% продукції компанії експортується до 122 країн світу.

⁹⁹ «Essar Steel» – світовий виробник сталі з річною продуктивністю 4,6 млн т (35-те місце серед найбільших компаній-виробників). Також «Essar Steel» є найбільшим в Індії експортером плоского прокату. Його продукція

Загалом уряд Індії планує до 2030 р. вийти на річне виробництво сталі в 300 млн т¹⁰¹. Проте, незважаючи на значні обсяги виробництва сталі, Індія до 2030 р. імпортуватиме понад 8 млн т металопродукції щорічно.

Слід зазначити, що сьогодні індійські металургійні підприємства мають прогресивну структуру виробництва та відповідають світовим екологічним вимогам, адже побудовані на новій енергоефективній технологічній основі. Це було досягнуто завдяки прагненню індійських металургів до постійної модернізації старих установок та підвищення рівня їх ефективності.

Згідно з даними, оприлюдненими Департаментом сприяння промисловості та внутрішній торгівлі, індійська металургійна промисловість протягом 2000–2019 рр. залучила 11,3 млрд дол. США прямих іноземних інвестицій¹⁰². Серед найбільш вагомих металургійних проєктів можна виділити:

- будівництво компанією «Vedanta Group» нового металургійного заводу потужністю 1 млн т у Джарханді з інвестиціями 3,13 млрд дол. США;
- розширення виробничих потужностей заводу «Vijayanagar» компанією «JSW Steel» з сумарними інвестиціями 1,12 млрд дол. США;
- придбання ТОВ «Веданта Стар Лтд» електроплавильних потужностей на суму 825,45 млн дол. США;
- придбання компанією «Tata Steel» індійської компанії «Bhushan Steel» за 5,5 млрд дол. США;
- збільшення виробничих потужностей сталі з 18 до 23 млн т компанією «JSW Steel» до 2020 р. із загальними інвестиціями 4,14 млрд дол. США;

представлена на регіональних ринках Азії, ЄС, Африки та Північної Америки.

¹⁰⁰ «Bhushan Steel» є одним із найбільших металургійних концернів Індії. Компанія створена у 1970 р. та виробляє гарячекатаний та холоднокатаний прокат.

¹⁰¹ Індія може вкласти \$70 млрд у розвиток металургії на сході країни. *GMK Center*. URL: <https://gmk.center/ua/news/indiya-mozhe-vklasti-70-mlrd-u-rozvitok-metalurgii-na-shodi-kraini>

¹⁰² Iron & Steel Industry in India. Indian Steel Industry Report / India Brand Equity Foundation. URL: <https://www.ibef.org/industry/steel.aspx>

➤ «ArcelorMittal» у березні 2019 р. придбав компанію «Essar Steel» за 5,82 млрд дол. США;

➤ збільшення виробничих потужностей компанією «Tata Steel» на металургійному заводі в сучасному промисловому місті Калінгангар з 3 до 8 млн т при інвестиціях у 3,64 млрд дол. США.

Залученню прямих іноземних інвестицій в металургійну промисловість Індії сприяють насамперед чіткі урядові ініціативи. Зокрема, зосередження уряду Індії на інфраструктурі та перезапуску дорожніх проєктів сприяє збільшенню попиту на сталь. Також очікується подальше ймовірне прискорення розвитку сільського господарства та інфраструктури, що сприятиме зростанню попиту на сталь.

У 2017 р. урядом Індії було затверджено Національну політику щодо металургійної промисловості, якою до 2031 р. передбачається виробництво сталі на рівні 300 млн т. З цією метою Міністерством сталі створено Індійську місію з питань дослідження металургії та металургійної промисловості спільно з металургійними компаніями державного та приватного секторів на чолі з науково-дослідними та дослідно-конструкторськими організаціями з початковим річним бюджетом у 30 млн дол. США. Також уряд Індії двічі збільшував на 2,5% увізне мито на більшість металевих виробів та вводив обмежувальні заходи, включаючи антидемпінгові та захисні мита на металовироби.

Протягом останнього десятиліття металургійна промисловість **Південної Кореї** розвивалася досить упевнено і уже у 2019 р. в країні було виплавлено 71,4 млн т сталі, що приблизно на 65,7% перевищує показник 2000 р. (43,1 млн т)¹⁰³. Щорічні темпи зростання виробництва сталі в окремі періоди протягом 2000–2017 рр. коливалися від -9,3 до 21,2% (рис. 2.5). Аналогічними темпами збільшувалося й внутрішнє споживання металопродукції.

Варто зазначити, що ще у 2010 р. в металургійній галузі країни відбулися значні технологічні зміни. Усі три найбільші сталеливарні компанії ввели в дію нові потужності, що мають до того ж імпортозамінний характер. Корпорація «POSCO» у жовтні 2010 р.

¹⁰³ Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

почала тестування нової лінії з виробництва 2 млн т товстолистової сталі в рік на заводі «Gwangyang», а також після модернізації ввела в дію доменну піч № 4 на заводі «Pohang», що дало компанії додатково близько 2,5 млн т чавуну на рік. У найближчій перспективі «POSCO» планує продовжити збільшення потужностей з випуску товстолистової сталі, а також суттєво розширити обсяг виплавки сталі¹⁰⁴.

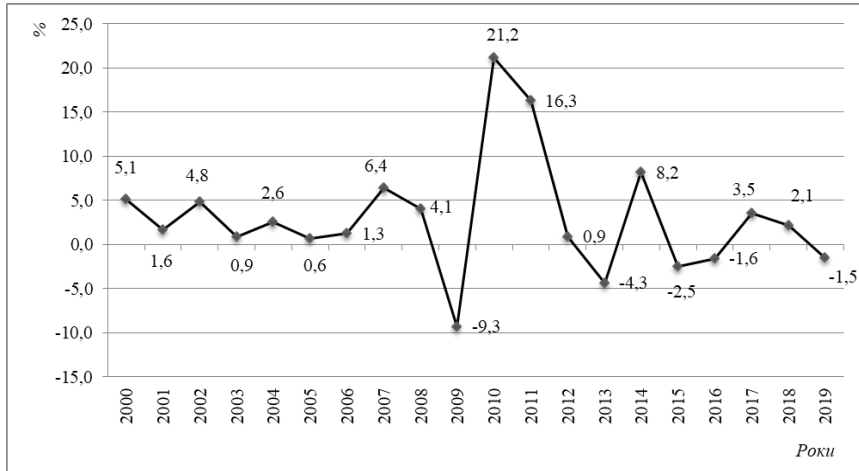

Рис. 2.5. Щорічні темпи приросту виробництва сталі в Південній Кореї в 2000–2019 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Компанія «Hyundai Steel»¹⁰⁵ у 2010 р. увела в експлуатацію дві доменні печі на інтегрованому комбінаті «Dangjijn», завдяки чому збільшила виробничу потужність підприємства до 8 млн т сталі, 6,5 млн т гарячекатаних ролонів і 1,5 млн т товстолистової сталі на рік.

¹⁰⁴ Нові проекти у світовій металургійній галузі. *Будівництво та архітектура України*. URL: <http://news.bau.com.ua/20101103/novi-proekti-v-svitovij>

¹⁰⁵ Південнокорейська металургійна компанія «Hyundai Steel» вважається найбільшим в Кореї виробником електротехнічної сталі. У 2010 р. компанія «Hyundai Steel» виробила 12,9 млн т сталі та посіла 20-те місце у світі за обсягами виробництва.

Компанія «Dongkuk Steel»¹⁰⁶ у травні 2010 р. теж увела в дію нову лінію з випуску 1,5 млн т товстолистої сталі на рік, а також, разом із партнерами, розпочала у Бразилії проєкт будівництва комбінату потужністю 3 млн т слябів на рік, в якому їй належить 30% акцій.

Сьогодні металургійні підприємства Південної Кореї відчують жорстку конкуренцію, насамперед через зниження попиту на внутрішньому ринку з боку металоспоживаючих (автомобілебудівної, суднобудівної та будівельної) галузей та зростання на світовому ринку протекціоністських заходів. Через стагнацію як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках металопродукції операційна маржа південнокорейських металовиробників знизилася з 5,2% у 2016 р. до 3,8% у 2017 р.¹⁰⁷.

З метою збереження попиту на металопродукцію урядом Південної Кореї було прийнято рішення про об'єднання зусиль держави, промислових підприємств та наукових установ для розробки інноваційних матеріалів з високою доданою вартістю. Для започаткування співпраці урядом Південної Кореї виділено бюджет на рівні близько 265,0 млн дол. США протягом наступних п'яти років. Така підтримка від держави, на думку виробників металопродукції, єдине правильне рішення, оскільки досить важко знайти інші способи подолати спад. За даними Південнокорейської асоціації чавуну та сталі, виробничі потужності виробників сталі у всьому світі перевищують попит на 30%. Через експансіоністську політику Китаю, що головним чином спричиняє глобальну надлишкову пропозицію, і потужні торговельні бар'єри багатьох країн, включаючи США, експорт південнокорейських металургійних компаній постійно скорочується. Однак більш проблемним для південнокорейських металовиробників є скорочення внутрішнього

¹⁰⁶ Одна з провідних металургійних компаній Південної Кореї «Dongkuk Steel» займається виробництвом товстого листа. У її володінні перебувають три заводи, два з яких виробляють плоский прокат в м. Пхохан. Потужності двох підприємств оцінюються в 2,5 млн т на рік. У 2009 р. компанія «Dongkuk Steel» зайняла 49-те місце у світі з виробництва сталі загальним обсягом 3 млн т.

¹⁰⁷ S. Korean Gov't Plans to Inject 300 Bill. Won for Steel Industry Innovation. Steel Industry Caught in Negative Growth. *BusinessKorea*. URL: <http://www.businesskorea.co.kr/news/articleView.html?idxno=25981>

попиту на їх продукцію протягом декількох років поспіль – з 59,5 млн т у 2016 р. до 55,4 млн т у 2019 р.¹⁰⁸

Урядовий план щодо об'єднання зусиль держави, підприємств та науки з метою випуску продукції з високою доданою вартістю – на сьогодні єдина можливість для подолання структурного промислового спаду. На думку урядовців, реалізація запланованих заходів сприятиме розвитку металургійних підприємств, зумовить створення близько восьми тисяч робочих місць та матиме позитивний економічний ефект. Водночас повністю усунути труднощі в металургійній галузі буде неможливо доти, доки не буде вирішена проблема глобального надлишкового постачання.

Ще однією проблемою, що негативно впливає на зростання випуску металургійної продукції, є встановлення суворих екологічних норм, які об'єктивно призводять до зниження обсягів продажу та зростання цін на сировину. Так, ще на початку червня 2019 р. керівництво трьох регіонів, що представляють провінції Південна Чолла, Південний Чхунчхон та Північний Кьонсан, наполягало на тому, щоб місцеві металургійні компанії «POSCO» та Hyundai Steel» на 10 днів зупинили металургійне виробництво через порушення ними Закону про охорону чистого повітря¹⁰⁹. Це було викликано тим, що металургійні заводи зазначених компаній відкрили запобіжні клапани (вентилятори), які підтримують доменні печі, що призвело до викиду забруднюючих речовин у повітря. Проте, на думку експертів Південнокорейської асоціації заліза і сталі, закриття металургійних підприємств на 10 днів може завдати серйозної шкоди підприємницькій діяльності металургійних підприємств. Зокрема, за їхніми розрахунками, на відновлення роботи металургійних заводів після зупинки необхідно буде витратити понад шість місяців і 674 млн дол. США для кожного з них.

Незважаючи на опір металургійної галузі, очікується, що екологічні норми в Південній Кореї посиляться внаслідок активізації закликів до боротьби із забрудненням повітря та зміною клімату.

¹⁰⁸ Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

¹⁰⁹ Steel industry beset by tougher environmental regulations. *The Korea Herald*. URL: <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20190609000164>

При цьому опір металургійних компаній зводиться до об'єктивної необхідності надання їм достатнього пільгового періоду для виконання екологічних норм. Більше того, південнокорейські металургійні компанії вже активізували свої зусилля, спрямовані на вкладення коштів у захист навколишнього середовища відповідно до політики уряду. Зокрема, до 2021 р. в екологічні заходи, пов'язані зі скороченням шкідливих викидів у повітря, планувалося інвестувати понад 1,5 трлн південнокорейських вон¹¹⁰. Відтак впровадження екологічних обмежень, поряд зі зростаючим протекціонізмом, стало ще одним чинником, який призвів до скорочення темпів металургійного виробництва південнокорейських підприємств, викликавши тим самим зростання витрат на сировину та падіння попиту на металопродукцію.

Отже, проведений аналіз основних тенденцій розвитку світового ринку металопродукції в частині оцінки технологічних змін у структурі світового виробництва сталі та появи нових металургійних центрів показав, що сьогодні центр світової металургії перебуває в Азії. Завдяки швидкому індустріальному піднесенню окремі країни азійського регіону стали новими потужними гравцями на світовому ринку металопродукції, що дало їм змогу суттєво змінити конфігурацію світової торгівлі та загострити конкуренцію.

У відповідь на посилення конкуренції на світовому ринку металопродукції більшість промислово розвинених країн зосередили свою увагу на підвищенні технічного рівня металургійних підприємств, продуктивності праці та посиленні конкурентоспроможності шляхом побудови оптимальних виробничих систем. Значна увага приділяється посиленню співпраці з машинобудівними підприємствами, науково-дослідними установами та урядом. Така співпраця сприяє розробці нових інноваційних матеріалів з високою доданою вартістю, забезпечує попит на металопродукцію.

Досить суттєвим чинником, що впливає на конкурентоспроможність металургійних підприємств, є екологічні обмеження, введення яких змушує виробників до постійної модернізації вироб-

¹¹⁰ Steel industry beset by tougher environmental regulations. *The Korea Herald*. URL: <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20190609000164>

ничих потужностей з метою захисту навколишнього природного середовища.

Наведене вище свідчить, що сучасний розвиток світового ринку металопродукції характеризується такими головними тенденціями:

- пріоритетом у світовій металургії стає ресурсозбереження та зниження шкідливого впливу галузі на оточуюче середовище;
- відбуваються технологічні зрушення внаслідок використання нових методів виробництва сталі;
- відбувається перенесення головних центрів із виробництва металопродукції від розвинених країн до країн, що розвиваються;
- змінюються країни-лідери у світовій виплавці чавуну та сталі.

Тобто сьогодні, під впливом науково-технічного прогресу та процесів глобалізації, сформувалося сучасне розміщення металургійної галузі світу, що зумовило створення нових міждержавних об'єднань та дало можливість по-новому будувати систему кооперування і спеціалізації на всіх етапах виробничого циклу¹¹¹ від виробництва чавуну до кінцевої продукції.

2.2. Сучасні тенденції у структурі та динаміці світової торгівлі металургійною продукцією

За даними World Steel Association, у 2019 р. у світі було вироблено 1875,2 млн т сталі, що вдвічі більше, ніж у 2000 р. (848,9 млн т) (рис. 2.6).

До основних найпоширеніших товарних груп, які випускаються підприємствами світової металургійної галузі та є об'єктом торговельних угод на світовому ринку металопродукції, відносять: *чавун, напівфабрикати та готовий прокат*. Динаміка товарної структури світового експорту основних видів металопродукції протягом 2000–2017 рр. наведена на рис. 2.7.

¹¹¹ Капранова Л.Г. Трансформація світових ринків металопродукції: роль і місце України в цих процесах. *Проблеми и перспективы развития сотрудничества между странами Юго-Восточной Европы в рамках Организации черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ*: сб. науч. труд. Ливадия – Донецк: ДонНУ, 2007, С. 572–576. С. 573.

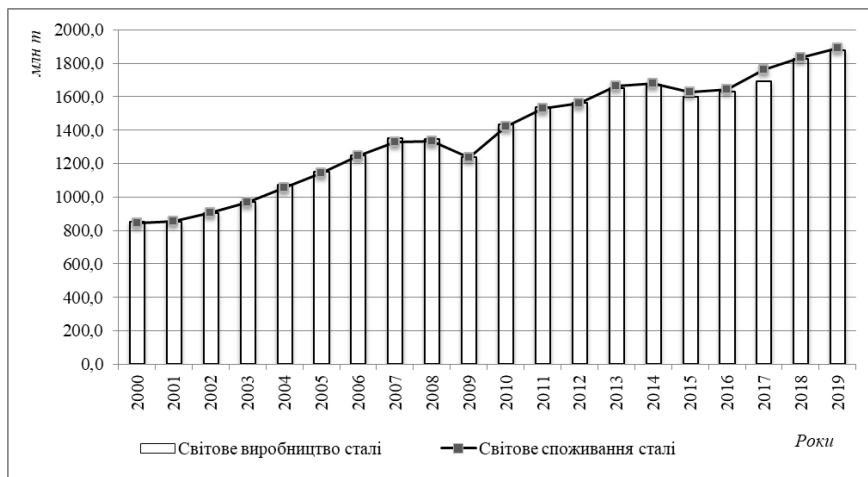

Рис. 2.6. Динаміка світового виробництва та споживання сталі у 2000–2019 рр., млн т

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

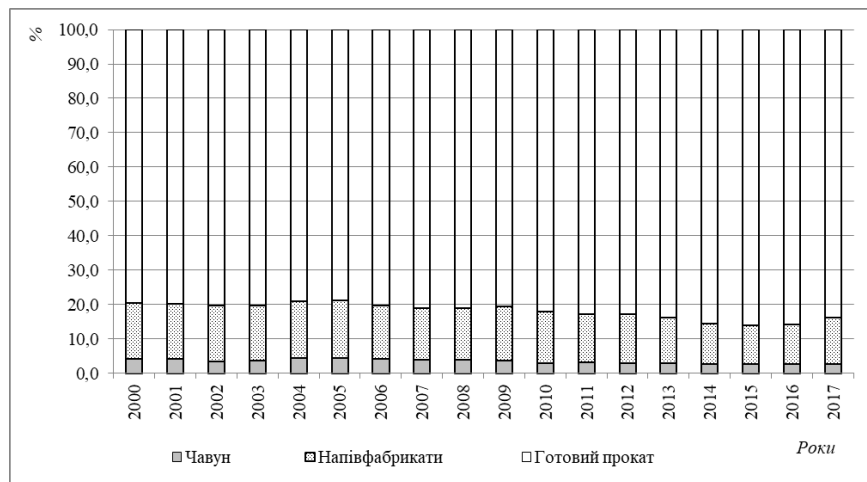

Рис. 2.7. Динаміка товарної структури світового експорту основних видів металопродукції у 2000–2017 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Як видно з рис. 2.7, у структурі світового експорту основних видів металопродукції домінують готовий прокат та напівфабрикати. Їх сумарна частка протягом періоду, що аналізується, коливалася від 95,9% у 2000 р. до 97,4% у 2017 р.

Загалом аналіз динаміки міжнародної торгівлі показує, що за останні двадцять років експорт металопродукції у світі зріс у 1,5 раза. Серед найбільших країн-експортерів, які протягом цього періоду суттєво збільшили обсяги експорту металопродукції, виділяються країни азійського регіону.

Зокрема, обсяги експорту з Китаю зросли у 2019 р. у 5,7 раза, порівняно з 2000 р., – з 11,2 до 63,7 млн т. Обсяги експорту з Індії теж з кожним роком збільшувалися й у 2019 р. становили 13,4 млн т, що в 4,2 раза більше, ніж в 2000 р. Суттєво збільшилися обсяги експорту з Японії та Південної Кореї – в 1,2 та 2,2 раза відповідно (табл. 2.7).

Обсяги експорту з країн європейського регіону в 2019 р. зросли, порівняно з 2000 р., на 11,4%.

Серед інших європейських країн варто виділити Туреччину, яка протягом періоду, що аналізується, наростила обсяги експорту металопродукції у 2,6 раза – з 7,5 млн т у 2000 р. до 19,7 млн т у 2019 р.

Експорт металопродукції з країни Північної Америки протягом 2000–2019 рр. зріс на 18,5%, або на 3,2 млн т. Основним експортером у цьому регіоні традиційно є США – 7,3 млн т у 2019 р.

Обсяги експорту з Південної Америки протягом періоду, що аналізується, теж зросли і у 2019 р. становили 13,8 млн т проти 13,4 млн т у 2000 р. Обсяги експорту металопродукції з країн Близького Сходу зросли у 2019 р., порівняно з 2000 р., у 6,6 раза, а з Океанії – навпаки, зменшилися в 1,7 раза. Обсяги експорту з країн СНД (основними експортерами тут є Російська Федерація та Україна) у 2019 р. хоч і несуттєво, проте зазнали скорочення, і становили 49,1 млн т проти 54,6 млн т у 2000 р. При цьому, якщо Україна скоротила обсяги експорту з 22,3 млн т у 2000 р. до 15,6 млн т у 2019 р., то Російська Федерація, навпаки, дещо збільшила його – з 27,5 до 29,5 млн т.

Основними імпортерами металопродукції традиційно є азійський та європейський регіони (табл. 2.8).

Таблиця 2.7

Найбільші країни-експортери напівфабрикатів та готового прокату у 2000–2019 рр., млн т

Регіон та країна	2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Європа 28	127,3	158,7	112,9	134,7	145,5	139,8	134,6	140,2	140,1	141,0	148,0	147,1	141,8
Бельгія	21,8	21,2	12,8	15,1	16,4	14,4	13,8	14,2	15,2	16,7	18,0	18,0	16,9
Німеччина	24,6	28,6	20,8	25,3	26,4	25,8	24,2	24,8	25,1	25,5	26,4	26,0	24,1
Франція	17,4	17,1	12,0	14,1	14,2	16,6	14,2	14,9	14,0	13,7	14,8	14,4	13,6
Італія	11,7	18,0	12,7	15,3	17,1	17,9	16,4	17,3	16,5	17,9	18,2	18,2	17,9
Інші європейські країни	10,1	23,2	20,5	20,0	20,9	21,8	20,4	19,3	18,6	19,0	20,3	23,9	23,7
Туреччина	7,5	18,5	17,4	16,2	17,0	18,6	17,3	16,0	14,9	15,3	16,3	19,9	19,7
СНД	54,6	63,5	57,2	57,6	55,5	55,1	51,7	53,8	51,7	54,2	50,7	52,7	49,1
Російська Федерація	27,5	28,4	27,6	27,4	24,7	26,7	23,6	28,1	29,7	31,2	31,2	33,3	29,5
Україна	22,3	28,6	23,9	25,2	25,9	24,1	24,7	21,5	17,7	18,2	15,2	15,1	15,6
Північна Америка	17,3	25,6	18,1	24,2	25,5	24,7	24,1	23,8	20,2	19,6	22,4	21,3	20,5
США	6,2	11,9	9,2	11,8	13,3	13,5	12,5	11,9	10,0	9,2	10,2	8,6	7,3
Південна Америка	13,4	11,7	11,0	10,7	13,0	11,2	9,4	11,1	14,6	14,3	16,5	14,7	13,8
Бразилія	9,6	9,1	8,6	8,9	10,8	9,7	8,1	9,8	13,7	13,4	15,3	13,9	12,7
Африка	5,6	3,9	3,4	3,8	3,6	2,8	2,5	3,7	2,8	3,0	4,1	4,7	5,9
Близький Схід	1,8	5,9	1,4	1,9	2,8	1,9	2,5	4,2	6,2	11,8	13,7	16,7	11,9
Азія	74,1	142,4	101,7	135,6	147,5	155,4	161,8	199,9	212,0	212,7	185,9	175,3	171,5
Китай	11,2	56,3	23,9	41,6	47,9	54,8	61,5	92,9	111,6	108,1	74,8	68,8	63,7
Індія	3,2	7,5	5,5	6,7	8,9	8,2	10,1	10,4	7,6	10,3	16,3	11,1	13,4
Японія	28,5	36,9	33,3	42,9	40,6	41,4	42,5	41,3	40,8	40,5	37,5	35,8	33,1
Південна Корея	13,8	19,7	20,2	24,6	28,8	30,2	28,9	31,9	31,2	30,6	31,4	30,1	30,0
Океанія	2,2	1,8	1,2	2,1	1,8	1,1	1,1	1,0	1,2	1,0	1,2	1,2	1,3
Усього	306,5	436,9	327,5	390,8	416,3	413,8	407,5	457,4	467,4	476,8	462,9	457,6	439,4

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association.
URL: <http://www.worldsteel.org>

Таблиця 2.8

Найбільші країни-імпортери напівфабрикатів та готового прокату у 2000–2019 рр., млн т

Регіон та країна	2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Європа 28	117,2	160,3	101,8	125,8	138,8	123,7	122,9	132,4	139,8	149,3	156,2	163,2	153,0
Німеччина	20,2	27,5	17,6	22,7	24,8	22,7	21,9	24,3	24,8	26,6	27,1	26,6	23,1
Франція	17,2	16,9	11,4	14,2	14,7	13,2	13,2	13,4	13,7	14,6	15,1	14,9	14,6
Італія	16,9	22,3	12,5	16,3	17,5	13,9	15,6	16,6	19,9	19,6	20,1	20,6	20,7
Іспанія	9,4	11,4	7,0	8,6	8,4	7,3	7,4	8,1	8,9	9,4	9,9	10,8	10,3
Інші європейські країни	12,0	19,9	15,1	18,6	15,5	16,6	19,5	19,0	24,0	23,0	21,8	20,1	18,5
Туреччина	7,3	13,3	10,2	10,7	10,3	11,5	14,4	13,4	18,6	17,0	15,8	14,0	12,3

Розділ 2. Сучасні тенденції розвитку світового ринку...

Закінчення табл. 2.8

Регіон та країна	2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
СНД	5,4	15,5	11,4	12,9	15,4	16,8	16,5	16,1	11,3	11,1	13,8	14,6	15,6
Російська Федерація	2,9	5,7	3,6	5,2	7,2	6,9	6,6	6,4	4,4	4,4	6,5	6,4	6,8
Білорусь	1,0	2,0	1,5	2,1	1,9	2,2	2,3	1,9	1,5	1,5	1,8	1,9	1,9
Казахстан	0,6	2,3	2,3	1,1	1,3	1,7	1,2	1,7	0,5	0,4	0,4	0,4	0,6
Україна	0,5	2,4	1,0	1,8	1,9	1,9	1,7	1,2	0,8	1,1	1,4	1,6	1,5
Північна Америка	51,4	43,4	29,8	41,8	47,5	52,7	50,2	64,7	59,1	53,2	60,8	56,8	52,8
Канада	8,9	7,5	6,2	9,3	10,9	9,6	8,9	10,3	8,0	7,7	8,8	9,1	9,3
Мексика	5,5	7,0	4,8	6,7	6,8	9,2	8,1	9,1	10,0	9,7	11,6	11,0	11,5
США	35,2	24,6	15,3	22,5	26,6	30,9	29,8	41,4	36,5	30,9	35,4	31,7	27,1
Південна Америка	5,2	11,1	8,1	14,8	13,5	12,7	14,3	15,0	14,2	11,8	12,5	12,5	13,1
Бразилія	0,9	2,6	2,3	5,9	3,8	3,8	3,7	3,9	3,2	1,8	2,3	2,4	2,3
Чилі	0,6	1,6	0,7	1,8	1,4	1,6	1,7	1,7	1,9	1,8	1,9	2,1	2,2
Колумбія	1,1	2,0	1,6	12,0	2,4	1,9	2,6	3,1	2,9	2,7	2,5	2,9	2,7
Перу	0,4	1,4	1,0	1,8	1,8	1,6	1,9	2,0	2,2	2,2	1,9	2,2	2,5
Африка	8,8	19,2	20,5	15,5	15,7	17,4	25,4	27,7	31,1	29,7	19,4	17,9	21,9
Алжир	1,5	4,6	5,5	3,6	3,9	4,7	5,1	5,9	6,3	5,5	4,6	3,2	3,4
Єгипет	2,4	3,1	5,6	3,3	2,5	3,6	4,2	6,1	7,9	9,2	1,6	0,4	0,6
Нігерія	0,9	1,6	1,8	1,3	1,7	1,7	2,2	1,9	1,7	1,2	1,0	1,5	3,1
Близький Схід	12,2	38,7	30,5	33,9	33,8	33,6	27,1	28,8	28,5	33,0	26,3	24,3	26,0
Іран	3,9	7,9	9,1	9,6	8,6	5,6	3,1	4,4	4,5	4,7	3,1	1,8	0,4
Саудівська Аравія	1,7	6,2	3,4	5,2	6,2	8,1	6,7	6,7	6,5	7,4	4,6	3,7	7,9
ОАЕ	1,7	13,6	6,0	6,8	6,1	6,2	5,6	6,6	6,6	7,4	6,5	5,7	5,4
Азія	85,5	114,4	105,5	117,2	117,2	120,1	122,5	135,6	141,4	149,7	133,8	131,8	135,0
Китай	20,9	15,6	22,3	17,2	16,3	14,1	14,8	14,9	13,2	13,6	13,9	14,4	15,5
Індія	1,9	6,9	8,3	9,7	9,2	9,3	7,4	9,5	13,3	9,9	8,9	9,0	8,9
Індонезія	3,6	8,1	5,7	7,6	8,6	12,0	12,3	11,0	11,4	12,6	11,4	11,7	13,5
Японія	5,1	4,5	3,0	5,3	5,5	5,7	5,4	6,7	5,9	6,0	6,2	6,0	6,5
Південна Корея	11,4	28,6	20,3	24,8	22,8	20,4	19,0	22,4	21,7	23,3	19,3	14,9	16,4
Тайвань, Китай	13,0	9,2	6,5	8,5	7,5	7,5	7,8	8,8	7,5	7,8	7,4	7,7	7,3
Таїланд	6,5	11,8	9,0	12,3	12,5	15,2	15,9	15,1	14,6	17,6	14,5	15,5	16,7
Океанія	1,6	3,5	2,5	3,1	2,8	3,3	2,7	3,5	3,4	2,6	2,9	2,9	2,5
Усього	299,4	426,1	325,3	386,7	404,3	401,9	401,4	442,7	452,9	463,3	447,7	444,2	438,5

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association.
URL: <http://www.worldsteel.org>

Серед країн європейського регіону у 2019 р. найбільшими імпортерами металопродукції були Німеччина – 23,1 млн т, Італія – 20,7 млн т, Франція – 14,6 млн т та Іспанія – 10,3 млн т. Майже 79,0% імпорту металопродукції серед інших європейських країн належить Туреччині – 12,3 млн т.

Незважаючи на високі обсяги виробництва, країни СНД є незначними імпортерами металопродукції (близько 3,6% світового імпорту). При цьому обсяги імпорту металопродукції Російською Федерацією у 2019 р. становили 6,8 млн т, Білорусією – 1,9 млн т, Казахстаном – 0,6 млн т, Україною – 1,5 млн т.

Найбільшим імпортером серед країн Північної Америки є США – 27,1 млн т у 2019 р. Також досить місткі ринки мають Мексика та Канада – 11,5 та 9,3 млн т відповідно.

Ринки країн Південної Америки значно менші, порівняно з ринками країн Північної Америки, проте мають хоч і незначну, однак позитивну динаміку. Найбільшим імпортером у цьому регіоні є Бразилія, де імпорт металопродукції у 2019 р. становив 2,3 млн т, що в 2,6 рази більше, порівняно з 2000 р. Аналогічна динаміка спостерігалася й у Чилі (2,2 млн т у 2019 р. проти 0,6 млн т у 2000 р.), Колумбії (2,7 млн т проти 1,1 млн т у 2000 р.) та Перу (2,5 млн т проти 0,4 млн т у 2000 р.).

Суттєве зростання ринку металопродукції спостерігається в країнах африканського регіону. Серед них виділяються такі країни, як Алжир (3,4 млн т у 2019 р.), Нігерія (3,1 млн т) та Єгипет (0,6 млн т).

Звертають на себе увагу й країни Близького Сходу. Так, зокрема, у 2019 р. обсяги імпорту металопродукції до Саудівської Аравії зросли в 4,6 рази, а до ОАЕ – в 3,2 рази, порівняно з 2000 р. Водночас у цей же період спостерігається скорочення імпорту до Ірану з 3,9 млн т у 2001 р. до 0,4 млн т у 2019 р.

Серед країн азійського регіону найбільшими імпортерами металопродукції у 2019 р. були Таїланд – 16,7 млн т, Південна Корея – 16,4 млн т, Китай – 15,5 млн т та ін.

Загалом проведений аналіз показав, що сьогодні на світовому ринку сталі спостерігається зростання виробництва та споживання металургійної продукції, насамперед у країнах азійського регіону, Близького Сходу, інших європейських країн та країн Південної Америки.

2.3. Металургійна галузь України на світовому ринку сталі: відкрита, мала, напівсировинна

В умовах збільшення інтенсивності глобалізаційних та інтеграційних процесів особливого значення набувають питання зовнішньоторговельної відкритості національної економіки. Відкритість національної економіки та її інтеграція з іншими країнами, з одного боку, відкриває доступ до ринків, капіталів, технологій, нових форм підприємництва, а з іншого – надає доступ на внутрішній ринок досить сильному та конкурентоспроможному транснаціональному капіталу¹¹². Рівень залучення країни у світову економіку вважається базовим показником розвиненості економічної системи. За умови ефективного використання порівняльних переваг, відкритість є фактором розвитку економіки, дає змогу використовувати передові світові технології та фінансові ресурси. Від структури та обсягів зовнішньої торгівлі багато в чому залежить можливість зростання національної економіки загалом та добробуту кожного суб'єкта економічної системи зокрема¹¹³.

Однак посилення міжнародного економічного співробітництва та активізація експортно-імпортних процесів можуть виступати механізмом перенесення небезпек зовнішньоекономічної сфери на національну економіку. До того ж неефективне залучення України у світове господарство гальмуватиме досягнення належного рівня конкурентоспроможності вітчизняної економіки.

Металургійна галузь України, як і вся національна економіка, є відкритою. Про відкритість української економіки свідчить співвідношення її експорту товарів і послуг до ВВП, яке стало коливається навколо 40%. Так, за даними Державної служби статистики, у 2018–2020 рр. воно становило 43,8, 41,6 та 37,9

¹¹² Венгер В. Особливості взаємодії економічної політики держави та ринкової економіки: історичний аспект. *Економічний аналіз*: зб. наук. праць Тернопільського національного економічного університету. 2011. Вип. 9. Ч. 2. С. 81–84. С. 82.

¹¹³ Дернава І.А. Зовнішньоторговельна відкритість національної економіки: статистична оцінка. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2019. Вип. 2. С. 410–414. С. 411.

відповідно¹¹⁴ і значно перевищувало середньосвітовий рівень у 26,5% (2020 р)¹¹⁵.

Про відкритість вітчизняної металургійної галузі свідчить співвідношення експорту металургійної продукції до обсягів її випуску (рис. 2.8).

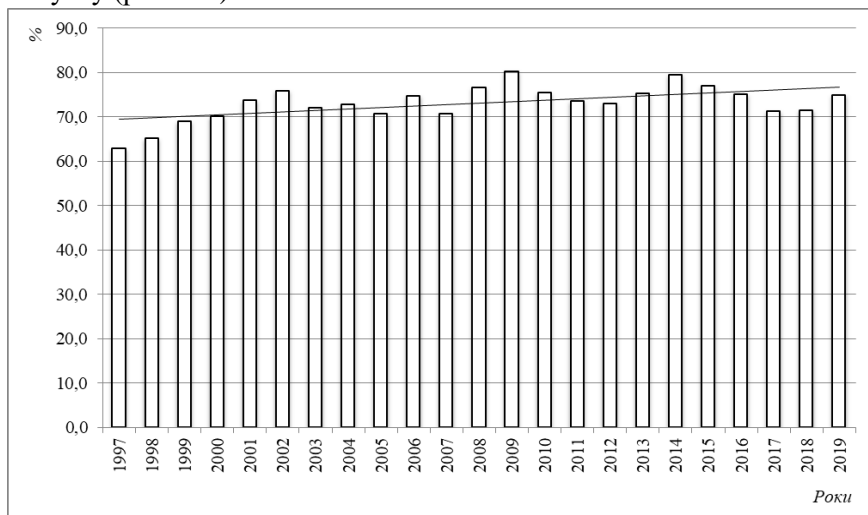

Рис. 2.8. Індекс експортної відкритості металургійної галузі України у 1997–2019 рр., %

Джерело: розраховано та складено за даними: Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Як свідчать дані рис. 2.8, індекс експортної відкритості металургійної галузі України упродовж 1997–2019 рр. коливався від 62,9% у 1997 р. до 80,3% у 2009 р. У середньому, протягом зазначеного періоду, цей показник становив 73,1%. У 2017–2019 рр.

¹¹⁴ Розраховано за даними: Валовий внутрішній продукт у фактичних цінах у 2018–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> та Товарна структура зовнішньої торгівлі у 2018–2020 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

¹¹⁵ Розраховано за даними: List of exported products and services for the selected product Product: TOTAL All products / ITC. URL: <https://www.trademap.org> та Gross domestic product 2020 / Worldbank. URL: <https://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf>

його значення перебувало на рівні 71,4 та 75,0% відповідно і значно перевищувало середньосвітовий рівень у 28,5% (2019 р.).

У міжнародній економіці вважається, що економіка відкрита, якщо значення показників експортної та імпоротної відкритості перевищує 10%. Проте, аналізуючи останні дослідження з цієї проблематики, відзначимо, що дедалі поширенішим стає підхід, за якого значення цих показників на рівні 10% були адекватними для 1950–1970-х років, а з огляду на особливості функціонування й розвитку сучасного світового господарства, граничні значення пропонується встановити на рівні 45%¹¹⁶. Також світова практика демонструє, що *високий рівень відкритості мають економіки тих країн, у структурі експорту яких переважають сировинні ресурси та напівфабрикати.*

Як свідчать наведені дані, індекс експортної відкритості металургійної галузі України значно перевищує як 10, так і 45%. Для порівняння наведемо індекс експортної відкритості найбільших світових виробників сталі. У 2018–2019 рр. цей показник становив¹¹⁷:

- Китай – 7,4 та 6,4% відповідно;
- Японія – 34,3 та 33,3% відповідно;
- Індія – 10,2 та 12,2% відповідно;
- США – 9,9 та 8,3% відповідно;
- Росія – 46,2 та 41,0% відповідно;
- Південна Корея – 41,5 та 42,0% відповідно;
- Німеччина – 61,3 та 60,9% відповідно;
- Туреччина – 53,4 та 58,5% відповідно;
- Бразилія – 39,3 та 39,0% відповідно.

Наведене свідчить, що показник експортної відкритості вітчизняної металургійної галузі у 1,2–10,7 рази перевищує відповідний середній показник найбільших світових виробників сталі.

¹¹⁶ Кремень О. Відкритість економіки та напрями її оцінки. *Економічний простір*. 2009. № 31. С. 5–21. С. 9.

¹¹⁷ Розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Із цього переліку привертає увагу Німеччина, показник експортної відкритості якої у 2018–2019 рр. у середньому становив понад 61,1%. Проте, як свідчать дані Світової асоціації сталі, Німеччина відноситься до розвинених країн з високим рівнем реекспорту, адже рівень її внутрішнього споживання сталі засвідчує, що його обсяги більші або дорівнюють власному виробництву.

Показник відкритості України за імпортними операціями також істотно вищий за середньосвітовий. У 2018–2019 рр. він дорівнював 54,8 та 49,6% відповідно. Водночас показник відкритості металургійної галузі України за імпортними операціями у 3,3–6,3 раза нижчий, за середньосвітовий. Незначна присутність імпоротної металопродукції на вітчизняному ринку обумовлена двома причинами.

По-перше, експортною орієнтацією та монопольним становищем вітчизняних металовиробників, які мають можливість завищувати ціни на внутрішньому ринку, та їх небажанням продавати тут дрібні партії металопродукції.

По-друге, відсутністю в Україні виробництва або потрібних споживачу характеристик високотехнологічного металопрокату (тонкий лист і прокат із захисним покриттям). Варто зазначити, що частка імпорту високотехнологічного металопрокату є несуттєвою. Проте звертає на себе увагу імпорт металопродукції, сортамент якої виробляється вітчизняними підприємствами (гарячекатаний і холоднокатаний лист, круг і трубна заготовка)¹¹⁸.

Сумарно обсяги імпорту металопродукції в Україну в 2019 р. становили 1,5 млн т. Водночас варто зауважити, що у 2008 р. було імпортовано найбільше металопродукції – 3,8 млн т на загальну суму 4,7 млрд дол. США.

Маючи досить значну частку у ВВП, загальному обсязі промислової продукції, експорті та чисельності працівників в Україні (див. табл. 1.1), на міжнародному ринку металургійна галузь виглядає значно скромніше. Про це свідчать дані, які відображають

¹¹⁸ Венгер В.В., Осипов В.М. Структурні зміни у світовій торгівлі металопродукцією та їх вплив на розвиток металургійної галузі України. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 3. С. 77–93. С. 89.

Розділ 2. Сучасні тенденції розвитку світового ринку...

частку металургійної галузі у світовому виробництві, експорті, імпорті та споживанні сталі (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Частка України на міжнародному ринку сталі у 1997–2017 рр., %

Роки	Показник			
	Частка України у світовому виробництві сталі, %	Частка України у світовому експорті металопродукції, %	Частка України у світовому імпорті металопродукції, %	Частка України у загальносвітовому споживанні металопродукції, %
1997	3,2	6,0	0,2	0,7
1998	3,1	5,9	0,1	0,5
1999	3,5	6,7	0,1	0,4
2000	3,8	7,3	0,2	0,7
2001	3,9	8,1	0,2	0,8
2002	3,8	8,3	0,2	0,7
2003	3,8	8,0	0,2	0,7
2004	3,6	7,7	0,2	0,6
2005	3,4	7,4	0,3	0,6
2006	3,3	7,3	0,4	0,6
2007	3,2	7,0	0,5	0,7
2008	2,8	6,5	0,6	0,6
2009	2,4	7,3	0,3	0,4
2010	2,4	6,4	0,5	0,4
2011	2,3	6,2	0,5	0,5
2012	2,1	5,8	0,5	0,5
2013	2,0	6,0	0,4	0,4
2014	1,6	4,7	0,3	0,3
2015	1,4	3,8	0,2	0,2
2016	1,5	3,8	0,2	0,3
2017	1,2	3,3	0,2	0,3
2018	1,2	3,3	0,4	0,3
2019	1,1	3,6	0,3	0,3

Джерело: розраховано та складено за даними: Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Як свідчать дані табл. 2.9, частка вітчизняної металургійної галузі у світовому виробництві сталі упродовж 1997–2019 рр. коливалася від 1,1 до 3,9%. При цьому, як можна спостерігати, до фінансово-економічної кризи (2008–2009 рр.), вона в середньому становила

3,5%. Починаючи з 2008 р., частка вітчизняної металургійної галузі у світовому виробництві сталі почала знижуватися і у 2019 р. становила 1,1%, що на 2,8 в. п. менше, порівняно з 2001 р., коли вона досягла свого піку.

Частка експорту вітчизняної металургії у загальносвітовому експорті сталі протягом 1997–2007 рр. у середньому становила 7,2%. Її найвищий показник було зафіксовано у 2002 р. на рівні 8,3%.

Незважаючи на те, що у фізичному вимірі обсяги експорту вітчизняної металургійної продукції до 2007 р. збільшувалися, починаючи з 2003 р. їх частка поступово знижувалася і на кінець 2019 р. становила 3,6%, що 4,7 в. п. менше, порівняно з 2002 р.

Така ситуація засвідчує, що рівень ефективності експортної діяльності металургійних підприємств, стратегічна роль якої полягає у формуванні та реалізації конкурентних переваг на світовому ринку металопродукції та надходженні валюти на вітчизняний фінансовий ринок, поступово знижується, насамперед через досить малий економічний розмір вітчизняної металургійної галузі на світовому ринку сталі. Низький рівень присутності на світовому ринку сталі не дає можливості вітчизняним виробникам будь-яким чином впливати ані на обсяги представленої продукції, ані на її структуру, ані – тим більше – на її ціну. Частка імпорту, як і частка споживання, традиційно були незначними – 0,1–0,8%.

Наведене також свідчить, що Україна, яка ще не так давно входила до десятки найбільших країн – виробників сталі, після світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. почала стрімко втрачати свої позиції на міжнародному ринку металургійної продукції. Це обумовлено тим, що металургійна галузь України відноситься до «*малої відкритої галузі*», що, через відсутність значних якісних та кількісних переваг своєї продукції на міжнародних ринках збуту, не має визначального впливу на формування її світової ціни. Якщо порівняти Україну з найбільшим світовим виробником сталі – Китаєм, металургійну галузь якого можна класифікувати як «*велику відкриту галузь*», то можна також побачити, що Україна суттєво програє Китаю за всіма наведеними індикаторами, що, у свою чергу, виразно ілюструє її малий, за світовими мірками, розмір. Так, у 2019 р. за часткою у світовому виробництві сталі китайська металургія перевищувала українську у

понад 47,7 разів, за часткою у світовому експорті – у понад 4 рази, за часткою у світовому імпорті – у понад 10 разів, за часткою у світовому споживанні – майже у 177 разів (рис. 2.9). Це свідчить, що, на відміну від металургійної галузі України, яка характеризується як *мала відкрита галузь*, металургійна галузь Китаю є *великою відкритою галуззю*, що здатна цілеспрямовано впливати на формування рівня світових цін, за якими на міжнародних ринках реалізується продукція обох таких галузей.

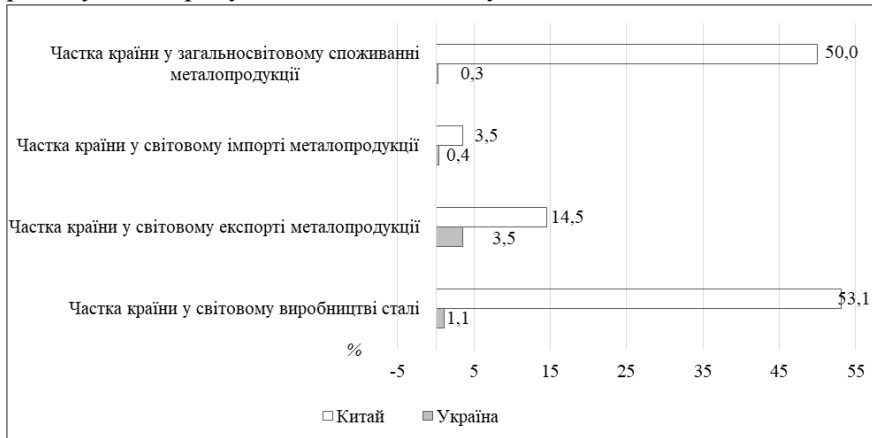

Рис. 2.9. Частка України та Китаю на світовому ринку металургійної продукції у 2019 р., %

Джерело: розраховано та складено за даними: Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Такий висновок є достатньо природним, якщо врахувати, що, навіть без порівняння з металургією Китаю, вітчизняна металургійна галузь виявляється значно меншою за багатьох інших своїх конкурентів (табл. 2.10).

У цьому контексті варто відзначити, що обсяги виробництва сталі, наприклад в Індії, перевищують обсяги виробництва України у понад 5 разів, обсяги експорту в Японії – у 2,1 рази, обсяги імпорту в Німеччині – у 15,4 рази.

У цьому контексті варто відзначити, що обсяги виробництва сталі, наприклад в Індії, перевищують обсяги виробництва України у понад 5 разів, обсяги експорту в Японії – у 2,1 рази, обсяги імпорту в Німеччині – у 15,4 рази.

Таблиця 2.10

Частки основних країн – виробників сталі на міжнародному ринку металургійної продукції у 1997 та 2019 рр., %

Роки	Показник			
	Частка країни у світовому виробництві сталі, %	Частка країни у світовому експорті металопродукції, %	Частка країни у світовому імпорті металопродукції, %	Частка країни у загальносвітовому споживанні металопродукції, %
Китай				
1997	13,6	3,2	5,4	14,6
2019	53,1	14,5	3,5	50,0
Японія				
1997	13,1	8,5	2,6	10,9
2019	5,3	7,5	1,5	3,7
Індія				
1997	3,1	0,6	0,9	3,5
2019	5,9	3,0	2,0	5,8
США				
1997	12,3	2,1	11,6	15,8
2019	4,7	1,7	6,2	5,7
Російська Федерація				
1997	6,1	9,5	1,4	2,4
2019	3,8	6,7	1,6	2,5
Південна Корея				
1997	5,3	4,2	3,8	5,1
2019	3,8	6,8	3,7	2,9
Німеччина				
1997	5,6	8,8	7,0	5,0
2019	2,1	5,5	5,3	2,0
Туреччина				
1997	1,8	2,7	2,0	1,6
2019	1,8	4,5	2,8	1,5
Бразилія				
1997	3,3	3,4	0,3	2,2
2019	1,7	2,9	0,5	1,2
Італія				
1997	3,2	4,0	5,5	3,7
2019	1,2	4,1	4,7	1,4
Україна				
1997	3,2	6,0	0,2	0,7
2019	1,1	3,5	0,4	0,3

Джерело: розраховано та складено за даними: Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

У цьому контексті варто відзначити, що обсяги виробництва сталі, наприклад в Індії, перевищують обсяги виробництва України у понад 5 разів, обсяги експорту в Японії – у 2,1 раза, обсяги імпорту в Німеччині – у 15,4 раза.

Крім того, за обсягами внутрішнього споживання Україна відстає від усіх провідних країн-виробників, зокрема: від Бразилії – в 4,3 раза; Туреччини – в 5,1 раза; Німеччини – в 6,9 раза; Російської Федерації – в 8,7 раза; Південної Кореї – в 10,3 раза; Японії – в 12,9 раза; Індії – в 20,2 раза; США – в 20,1 раза.

За такими співвідношеннями металургійна галузь України фактично приречена бути залежною від зовнішнього впливу більших економік, аніж сама впливати на їх динаміку.

Водночас для української металургії зазначені співвідношення, вочевидь, відображають як надвеликі можливості, так і надзвичайні ризики. Адже вони, з одного боку, є свідченням потенційного доступу вітчизняних виробників металургійної продукції до величезних світових ринків сталі, а з іншого – пов'язані з можливістю припливу такої хвилі товарної маси, яка здатна докорінно змінити не лише весь економічний і суспільний ландшафт української металургії, а і її майбутнє.

Причому як у першому, так і в другому випадку може йтися як про прискорений технологічний розвиток і модернізацію галузі, так і про консервацію або навіть деградацію її виробничої структури. Висновок про можливість такого домінування як у малій відкритій економіці, так і у галузі переважно зовнішніх факторів напрошується сам собою, враховуючи нічим не обмежену різницю, що може існувати між її власними масштабами і розмірами її іноземних конкурентів¹¹⁹.

Рівень експортного потенціалу металургійної продукції країни залежить не лише від рівня її присутності на світовому ринку сталі, а й від можливостей підприємств виробляти та реалізовувати товари, які відповідають вимогам цього ринку як за якістю та ціною, так і за

¹¹⁹ Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2017. 308 с. С. 207.

рівнем сервісного обслуговування покупців¹²⁰. Проте сьогодні основними продуктивними групами у структурі експорту вітчизняної металопродукції є напівфабрикати та готовий прокат, що свідчить про її недосконалість¹²¹ (рис. 2.10).

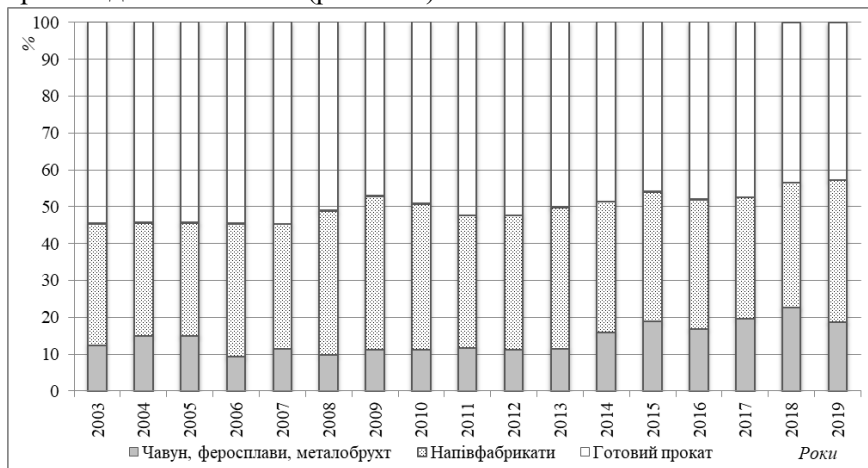

Рис. 2.10. Продуктова структура експорту вітчизняної металопродукції у 2003–2019 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Недорогоцінні метали та вироби з них. Експорт-імпорт товарів за країнами світу у 2003–2019 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Зокрема, у 2019 р. частка чавуну, феросплавів та брухту чорних металів у загальних обсягах експорту товарів за групою 72 «Чорні метали» становила 18,8%, частка напівфабрикатів – 38,4%. Частка готового прокату становила 42,8%.

Порівняно з 2003 р., у 2019 р. у структурі експорту вітчизняної металопродукції відбулися певні зміни: на 6,4 в. п. збільшилася частка чавуну, феросплавів та брухту чорних металів (з 12,5 до 18,8%); на 5,4 в. п. збільшилася частка напівфабрикатів (з 32,9 до

¹²⁰ Осипов В.М., Венгер В.В. Трансформація сектора чорної металургії України в умовах депресії на світових ринках металопродукції. *Економічні інновації*: зб. наук. пр. / ІПРЕД НАН України, 2015. Вип. 59. С.259–272. С. 259.

¹²¹ У товарній структурі експорту металопродукції переважає продукція низької якості та ступеня обробки, ресурсномістка та «брудна» з точки зору екології.

38,4%); на 11,8 в. п. зменшилася частка готового прокату (з 54,6 до 42,2%). Тобто спостерігається скорочення частки продукції з високою доданою вартістю, а продуктова структура залишається досить консервативною з переважанням чавуну, феросплавів, металобрухту та напівфабрикатів.

Структуру валютних надходжень від експорту основних видів металопродукції наведено на рис. 2.11.

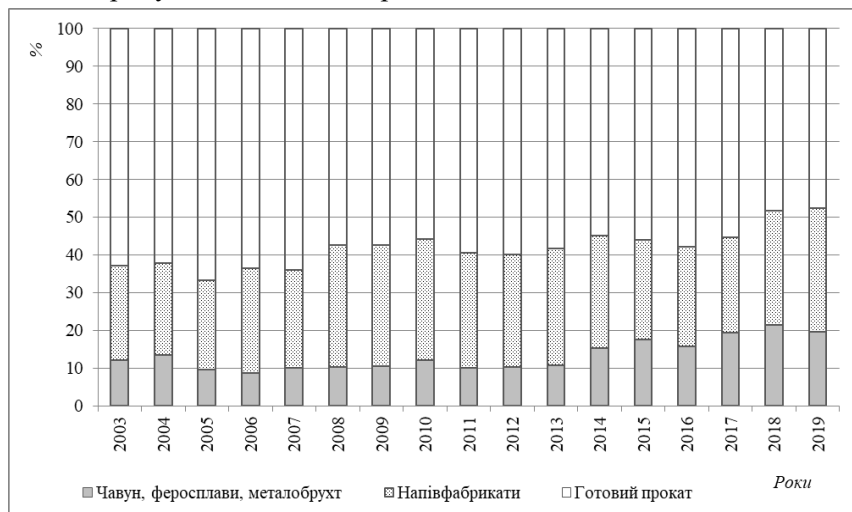

Рис. 2.11. Частка валютних надходжень від експорту вітчизняної металопродукції у 2003–2019 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Недорогоцінні метали та вироби з них. Експорт-імпорт товарів за країнами світу у 2003–2019 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Як свідчать дані рис. 2.11, у 2019 р. частка валютних надходжень від експорту чавуну, феросплавів та металобрухту збільшилася на 7,6 в. п., порівняно з 2003 р. Частка напівфабрикатів у загальній структурі валютних надходжень від експорту металопродукції протягом 2003–2019 рр. збільшилася на 7,7 в. п. Водночас спостерігається скорочення частки готового прокату на 15,3 в. п. Сумарно у 2019 р. експорт напівфабрикатів та готового прокату становив 14,9 млн т на загальну суму 7,0 млрд дол. США.

Упродовж останнього десятиліття спостерігаються й суттєві зміни у регіональній структурі експорту вітчизняної металопродукції

дукції. Найбільшими споживачами вітчизняної металопродукції протягом 2003–2018 рр. були країни азійського регіону (рис. 2.12), зокрема такі, як Китай, Туреччина, Індонезія, Філіппіни, Таїланд, Південна Корея, Тайвань, В'єтнам, Індія та Сінгапур.

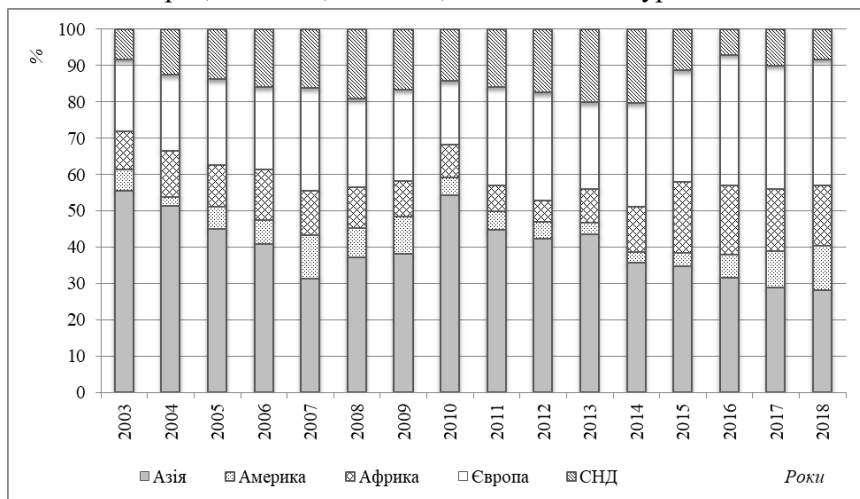

Рис. 2.12. Регіональна структура експорту вітчизняної металопродукції у 2003–2018 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Недорогоцінні метали та вироби з них. Експорт-імпорт товарів за країнами світу у 2003–2018 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Заразом варто зауважити, що упродовж 2003–2018 рр. частка експорту вітчизняної металопродукції до країн азійського регіону скоротилася на 27,5 в. п. (з 55,6% у 2003 р. до 28,1% у 2018 р.). Основні структурні зміни у торгівлі металопродукцією з країнами азійського регіону відбулися за рахунок повного скорочення експорту до Китаю.

Так, якщо у 2003 р. у цю країну було експортовано 3,6 млн т металопродукції (12,7% від загального обсягу), то у 2018 р. цей показник дорівнював нулю. Таке скорочення можна пояснити тим, що протягом останнього десятиліття Китай постійно збільшував обсяги виробництва металопродукції шляхом уведення в дію найсучасніших металургійних підприємств, виробничі потужності яких сьогодні, як зазначалося вище, у сукупності становлять близько

850 млн т стали щорічно. Це більше, ніж реально можуть продати китайські компанії всередині країни і за кордоном.

Ще одним чинником, що вплинув на скорочення експорту вітчизняної металопродукції до країн азійського регіону, була фінансово-економічна криза. Проте її наслідки не такі вражаючі, порівняно з реальною конкурентною боротьбою, яку вітчизняні виробники програли, значно скоротивши при цьому експорт до одного з найбільших світових ринків металопродукції.

Досить перспективним ринком збуту вітчизняної металопродукції є країни європейського регіону. Якщо у 2003 р. експорт вітчизняної металопродукції до країн європейського регіону становив 19,8% від загального обсягу, то у 2018 р. цей показник зріс на 14,8 в. п. Таке зростання відбулося за рахунок збільшення обсягів експорту до таких країн, як Італія, Польща, Угорщина та Болгарія. Це пояснюється тим, що, через різну структуру виробництва, металургійні заводи у цих країнах традиційно залежать від українських поставок залізної руди, коксу напівфабрикатів, що й зумовлює розвиток міжгалузевої торгівлі.

Містким був і ринок країн СНД. Зокрема, експорт вітчизняної металопродукції до країн цього регіону протягом 2003–2018 рр. залишився без змін на рівні 8,3% від загального експорту. Основним споживачем вітчизняної металопродукції у цьому регіоні є Російська Федерація, її частка у загальній структурі експорту до країн СНД протягом досліджуваного періоду становила близько 70,0–75,0%. Проте з 24 лютого 2022 р., після початку активної фази восьмирічної війни Росії проти України двосторонні відносини між Україною та Російською Федерацією було розірвано. Відтак Росія, що була головним торговим партнером України, втратила цей статус. Крім того, якщо на інших регіональних ринках існують чіткі «правила гри», обов'язкові до виконання всіма суб'єктами господарювання, то на ринках країн СНД, особливо Російської Федерації, такі «правила гри» залежать не від юридичних законів, а від волі її вищого керівництва, яке налаштоване постійно вдосконалювати інструментарій створення проблем для українського експорту з політичних мотивів. Також, крім політичних мотивів, торговельні обмеження з боку Росії викликаються й економічними причинами. Зокрема,

необхідно враховувати той факт, що Російська Федерація є одним із найбільших виробників і експортерів чорного металу¹²². Саме тому ринок цього регіону є ризиковим і ненадійним для вітчизняних виробників¹²³.

Важливе значення для вітчизняних експортерів відіграють країни африканського регіону. Так, протягом періоду, що аналізується, обсяги експорту до країн цього регіону зросли на 6,3 в. п. (з 0,8 млн т у 2003 р. до 3,1 млн т у 2018 р.). При цьому основною країною африканського регіону, що суттєво збільшила споживання вітчизняної металопродукції, був Єгипет¹²⁴.

Привабливість американського ринку для вітчизняних виробників металопродукції пояснюється його високою місткістю. Проте ринок країн американського регіону, як власне й інших, є висококонкурентним і, з огляду на суттєву відмінність юридичних, регуляторних та технічних процедур, вимагає від українських експортерів значних зусиль, у тому числі певних часових та фінансових ресурсів. Водночас, попри високу захищеність, політику просування власного експорту та захист національного виробника, американські компанії зацікавлені у певних видах імпортованої сировини і комплектуючих, готової продукції та послугах, про що свідчить статистика. Так, зокрема, якщо у 2003 р. частка експорту вітчизняної продукції до країн американського регіону становила 5,7% від загальної структури експорту, то вже у 2018 р. цей показник зріс на 6,4 в. п. Основною країною цього регіону, до якої екпортувалася вітчизняна металопродукція були Сполучені Штати Америки.

¹²² Осташко Т.О., Венгер В.В., Олександренко Ю.А., Ленінова Г.В. Оцінка втрат у зовнішній торгівлі України від можливої зміни тарифних режимів торгівлі у ЗВТ СНД. *Економіка і прогнозування*. 2014. № 3. С. 93–106. С. 103.

¹²³ Оцінка впливу Угоди про асоціацію/ЗВТ між Україною та ЄС на економіку України: наукова доповідь / за ред. В.М. Гейця, Т.О. Осташко, Шинкарук Л.В. НАН України. ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2014. 102 с. С. 25.

¹²⁴ Осташко Т.О., Лір В.Е., Венгер В.В., Олефір В.К., Биконя О.С. Зміна традиційних позицій українського експорту. *Економіка і прогнозування*. 2017. № 2. С. 57–74. С. 68.

Аналіз регіональної структури експорту вітчизняної металопродукції протягом 2003–2017 рр. свідчить про те, що українські виробники поступово втрачають основні ринки збуту. Зокрема, досить суттєво для вітчизняних металургів скоротилися ринки країн азійського регіону. Через суттєве нарощування обсягів виробництва металопродукції китайськими металургами, які фактично витіснили українських з самого Китаю, вітчизняні виробники почали втрачати і звичні для них ринки країн Близького Сходу та Америки.

За оцінками Світової асоціації сталі, Україна також є помітним світовим виробником та експортером залізної руди, що слугує сировиною для виготовлення сталі. Так, у 2017 р. її частка у глобальному виробництві залізної руди дорівнювала 2,8%, хоча до 2016 р. коливалася на рівні близько 4,0–4,2% (рис. 2.13). Частка України у структурі світового експорту залізної руди у 2017 р. дорівнювала 2,3%, хоча у певні періоди досягала 3% (рис. 2.14).

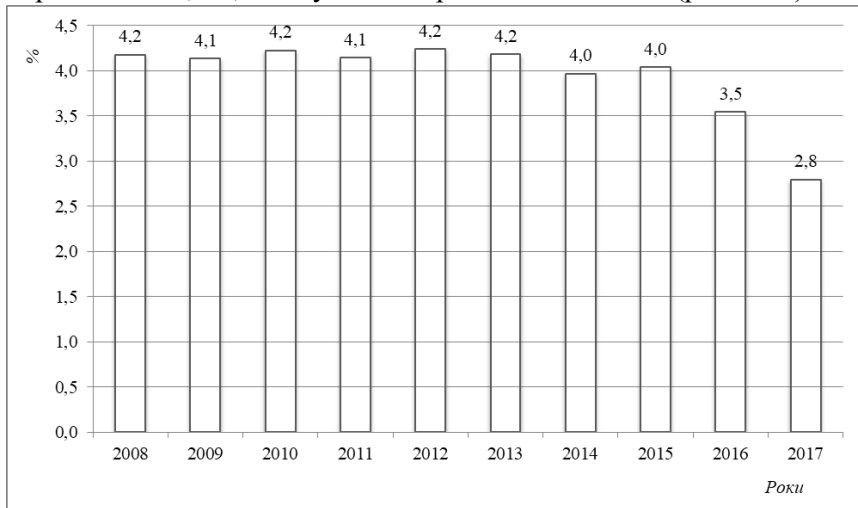

Рис. 2.13. Частка України у глобальному виробництві залізної руди у 2008–2017 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook / 2018. World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Наведені дані свідчать, що, з одного боку, що металургійна галузь України є важливим учасником глобального ринку чорних металів та сировини для їх виготовлення, має певні переваги у їх виробництві

та експорту. З іншого ж – вона не має домінуючого становища на глобальному ринку сталі та вимушена пристосовуватися до зовнішньої кон'юнктури, що породжується динамікою більш вагомих учасників світової економіки. Крім того, в металургійній галузі, як і в економіці України, що характеризуються невеликими розмірами, відкритістю та напівсировинним виробництвом, простежуються й ознаки технологічного відставання.

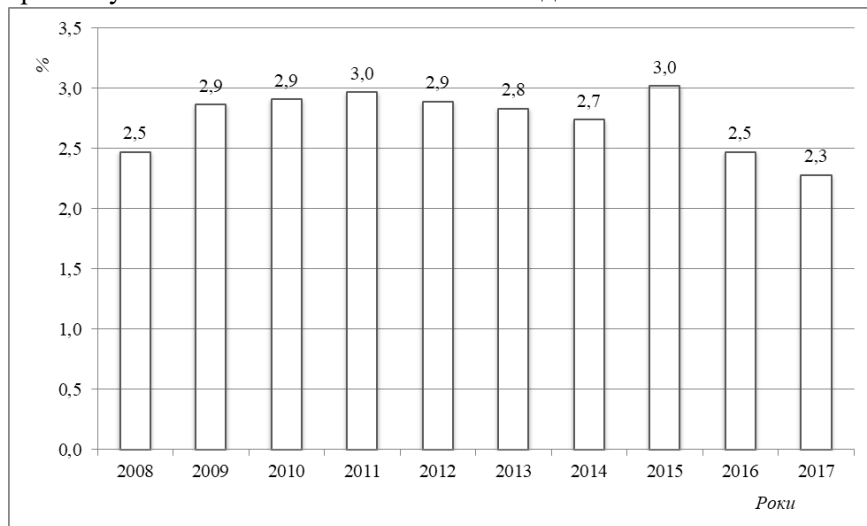

Рис. 2.14. Частка України у структурі світового експорту залізної руди у 2008–2017 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook / 2018. World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Варто зазначити, що повністю ототожнювати як металургійну галузь, так і економіку країни із сировинною, безумовно, було би некоректно. Адже ця галузь виробляє та експортує не лише сировину та продукцію первинної обробки. В Україні присутнє й виробництво товарів з чорних металів, зокрема: палі шпунтові; рейки для залізничних або трамвайних колій, контррейки та зубчасті рейки; труби, трубки і профілі порожнисті з ливарного чавуну та безшовні з корозостійкої та нержавіючої сталі; труби бурильні з корозостійкої та нержавіючої сталі; фітинги для труб і трубок (муфти, коліна, втулки); металоконструкції та їх частини (мости та їх секції, ворота шлюзів, башти, решітчасті щогли, покрівлі, каркаси до покрівлі,

двері, вікна та їх рами, пороги для дверей); резервуари, цистерни, баки та аналогічні посудини з чорних металів, для будь-яких речовин; дріт кручений, троси, плетені шнури; ланцюги та їх частини; якорі, гачки та їх частини; гвинти, болти, гайки; печі опалювальні; радіатори для центрального опалення; столові та кухонні вироби тощо. Питання, проте, полягає в тому, що вітчизняне металургійне виробництво не формує основу, каркас металургійної галузі. При цьому спостерігається тенденція, що воно взагалі рухається в протилежному напрямі.

Серед перелічених виробів найбільші обсяги експорту належать трубній продукції. Частка труб у товарній структурі вітчизняного експорту металопродукції становила у 2017 р. 3,9%, що на 2,4 в. п. менше, порівняно з 2008 р. (рис. 2.15).

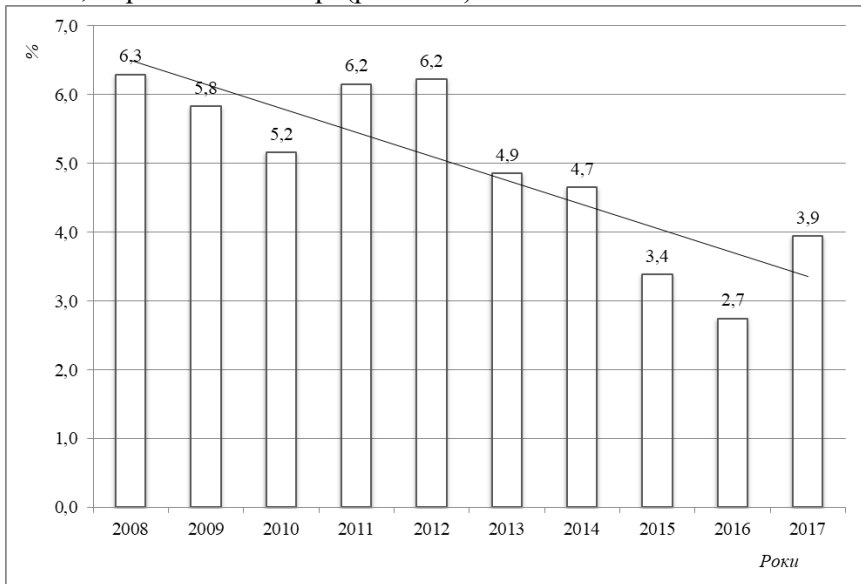

Рис. 2.15. Частка трубної продукції у товарній структурі вітчизняного експорту у 2008–2017 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook / 2018. World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Частка України у структурі світового експорту трубної продукції у 2017 р. дорівнювала 1,4%, що на 3 в. п. менше, порівняно з 2008 р. (рис. 2.16).

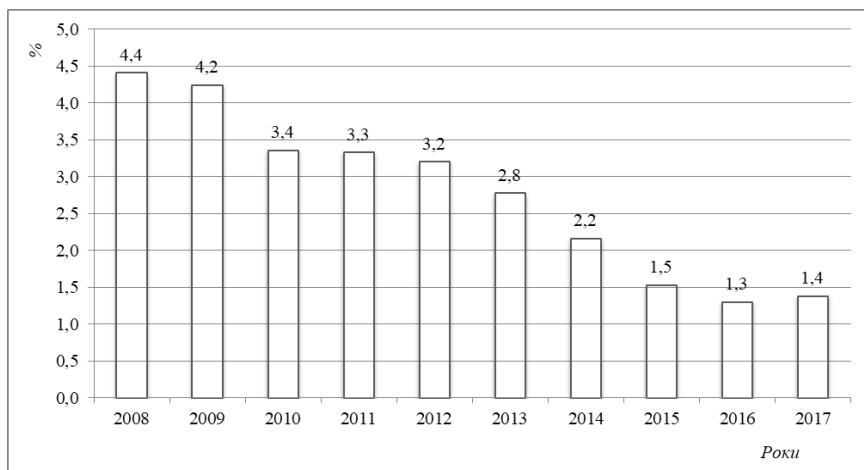

Рис. 2.16. Частка України у структурі світового експорту трубної продукції у 2008–2017 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook / 2018. World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Для порівняння, найбільша частка у глобальній структурі експорту труб у 2017 р. належала Китаю – 21,1%; Італії – 8,0%; Південній Кореї – 7,6%; Німеччині – 5,7%; Російській Федерації – 4,8%; Японії – 4,3%, тощо.

Загалом така тенденція свідчить про поточне домінування у структурі експорту вітчизняної металопродукції нульових або близьких до нього переділів, що у свою чергу, є результатом тривалого технологічного регресу країни.

Аналогічна ситуація простежується в усій вітчизняній економіці, що свідчить про формування такої структури міжнародного обміну, яка зумовлює периферійний статус національної економіки¹²⁵.

Відповідно до оцінки Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), який класифікує країни за етапами їх економічного розвитку, Україна зробила лише один крок, відірвавшись від найпростіших економік, в яких домінують первинні фактори виробництва, а отже, і найбільш проста продукція. За оцінками ВЕФ, Україна разом із

¹²⁵ Структурні трансформації у світовій економіці: виклики для України: аналітична доповідь / В. Сіденко (керівник проекту) та ін. Київ: Заповіт, 2017. 186 с. С. 130.

Бутаном, Російською Федерацією і Габоном відстає у своєму економічному розвитку від Албанії, Вірменії, Грузії, Гватемали, Марокко і Парагваю та інших, де економічна конкурентоспроможність визначається вже не стільки факторами виробництва, скільки ефективністю їх взаємодії та якістю національної продукції.

На крок попереду таких країн перебувають, зокрема, Чилі, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Туреччина, Словаччина, Уругвай, Мексика, Панама, що здійснюють перехід до інноваційного етапу розвитку.

Нарешті інноваційні країни конкурують на світових ринках завдяки інноваційним рішенням у виробництві, технологіях та бізнесі. До них, зокрема, відносяться США, низка європейських країн, Південна Корея, Тайвань, Австралія, Нова Зеландія та ін.

Рівень розвитку країн у класифікації ВЕФ визначається відповідно до обсягу їх середньодушових доходів та пропорцій взаємодії трьох факторів – виробництва, ефективності та інновацій. Останні при цьому включають такі окремі складові, як:

- ✓ фактори виробництва – якість суспільних інститутів, інфраструктури, макроекономічного середовища, базової освіти та охорони здоров'я;

- ✓ фактори ефективності – якість вищої освіти і професійного навчання, ефективність ринків (товарних, фінансових, праці), технологічну сприйнятливість, розмір ринку;

- ✓ інноваційні фактори – витонченість бізнесу і власне самі інновації.

Враховуючи, що позиція України в наведеній класифікації залежить, серед іншого, від обсягів середньодушових доходів, які в ній після 2013 р. знизилися у 1,8 раза – із 4,0 до 2,2 тис. дол. США, доводиться визнати, що просування нашої країни у зазначених рейтингах є досить суперечливим, адже останніми роками вона в них переміщується не стільки вгору, скільки вниз¹²⁶. Такому висновку, очевидно, не суперечить і нарощування у структурі товарного

¹²⁶ Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2017. 308 с. С. 221.

експорту України продукції сировинного характеру, що є прямим свідченням домінування в її економіці первинних факторів виробництва.

Якщо рівень розвитку країни визначається відповідно до обсягу її середньодушових доходів, то рівень розвитку металургійної галузі можна визначити за рівнем обсягу середньодушового споживання сталі.

Серед дванадцяти найбільших країн – виробників сталі найбільші обсяги середньодушового споживання сталі у 2017 р. спостерігалися в Південній Кореї – 1152,4 кг/д.н.; Тайвані – 896,6; Японії – 549,9; Китаї – 544,5; Німеччині – 527,7; Туреччині – 475,0; Італії – 440,2; США – 338,0 та Російській Федерації – 308,3 кг/д.н. Найменші обсяги середньодушового споживання сталі зафіксовано в Україні – 118,3 кг/д.н.; Бразилії – 101,8 та Індії – 75,3 кг/д.н.

Якщо порівнювати технологічну структуру вітчизняного металургійного виробництва з провідними країнами – виробниками сталі, то, як відзначалося вище, ще в останню чверть минулого сторіччя у країнах із ринковою економікою спостерігалися тенденції щодо інноваційної перебудови металургійної галузі. В її основу було покладено скорочення застарілих виробничих потужностей з випуску сталі та будівництво нових, більш компактніших, виробництв для випуску кінцевої продукції з високою доданою вартістю. Відтак, за даними Світової асоціації сталі, станом на кінець 2017 р. жодна з провідних країн – виробників сталі, крім України (21,5%) та Російської Федерації (2,4%) у процесі її виробництва не використовує мартенівський спосіб, який є застарілим як з моральної, так і з технологічної точки зору.

Загалом, коротко підсумовуючи, вітчизняну металургійну галузь можна визначити як *малу, відкриту, напівсировинну та технологічно відсталу*. Причому її невеликі розміри спостерігаються навіть на тих сегментах світового ринку сталі, що традиційно вважаються «профільними» для її експортної продукції.

За таких ознак динаміка випуску металургійної галузі має демонструвати високий рівень залежності не стільки від власної економічної політики, зорієнтованої на постулати неоліберальної доктрини, скільки від коливань світової кон'юнктури на сировину, яку вона виробляє та постачає на зовнішні ринки збуту.

2.4. Внутрішній ринок як фактор розвитку металургійної галузі України

Ромови про те, що вітчизняні металурги сприймають внутрішній ринок України за залишковим принципом, зосередивши всі пріоритети на експортних поставках, лунають не один рік. Однак посилюються вони виключно в періоди спаду на зовнішніх ринках, коли вітчизняні підприємства скорочують обсяги виробництва і продажу металопродукції. Головним аргументом при цьому виступає вразливість вітчизняної металургійної галузі у випадку погіршення зовнішньоторговельної кон'юнктури, а збільшення обсягів споживання вітчизняної металопродукції всередині країни здатне забезпечити українським виробникам певний базис стабільності. *Чи насправді це так?*

Зазначена теза не викликає сумніву, коли металургійні підприємства будь-якої країни працюють переважно на задоволення внутрішнього, а не зовнішнього попиту у співвідношенні 90% – внутрішній ринок і 10% – експорт. Проте серед дванадцяти найбільших країн – виробників сталі, Україна чи не єдина держава у світі, підприємства якої понад 70% виробленої металопродукції експортують і лише трохи менше 30% – реалізують на внутрішньому ринку (рис. 2.17).

Для порівняння, обсяги експорту металопродукції у загальних обсягах виробництва більшості країн-виробників (за винятком Німеччини, Італії та Туреччини через високий обсяг реекспорту) у 2019 р. не перевищували 45%. Відтак, враховуючи досвід провідних країн – виробників металопродукції, можна стверджувати, що збільшення обсягів споживання вітчизняної металопродукції всередині країни здатне знизити залежність українських виробників від коливань зовнішньоекономічної кон'юнктури та забезпечити їм певний базис стабільності. Проте, на наш погляд, тут існує ряд умов, без вирішення яких досягти бажаних результатів буде досить важко¹²⁷.

¹²⁷ Буркинський Б.В., Венгер В.В., Осипов В.М. Національний ринок металопродукції: напрями формування політики конкурентного розвитку. *Економічні інновації*: зб. наук. пр. / ІПРЕЕД НАН України. 2018. Вип. 67. С. 8–21. С. 16–17.

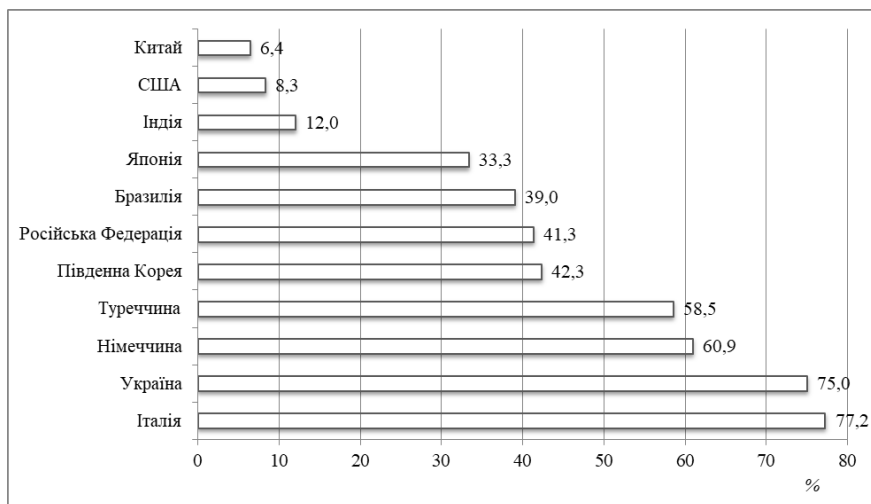

Рис. 2.17. Обсяги експорту металопродукції найбільших країн – виробників відносно обсягів власного виробництва у 2019 р., %
Джерело: розраховано за даними: Steel Statistical Yearbook / 2020. World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

По-перше, внутрішній ринок металопродукції є значно вужчим за існуючі можливості металургійної галузі. Зокрема, якщо найбільші обсяги споживання металопродукції на внутрішньому ринку було зафіксовано у 2007 р. на рівні 9,5 млн т, то обсяги виробництва сталі у цей період становили 42,8 млн т, а це в 4,5 раза більше, ніж може спожити внутрішній ринок (рис. 2.18).

По-друге, незважаючи на суттєве перевищення обсягів металургійного виробництва над внутрішнім споживанням, на вітчизняному ринку металопродукції протягом 2003–2019 рр. спостерігалися значні обсяги імпорту (рис. 2.19).

Так, частка імпорту металопродукції у загальних обсягах внутрішнього споживання у зазначений період коливалася від 11,3% у 2003 р. до 30,8% у 2008 р.

Варто також зазначити, що місткість внутрішнього ринку металопродукції України серед дванадцяти найбільших країн – виробників сталі є найнижчою. Зокрема, з вироблених у 2019 р. 20,8 млн т сталі, на внутрішньому ринку України було спожито лише 26,0% (рис. 2.20).

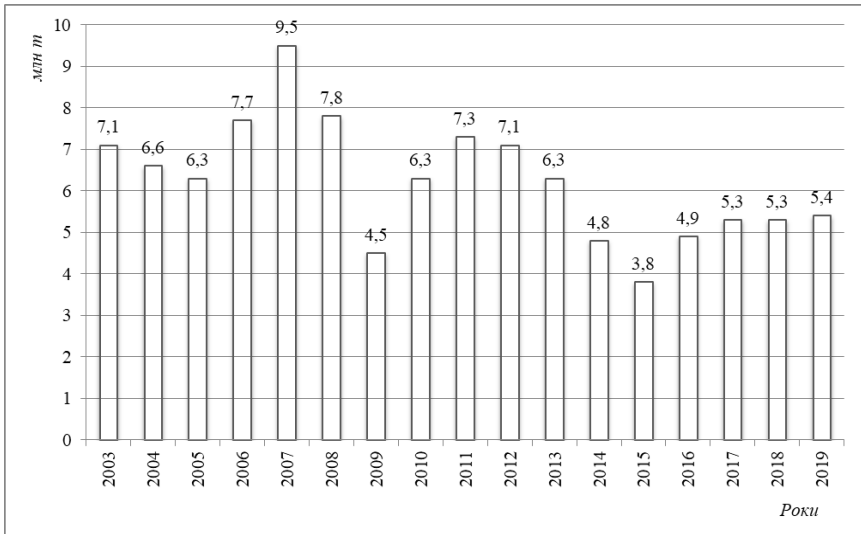

Рис. 2.18. Динаміка внутрішнього споживання напівфабрикатів та готового прокату у 2003–2019 рр., млн т

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

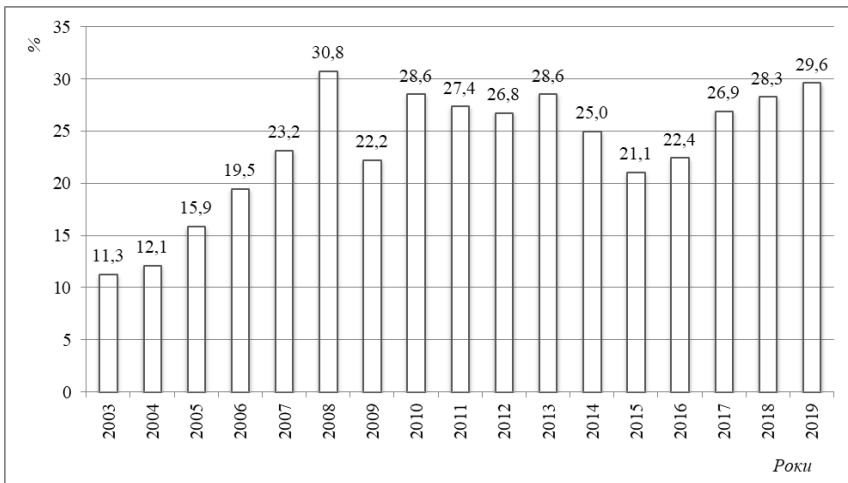

Рис. 2.19. Частка імпорту металопродукції у загальних обсягах внутрішнього споживання у 2003–2019 рр., %

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

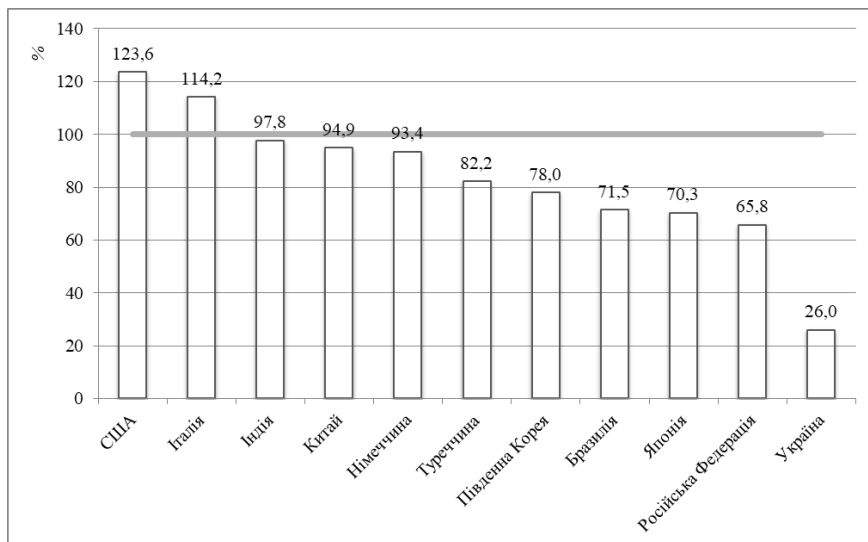

Рис. 2.20. Частка внутрішнього споживання металопродукції найбільшими країнами – виробниками сталі у загальній структурі власного металургійного виробництва у 2019 р., %

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

За даними Світової асоціації сталі, серед основних видів металопродукції, які споживаються на внутрішньому ринку країни, найбільшу частку займають напівфабрикати та готовий прокат. Зокрема, у 2019 р. на внутрішньому ринку країни було спожито 5,4 млн т напівфабрикатів та готового прокату, що в 1,2 раза більше, ніж у 2009 р. Велику частину металопродукції, що імпортується до України, становить плоский прокат з покриттям, вироби з легованої сталі, продукти прямого відновлення заліза тощо. Імпорт готового прокату свідчить про відсутність конкурентних переваг у галузі в сегменті високоякісної металопродукції.

Споживання труб, трубок, профілів та фітингів до них у 2017 р. становило 0,7 млн, а частка імпорту в їх загальній структурі перебувала на рівні 14,3%. При цьому обсяги внутрішнього споживання труб, трубок, профілів та фітингів до них у 2017 р. збільшилися, порівняно з 2009 р., у 3,5 раза. Спостерігається також збільшення обсягів експорту у 2017 р. проти 2009 р. на 11,1%, однак обсяги виробництва у 2017 р. на 25% нижчі, ніж у 2009 р.

Внутрішнє споживання феросплавів у 2017 р. становило 0,5 млн т, що дорівнює аналогічним обсягам споживання у 2009 р. Майже однакові обсяги виробництва та експорту в 2009 р. та 2017 р.

Постійне зростання частки імпорту металопродукції, сортамент якої виробляється вітчизняними підприємствами (гарячекатаний і холоднокатаний лист, круг і трубна заготовка тощо), зумовлене насамперед експортною орієнтацією та олігопольним становищем вітчизняних металовиробників, які мають можливість завищувати ціни на внутрішньому ринку України.

Варто нагадати, що теоретично олігополія являє собою одну із найефективніших ринкових структур. Так, з одного боку, вона дозволяє сконцентрувати під контролем одного підприємства достатню для ефективного господарювання кількість ресурсів, а з іншого – зберігає конкуренцію між олігополістами. Більше того, конкуренція в умовах олігополії переростає зі звичайної цінової боротьби в ефективний інструмент стимулювання економічного розвитку. Проте не слід забувати, що олігопольні ринки априорі є привабливими для реалізації змов та різного роду узгоджених дій, здатних негативно вплинути на конкуренцію.

Отже, навіть при такому зростанні частка імпорту готового прокату у структурі внутрішнього споживання є незначною. Це свідчить про те, що, на відміну від ситуації з експортом, де несприятлива кон'юнктура призводить до зниження обсягів споживання та цін, *внутрішній ринок металопродукції фактично контролюється вітчизняними виробниками.*

Практика укладання угод на олігопольному ринку досить детально розкрита автором в окремому дослідженні¹²⁸. Проте, для прикладу, наведемо ситуацію, що склалася на ринку феросплавів, що є досить важливим для виробників металопродукції.

Нагадаємо, що традиційно обсяги імпорту феросплавів в Україні до 2008 р. були порівняно незначні (рис. 2.21), чому сприяли знижки від вітчизняних виробників для постійних покупців – металургійних підприємств.

¹²⁸ Венгер В.В. Ринкова влада та картельні змови на олігопольних ринках. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки.* 2014. Вип. 6. Ч. 1. С. 165–168.

Однак настійливі намагання виробників феросплавів закрити ринок України для імпоротної продукції змусили металургійні підприємства укласти незначні за обсягами імпортні контракти з метою диверсифікації джерел постачання сировини. Втім, за всіма видами феросплавної продукції вітчизняні феросплавні підприємства й досі займають на ринку України домінуючі позиції.

Олігопольне становище виробників феросплавів на внутрішньому ринку країни дало змогу диктувати додаткові умови придбання, які не влаштовували споживачів. Так, наприклад, виробники феросплавів у березні 2011 р. увели так звані «пакетні поставки». Їх суть зводилася до того, що на кожну тунну кременистих феросплавів (FeSi) покупець зобов'язувався придбати п'ять тонн марганцевих сплавів. У разі незгоди із такою пропозицією покупцю відмовляли у продажу кременистих сплавів¹²⁹.

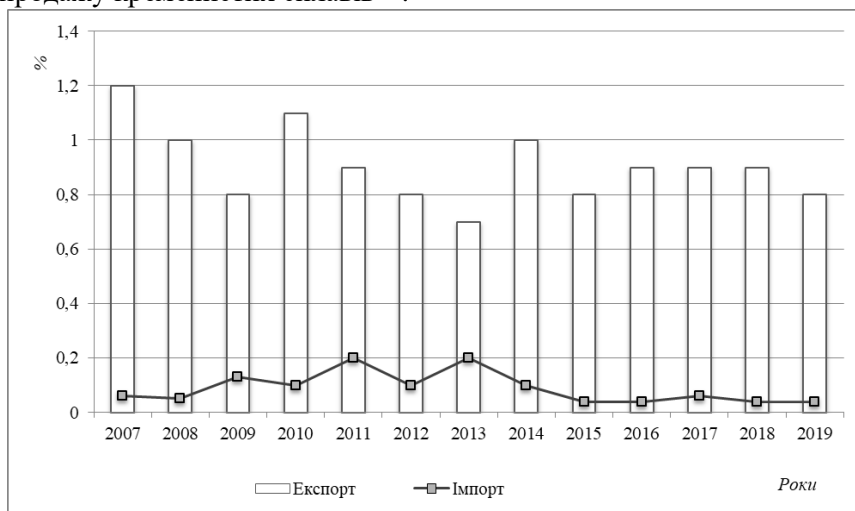

Рис. 2.21. Обсяги експорту-імпорту феросплавів у 2007–2019 рр., млн т

Джерело: розраховано за даними: Недорогоцінні метали та вироби з них. Експорт-імпорт товарів за країнами світу у 2002–2019 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

¹²⁹ Сага про феросплави: Ахметов скаржиться на Коломойського. *Економічна правда*. URL: <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/11/8/343133>

Такі дискримінаційні дії виробників феросплавів об'єктивно змусили окремих споживачів імпортувати феросплави. Проте більшість продукції вітчизняних феросплавних заводів експортувалася за цінами, що у різні періоди були в 1,5–3,9 раза нижчими за імпортні (рис. 2.22), а на внутрішньому ринку їх вартість значно перевищувала не лише експортні ціни, а й імпортні. При цьому обсяги феросплавів, що спрямовуються на експорт фактично за демпінговими цінами, значно перевищують обсяги, які продаються в Україні.

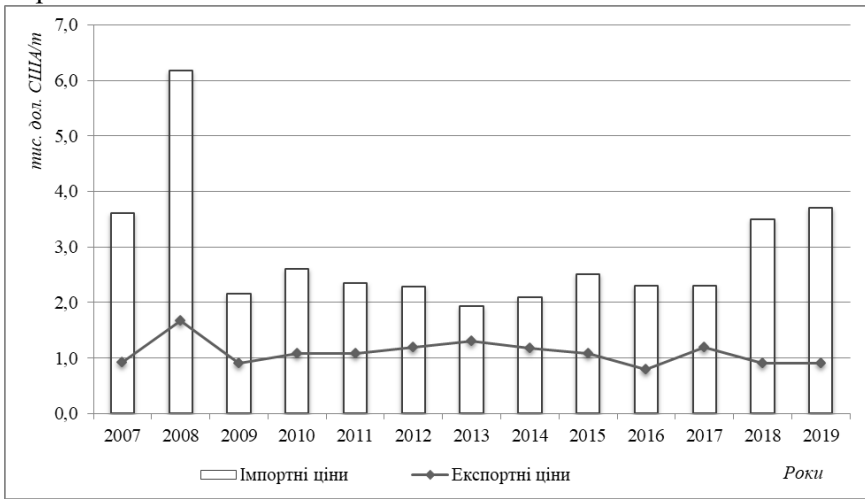

Рис. 2.22. Середні експортні та імпортні ціни за тону феросплавів у 2007–2019 рр., тис. дол. США/т

Джерело: розраховано та складено за даними: Недорогоцінні метали та вироби з них. Експорт-імпорт товарів за країнами світу у 2002–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Це, у свою чергу, призводить до зменшення валютних надходжень до країни на суму, значно більшу за ту, яка витрачається металургами на вимушений імпорт феросплавів. Більше того, експорт за свідомо заниженими цінами й одночасне необґрунтоване підвищення цін для українських споживачів негативно впливають на зовнішньоторговельне сальдо країни, що об'єктивно призводить до додаткового тиску на обмінний курс гривні.

На думку фахівців, експорт феросплавів відбувався за такою схемою (рис. 2.23).

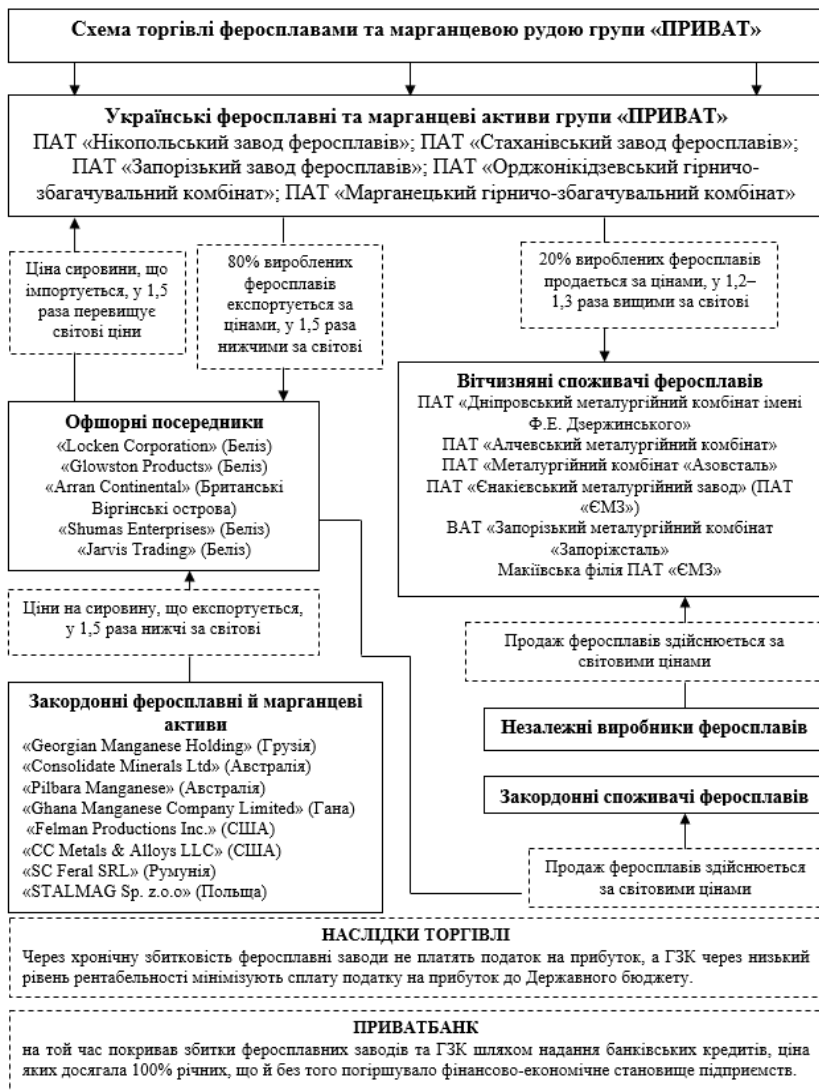

Рис. 2.23. Схема торгівлі феросплавами та марганцевою рудою бізнес-групи «Приват»

Джерело: складено за даними: ЗМІ намалювали схему ухилення від податків Коломойського. *Економічна правда.* URL: http://www.epravda.com.ua/news/2012/10/9/338836/view_print

Зокрема, ухиляючись від сплати податків, феросплавні заводи, що неофіційно входили до так званої бізнес-групи «Приват», експортували феросплави посередникам за значно нижчою ціною, ніж на внутрішньому ринку. Так, наприклад, ПАТ «Нікопольський завод феросплавів» постачав феросилікомарганець белізькій компанії «Locken Corporation»¹³⁰.

Прописана у цій найекзотичнішій країні з пільговим режимом оподаткування фірма «Glowston Products» закупувала аналогічний товар у ПАТ «Стаханівський завод феросплавів». ПАТ «Запорізький завод феросплавів» відвантажував власну продукцію зареєстрованій на Британських Віргінських островах компанії «Arran Continental». Через такий механізм торгівлі вітчизняні підприємства щороку втрачають сотні мільйонів доларів валютної виручки, що осідає у офшорних посередників.

Так само працювали і ПАТ «Покровський гірничо-збагачувальний комбінат» та ПАТ «Марганецький гірничо-збагачувальний комбінат». Ці підприємства відвантажували свою руду двом компаніям, зареєстрованим в Белізі: «Shumas Enterprises» та «Jarvis Trading».

Протилежна ситуація спостерігалася із постачанням марганцевої руди в Україну. Імпорт сировини, ціна якої вдвічі вища за ринкову, здійснювалася з іноземних заводів, які відносять до бізнес-групи «Приват» (в основному з Австралії та Гани), на свої ж феросплавні підприємства.

Це є свідченням того, що, маючи домінуюче становище та зловживаючи ним на внутрішньому ринку феросплавів, підприємства, які входять до складу ФПГ «Приват», мали можливість необґрунтовано завищувати ціни на власну продукцію на внутрішньому ринку країни та необґрунтовано її занижувати, експортуючи таку ж продукцію своїм підприємствам-посередникам, які перебувають в офшорних країнах.

¹³⁰ ЗМІ намалювали схему ухилення від податків Коломойського. *Економічна правда*. URL: http://www.epravda.com.ua/news/2012/10/9/338836/view_print

Негативними наслідками такої поведінки стали: необґрунтоване завищення цін на внутрішньому ринку феросплавів та його дестабілізація; збільшення обсягів імпорту феросплавів; втрата сотень мільйонів доларів валютної виручки; підвищення рівня збитковості феросплавних підприємств; відсутність інвестиційних коштів для модернізації феросплавних підприємств; виведення значної частини прибутку компаній з-під оподаткування; зменшення обсягів податкових надходжень до Державного бюджету тощо.

З метою зниження обсягів імпорту феросплавів в Україну та забезпечення стабілізації роботи електromеталургійних підприємств уряд України своєю постановою від 01.10.2012 р. № 912 дозволив електromеталургійним підприємствам, середньомісячне споживання електричної енергії яких за підсумками роботи у 2011 р. становило понад 60 млн кВт*г та питома вага електричної енергії у складі собівартості яких перевищує 30%, купувати її за оптовою ринковою ціною без урахування обсягу дотації для компенсації втрат, пов'язаних з постачанням електричної енергії за регульованим тарифом¹³¹. Водночас електromеталургійні підприємства ніяких зобов'язань на себе не взяли. Лише через рік – 26 грудня 2013 р. між Кабінетом Міністрів України та електromеталургійними підприємствами було підписано Меморандум про порозуміння на 2014 р.¹³².

Суть цього Меморандуму зводилася до того, що Кабінет Міністрів України та електromеталургійні підприємства – ПАТ «Запорізький завод феросплавів», ПАТ «Стахановський завод феросплавів», ПАТ «Нікопольський завод феросплавів», ТОВ «Побужський феронікелевий комбінат» з метою формування ефективної державної та економічної політики в електromеталургійному комплексі; стабілізації фінансово-економічного стану електromеталургійних підприємств; необхідності оновлення та технічного переозброєння основних засобів для зменшення

¹³¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення стабілізації роботи електromеталургійних підприємств» від 01 жовт. 2012 р. № 912. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/912-2012-p>

¹³² Меморандум про порозуміння між Кабінетом Міністрів України та електromеталургійними підприємствами на 2014 рік від 26. груд. 2013 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0002120-13>

енергомісткості та збереження конкурентоспроможності електрометалургійних підприємств; взаємної заінтересованості у забезпеченні стабільності цін, тарифів на продукцію та послуги природних монополістів на основну промислову продукцію; підвищення рівня експортного потенціалу України та прозорості правил взаємовідносин між урядом та електрометалургійними підприємствами; розв'язання соціальних проблем електрометалургійних підприємств і керуючись основними принципами партнерства бізнесу та влади, починаючи з 1 січня по 31 грудня 2014 року, домовилися про те, що **електрометалургійні підприємства зобов'язуються**:

✓ забезпечити у 2014 р. відповідно до планів підприємств інвестиції на технічне переоснащення та модернізацію електрометалургійних підприємств, зокрема спрямовані на скорочення енергоспоживання та покращення екологічних показників виробництва, що передбачатимуть зниження протягом року з моменту початку дії цього Меморандуму щонайменше на 2% порівняно з фактичними середньомісячними даними 2013 р. питомих витрат електричної енергії на виробництво одиниці основної товарної продукції у собівартості металургійного виробництва (за номенклатурою та обсягами виробництва);

✓ забезпечити загальне споживання електричної енергії на технологічні потреби металургійного виробництва у період дії Меморандуму в обсягах не менше ніж: ПАТ «Запорізький завод феросплавів» – 1801 млн кВт*год, ПАТ «Стахановський завод феросплавів» – 960 млн кВт*год, ПАТ «Нікопольський завод феросплавів» – 2000 млн кВт*год, ТОВ «Побужський феронікелевий комбінат» – 797 млн кВт*год;

✓ реалізовувати продукцію на внутрішньому ринку за цінами, які не перевищують рівень цін експорту суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності України за аналогічний період;

✓ реформувати систему закупівлі та збуту продукції в частині вилучення з логістичних ланцюгів поставок сировини та реалізації готової продукції посередницьких структур, які зареєстровані в офшорних зонах (затверджених згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2011 р. № 143 «Про перелік офшорних зон») та країнах, в яких прибуток таких посередників

оподатковується за ставкою, меншою за діючу ставку податку на прибуток, встановлену в Україні на дату такого експорту;

✓ не мати простроченої заборгованості із заробітної плати, податків та обов'язкових платежів до соціальних фондів;

✓ не допускати понаднормативних витрат електроенергії та збільшення питомих витрат електроенергії на виробництво одиниці основної товарної продукції;

✓ забезпечити окремий облік спожитої електричної енергії на технологічні потреби металургійного виробництва.

У свою чергу, *Кабінетом Міністрів України було взято такі зобов'язання:*

– надати строком до 31 грудня 2014 р. право електromеталургійним підприємствам, що відповідають критеріям, згаданим у Меморандумі, здійснювати закупівлю електричної енергії для технологічних потреб металургійного виробництва на оптовому ринку електричної енергії України за оптовою ринковою ціною без урахування обсягу дотації для компенсації втрат, пов'язаних з постачанням електричної енергії за регульованим тарифом.

Слід зазначити, що через недосконалість чинного вітчизняного законодавства такі схеми торгівлі так чи інакше використовуються усіма бізнес-групами, які функціонують на території України. Відтак основні наслідки монопольної поведінки, що перераховані вище, притаманні сьогодні всім виробникам металопродукції. Тому вже сьогодні зрозумілим є те, що існує об'єктивна необхідність у формуванні нормативно-правового поля щодо подальшої діяльності бізнес-груп в Україні. Водночас ситуація, що склалася, є насамперед наслідком *базових умов* функціонування всієї металургійної галузі України. Зокрема, як зазначалося вище, *металургійна галузь України має виробничий потенціал, який далеко перевищує внутрішні потреби національної економіки*. Проте, за мірками світової економіки, металургійна галузь є відкритою, малою, напівсировинною та технологічно недосконалою порівняно з розвиненими країнами. Це, у свою чергу, зумовлює високу залежність галузі від світової кон'юнктури.

На наш погляд, з метою мінімізації негативних наслідків зовнішньоекономічної кон'юнктури, з огляду на світові тенденції Україна має перейняти досвід провідних виробників сталі та

переорієнтуватися на задоволення потреб внутрішніх споживачів. Звичайно, що сьогодні не йдеться про співвідношення 90% – внутрішній ринок і 10% – експорт, водночас досягнення співвідношення хоча б 50:50 є цілком реальним, а, як свідчить досвід, ще й виправданим з точки зору зниження негативних наслідків зовнішньоекономічної кон'юнктури. Проте, враховуючи існуючі металургійні потужності та обмежені можливості внутрішнього ринку металопродукції, які, за оцінками фахівців, максимально оцінюються в 13–15 млн т¹³³, виникає об'єктивне запитання – *яким чином це можна зробити?* Щоб відповісти на це запитання, необхідно достеменно знати, хто є основними споживачами металопродукції на внутрішньому ринку країни.

За даними таблиці «Витрати-випуск»¹³⁴ у 2019 р. найбільшим споживачем металургійної продукції була сама металургійна галузь¹³⁵. Зокрема, у вартісній структурі проміжного споживання її частка сумарно з виробництвом металевих виробів становила – 25,4% (22,% та 3,0% відповідно). У сфері добування кам'яного вугілля у 2019 р. було спожито 6,7% металопродукції; у галузі добування сирової нафти та природного газу – 2,8%; у галузі добування металевих руд, інших корисних копалин та розроблення кар'єрів, надання допоміжних послуг у сфері добувної промисловості та розроблення кар'єрів – 15,6%; у сфері виробництва коксу та кокспродуктів спожито 12,8% металопродукції; у сфері постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря – 8,0%; у сфері з виробництва машин і устаткування, не віднесених до

¹³³ Макогон Ю.В. Внутрішній ринок металургії України та концентрація підприємств цієї галузі. *Вісник економічної науки України*. 2019. № 1. С. 68–75. С. 68.

¹³⁴ Таблиця «Витрати-випуск» за 2019 р. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

¹³⁵ Підприємства чорної металургії готовий прокат використовують для подальшого переділу: із трубної заготовки і штрипсів виробляють сталні труби, із катанки – дріт та різні метизи, з чорної жерсті і листового заліза – білу жерсть та оцинкований лист, із круглої заготовки – вагонні осі тощо. Споживання готового прокату на ремонтно-експлуатаційні потреби металургійних підприємств становить близько 4% від загального споживання прокату в галузі.

інших угруповань – 2,6%. Підприємствами оптової та роздрібною торгівлі, з ремонту автотранспортних засобів та мотоциклів спожито 7,8% металопродукції; транспортними підприємствами та підприємствами складського господарства – 7,5%. Частка будівельної галузі у вартісній структурі проміжного споживання у 2019 р. становила всього 0,5%. Загалом на перелічені галузі припадає понад 94,0% споживання металопродукції.

З наведеної вище структури внутрішнього споживання металопродукції можна зробити висновки про те, що частка таких галузей вітчизняної економіки, як будівництва, машинобудування, автомобілебудування та металообробної, є досить низькою. Втім потенційно саме ці галузі можуть суттєво забезпечити зростання попиту на металопродукцію вітчизняного виробництва. На підтвердження цієї тези наведемо світову структуру основних споживачів металопродукції. Так, за даними World Steel Association, основними споживачами сталі у світі у 2019 р. були¹³⁶: будівельний сектор – 52,0%; машинобудування – 16,0%; автомобілебудування – 12,0%; вироби з металу – 10,0%; інший транспорт – 5,0%; виробництво електроустаткування – 3,0%; виробництво побутової техніки – 2,0%.

Зазначимо, що розширення внутрішнього ринку металопродукції за рахунок перелічених галузей вітчизняної економіки є цілком реальним, проте без активної участі держави воно може й надалі залишитись предметом марних розмірковувань, які постійно набуватимуть актуальності в періоди погіршення кон'юнктури світового ринку металопродукції.

У свою чергу активна участь держави полягатиме насамперед у створенні передумов та активізації розвитку основних металоспоживаючих галузей, зокрема в розробленні та реалізації національних програм у промисловості, особливо в будівництві, машинобудуванні, транспорті, енергетиці та житлово-комунальному господарстві, де негайної заміни вимагають понад 60,0% вітчизняних тепломереж, які працюють понад нормативний термін експлуатації¹³⁷.

¹³⁶ Steel markets / World Steel Association. URL: <https://worldsteel.org/steel-by-topic/steel-markets>

¹³⁷ Венгер В.В. Ринок металопродукції. *Проблеми, напрями та чинники сприяння розвитку внутрішнього ринку України (реальний сектор*

Загалом, за підрахунками фахівців ДП «Укрпромзовніш-експертиза», сумарний металофонд країни оцінюється в межах 600 млн т металу, у структурі якого близько 390 млн т, або 65%, займає повністю зношений метал, який потребує негайної заміни¹³⁸. Це реальна можливість забезпечити роботу вітчизняним металургам на найближчі 15 років зі щорічним попитом у 25 млн т.

Водночас необхідно розуміти, що виконання зазначених вище завдань можливе лише за умов: збільшення обсягів виробництва металопродукції глибокої переробки та створення її нових видів; підвищення якості та конкурентоспроможності металопродукції, зниження її ресурсомісткості, а також інноваційного вдосконалення техніки і технології виробництва металопродукції; зниження шкідливої дії підприємств галузі на навколишнє природне середовище. Досягти зазначених цілей неможливо без проведення докорінної модернізації металургійних підприємств¹³⁹. Про це свідчить наявність у галузі ряду проблем, зокрема:

- висока енергомісткість виробництва;
- неефективне споживання паливно-енергетичних ресурсів, що призводить до значних витрат природного газу, збільшуючи залежність галузі від імпорту енергоресурсів;
- відсутність інноваційних зрушень;
- занепад галузевої науки та недовіра механізмів залучення потенціалу академічних інститутів для виконання прикладних розробок, що призводить до поглиблення технічної і технологічної відсталості металургійної галузі;
- високий ступінь зношування основних виробничих фондів (мартенівських печей, енергомісткого обладнання аглофабрик, збагачувальних підприємств, прокатних цехів, доменних печей тощо) призводить до зростання збитковості металургійного виробництва;

економіки): моногр./ за ред. А.І. Даниленка; Л.В. Дейнеко; В.О. Точиліна: НАН України, Ін-т екон. та прогноз. Київ, 2013. С. 103–116. С. 112.

¹³⁸ 65% металофонда України займає повністю изношений метал / Вторинет. URL: <http://vtormet.dp.ua>

¹³⁹ Касич А.О., Бабич Ю.А. Зовнішній аспект аналізу експортного потенціалу металургійних підприємств України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 3. С. 26–31. С. 30.

- скорочення іноземного інвестування галузі;
- неефективне використання виробничих потужностей;
- низький рівень продуктивності праці;
- зростаючі екологічні проблеми тощо.

Отже, підсумовуючи, необхідно зазначити, що сьогодні в Україні існує достатньо потужний потенціал для забезпечення економічного зростання металургійної галузі шляхом розширення внутрішнього ринку металопродукції. Проте, щоб він почав працювати, необхідно розробити дієву державну політику стосовно подальшого розвитку металургійної галузі, яка має формуватися з урахуванням напрямів **розширення внутрішнього ринку** (через технічне переозброєння підприємств з метою випуску нових видів готового прокату, що зможуть замінити імпорتنу продукцію) **за можливого збереження існуючих експортних позицій та їх розширення**.

АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА ВПЛИВУ ЕКЗОГЕННИХ ЧИННИКІВ НА ДИНАМІКУ ВИПУСКУ ПРОДУКЦІЇ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

3.1. Вибір та обґрунтування екзогенних чинників впливу для економетричної моделі динаміки випуску продукції металургійної галузі України

У галузевому аспекті економічне зростання зазвичай вимірюється за допомогою таких показників, як збільшення обсягів випуску кінцевої продукції галузі за певний період часу та зростання обсягів випуску кінцевої продукції галузі на одного працівника¹⁴⁰. Одним із ключових показників, який характеризує динаміку випуску продукції металургійної галузі, є *фізичні обсяги випуску її кінцевої продукції за певний період часу*. Як кінцеву продукцію металургійної галузі варто використати показник, який характеризує *сукупні фізичні обсяги виробництва сталі та напівфабрикатів за відповідний період (Y)* (рис. 3.1). Незалежними змінними доцільно обрати лише ті фактори, що найбільше впливали на обсяги випуску металургійної продукції упродовж досліджуваного періоду.

Оскільки металургійна галузь України є малою та відкритою, а переважна кількість виробленої нею металопродукції відвантажується на світові ринки, то можна припустити, що на зростання фізичних обсягів сталі та напівфабрикатів прямиий вплив здійснює *світова ціна на сталь (X_{wps})* (рис. 3.2). Чим вища світова ціна на сталь, тим більші доходи отримують вітчизняні металовиробники, і навпаки – зниження світових цін на сталь знижують їх доходи¹⁴¹.

¹⁴⁰ Венгер В.В. Показники економічного зростання: галузевий аспект. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 7. С. 33–37. С. 33.

¹⁴¹ Венгер В.В., Романовська Н.І. Науково-методичні підходи до моделювання економічного зростання металургійної галузі України. *Ефективна економіка*. 2021. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8628>

Однак, попри те, що Україна входить у ТОП-15 найбільших виробників сталі, українські експортери не впливають на світове ціноутворення, оскільки їх розміри є занадто малими, порівняно з основними конкурентами.

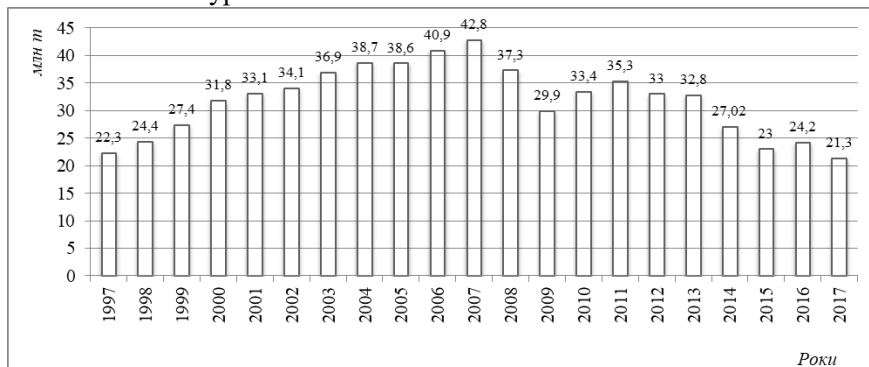

Рис. 3.1. Динаміка випуску сталі та напівфабрикатів в Україні у 1997–2017 рр., млн т

Джерело: складено за даними: Виробництво основних видів промислової продукції за 1990–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2015, Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

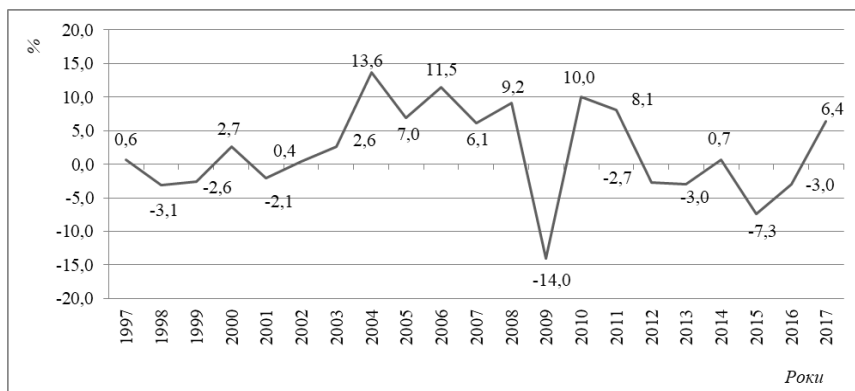

Рис. 3.2. Щорічні темпи приросту світових цін на сталь у 1997–2017 рр., %

Джерело: розраховано та складено за даними: PPI Commodity data for Metals and metal products / U.S. Bureau of Labor Statistics. URL: <https://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet>

Ще одним важливим фактором, який безпосередньо впливає на зовнішню торгівлю металургійною продукцією та її випуск, є *обмінний курс гривні (X_{ER})* (рис. 3.3).

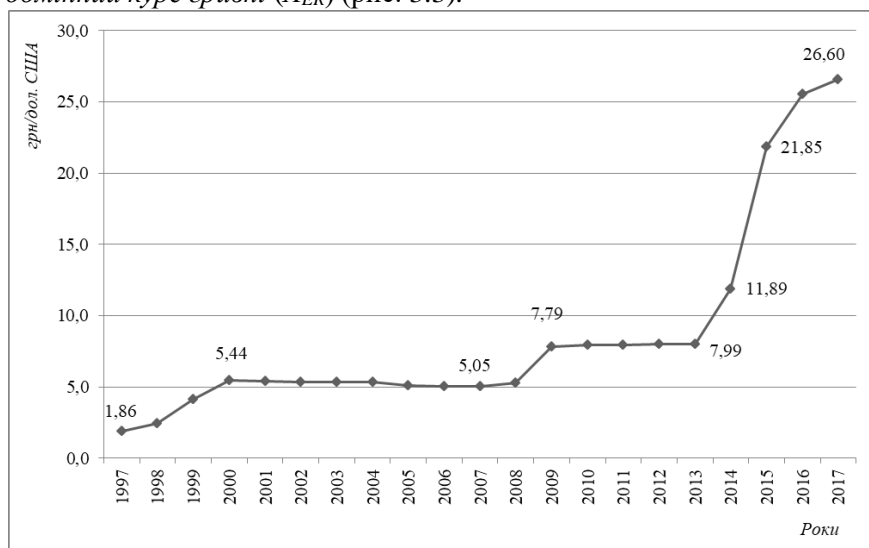

Рис. 3.3. Динаміка середньорічного обмінного курсу гривні до долара США протягом 1997–2017 рр., грн/дол. США

Джерело: розраховано та складено за даними: Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>

Зміна номінального обмінного курсу суттєво впливає насамперед на величину виручки в національній валюті, що отримують металургійні підприємства від експорту, і, таким чином, створює стимули для зміни обсягів виробництва металургійної продукції на експорт. Водночас, щоб реально змінилися обсяги експорту металургійної продукції, повинен змінитися попит на світовому ринку сталі. Через це вплив зміни обмінного курсу гривні на вартість і фізичні обсяги експорту металургійної продукції залежить від декількох чинників: еластичності попиту на світовому ринку на вітчизняну металопродукцію; еластичності поставок металургійної продукції з інших країн; від того, наскільки металургійна галузь залежить від збуту на зовнішніх ринках сталі.

Досить суттєвим чинником, від якого залежать обсяги випуску металургійної продукції, є *ціна на природний газ (X_{PNG})* (рис. 3.4).

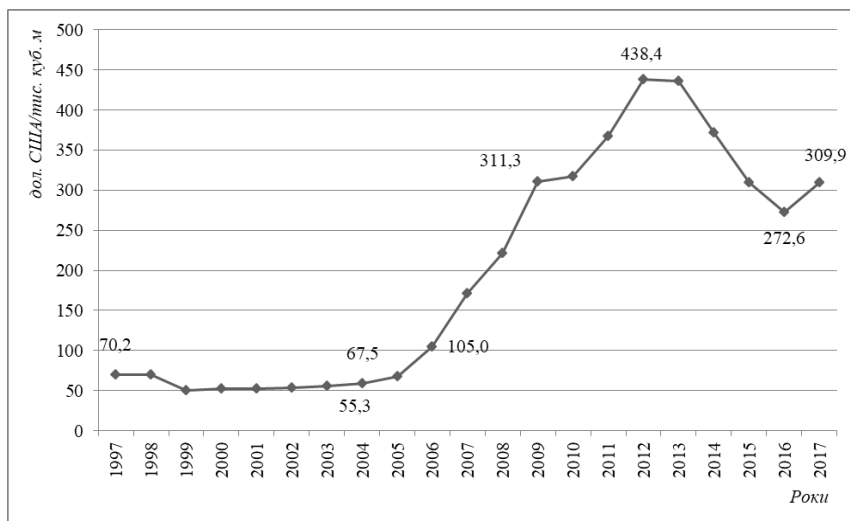

Рис. 3.4. Динаміка цін на природний газ,
дол. США/тис. куб. м

Джерело: розраховано за даними: Как Украина потеряла свою газодобычу и как планирует ее наращивать. URL: <http://businessviews.com.ua>; Прейскуранти на природний газ у 2015–2017 рр. / НАК «Нафтогаз України». URL: <http://www.naftogaz.com>

Це обумовлено тим, що природний газ – як один із основних паливно-енергетичних ресурсів – до сьогодні використовується у вітчизняному металургійному виробництві: у доменних печах він згорає до вуглекислого газу, який, реагуючи з коксом, утворює відновник оксид карбону; у процесі виробництва сталі мартенівським способом природний газ використовується як джерело тепла.

На наш погляд, за умов експортної відкритості та невеликих розмірів металургійної галузі на світовому ринку сталі виділені чинники є найбільш значимими, а тому будуть включені до практичних розрахунків у процесі побудови економетричної моделі, що дасть змогу оцінити їх вплив на динаміку випуску металургійної продукції протягом досліджуваного періоду.

Вихідні статистичні дані для побудови економетричної моделі динаміки випуску продукції металургійної галузі України наведено в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Динаміка випуску металургійної продукції та основних факторів, що його обумовлювали, у 1997–2017 рр.

Роки	Обсяги випуску металургійної продукції, млн т	Світова ціна на сталь, дол. США/т	Обмінний курс гривні, грн/дол. США	Ціна на природний газ, дол. США/тис. куб. м
	Y	X_{WPS}	X_{ER}	X_{PNG}
1997	25,6	131,8	1,86	70,2
1998	24,4	127,8	2,45	70,3
1999	27,4	124,6	4,13	50,1
2000	31,8	128,0	5,44	52,2
2001	33,1	125,4	5,37	52,5
2002	34,1	125,9	5,33	53,2
2003	36,9	129,2	5,33	55,3
2004	38,7	149,6	5,32	58,6
2005	38,6	160,8	5,12	67,5
2006	40,9	181,6	5,05	105,0
2007	42,8	193,5	5,05	171,1
2008	37,3	213,0	5,27	221,0
2009	29,9	186,8	7,79	311,3
2010	33,4	207,6	7,94	317,5
2011	35,3	225,9	7,97	367,0
2012	33,0	219,9	7,99	438,4
2013	32,8	213,5	7,99	435,9
2014	27,0	215,0	11,89	371,4
2015	23,0	200,3	21,85	309,2
2016	24,2	194,4	25,55	272,6
2017	21,3	207,8	26,60	309,9

Джерело: складено за даними: Виробництво основних видів промислової продукції за 1990–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2015, Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>; PPI Commodity data for Metals and metal products / U.S. Bureau of Labor Statistics. URL: <https://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet>; Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>; Как Украина потеряла свою газодобычу и как планирует ее наращивать. URL: <http://businessviews.com.ua>; Прейскуранти на природний газ у 2015–2017 рр. / НАК «Нафтогаз України». URL: <http://www.naftogaz.com>

Перед тим, як перейти до аналізу та оцінки впливу визначених вище факторів на динаміку випуску металургійної продукції в Україні, побудуємо його графік (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Динаміка випуску металургійної продукції у 1990–2017 рр., млн т

Джерело: складено за даними: Виробництво основних видів промислової продукції за 1990–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2015, Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Як видно з рис. 3.5, випуск металургійної продукції протягом 1990–2017 рр. відбувався нерівномірно. Така нерівномірність дає змогу додатково поділити часовий ряд обсягів випуску металургійної продукції на умовні періоди. Відрізок на проміжку з 1990 р. по 1996 р. відображає *період трансформаційного спаду*. В цей період у країні спостерігалася трансформаційна криза, що характеризувалася економічним спадом, зумовленим різким скороченням експорту продукції на зовнішні ринки, в першу чергу пострадянських країн.

Ситуація також ускладнювалася інфляційними процесами, які знецінювали оборотні кошти підприємств, що, у свою чергу, посилювало поглиблення «неплатежів» за отримані товари і послуги. Це призвело до того, що металургійні підприємства у взаємовідносинах з постачальниками почали масово використовувати бартерні схеми, – наприклад, за природний газ, постачання машин, устаткування вони розраховувалися металом, який користувався попитом на зовнішніх ринках. При цьому в таких взаємовідносинах використовувався механізм нееквівалентного обміну – постачання машин, устаткування, сировини і матеріалів здійснювалося за завищеними, а покупка їхньої продукції – за заниженими цінами.

За таких умов на внутрішньому ринку металопродукції спостерігалися труднощі, пов'язані як із її перевиробництвом, так і з дефіцитом сировини та матеріалів. До цього варто додати перебої постачання енергоносіїв; «вимивання» оборотних коштів, пов'язане із кредитуванням бюджету при поверненні ПДВ; високі ставки прямих та непрямих податків; жорсткий режим зовнішньоекономічної діяльності; диктатура цін природних монополій; зниження основних фінансово-економічних показників. Усі ці обставини неминуче перетворювалися на додаткові джерела зростання трансакційних витрат, які змушували металовиробників скорочувати не лише обсяги виробництва продукції, а й її сортамент.

Поряд із трансформаційною кризою у цей період відбувалися й трансформаційні зміни, спрямовані на формування внутрішнього інституційного середовища, а саме:

- 1) запровадження механізму вільного ціноутворення;
- 2) переведення вітчизняних підприємств на самостійний баланс з метою їх подальшого перетворення в незалежні суб'єкти господарювання з різними формами власності;
- 3) надання вітчизняним підприємствам права здійснювати експортно-імпорتنу діяльність¹⁴².

На наш погляд, саме ці зміни, особливо надання металургійним підприємствам права самостійно здійснювати експортно-імпорتنу

¹⁴² Пустовойт О.В. Українська економіка: хаотичні та циклічні коливання навколо довгострокового тренду зростання. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 2. С. 86–107. С. 100.

діяльність, започаткували економічне підґрунтя для зростання обсягів випуску металургійної продукції протягом наступного проміжку часу – з 1997 р. по 2007 р. Його можна розглядати як *період економічного відновлення*, адже, досягши у 1995–1996 рр. «дна», з 1997 р. – уперше за весь період незалежності – вітчизняна металургія починає збільшувати обсяги виробництва. Проте вже в 1998 р. – під впливом економічної кризи, що розпочалася з Південно-Східної Азії й розповсюдилася по всьому світу, обсяги металургійного виробництва миттєво знизилися майже на 20%, порівняно з аналогічним періодом 1997 р. Наслідком економічної кризи стало зростання кількості збиткових підприємств галузі, збільшення кредиторської заборгованості, а також боргів по заробітній платі, платежам до бюджету та позабюджетних фондів. У цих умовах розпочався пошук ефективних заходів з метою зниження наслідків економічної кризи, результатом якого стали нові інституційні реформи, що зменшили рівень трансакційних витрат металовиробників і відкрили їм шлях до зростання випуску металопродукції. Зокрема, навколо трейдерських компаній, які поступово захоплювали всю систему збуту і постачань металургійних підприємств, почали формуватися перші приватні фінансово-промислові групи. Наявність валютних прибутків залучила в цю галузь і банківський капітал. Якщо одні підприємства створювали банки для ведення свого бізнесу, то інші потрапили в залежність від них. Загалом контроль над підприємствами металургійної галузі сучасні бізнес-групи захоплювали поетапно. Спочатку свій вплив вони закріплювали переважно за допомогою тіньових засобів – аж до застосування прямих силових прийомів¹⁴³.

Економічна депресія, зневага до держави, корупція і правовий нігілізм, що у 1990-х роках призвели до масового поширення рекету – новітньої форми початкового накопичення капіталу, що у 2000-х роках набула більш «пристойної» форми – рейдерства, а воно, крім відкритого брутального захоплення чужої власності, почало застосовувати більш сучасні та «наближені до ринкових» методи заволодіння сторонніми статками, включаючи підробку прав

¹⁴³ Розвиток сектора чорної металургії в Україні / Світовий банк. Київ: «Міленіум», 2004. 110 с. С. 17.

власності та їх ресурсів, підкуп і фальсифікацію рішень судів, вибіркоче застосування законодавства та судочинства¹⁴⁴.

Трохи згодом у функціонуванні приватних бізнес-груп, до складу яких входили металургійні підприємства, з'явилися нові ознаки інституційних змін, зокрема перехід на національний рівень і наближення до світових стандартів ведення бізнесу. Крім того, «детінізації» діяльності вимагав і перехід до формування системного бізнесу, розвиток якого супроводжувався значними інвестиціями в підприємства, що, відповідно, потребувало більш жорстких легальних форм контролю над активами. Відтак бізнес-групи починають поступово переходити до корпоративного контролю над металургійними підприємствами. Спочатку такий контроль встановлювався переважно через механізм одержання в управління державних корпоративних прав. Цей механізм якнайкраще відповідав інтересам груп, оскільки без інвестиційних витрат вони набували права повного розпорядження діяльністю підприємств. Надалі, через жорстку конкуренцію на ринку, бізнес-групи приступили до формування легальних і сталих меж свого впливу – почали набувати металургійні активи у власність.

Також у період економічного відновлення в економіці України спостерігалась низка латентних подій, які поступово зупинили процес кумулятивного зростання вітчизняного товарного виробництва загалом і металургійного зокрема. Так, протягом зазначеного періоду провідні бізнес-групи, до складу яких входять металургійні підприємства, продовжували масово перерозподіляти первинні доходи на власну користь шляхом приховування доходів у офшорних компаніях та несплати податків, занижували рівень заробітної плати, виплачували її найманим працівникам неофіційно в «конвертах» тощо. Наближені до влади окремі бізнес-групи почали масштабно перерозподіляти вторинні доходи учасників внутрішнього ринку за допомогою «узаконеного» в судах рейдерства, корупційних схем щодо отримання державної допомоги, перемоги на конкурсах щодо державних закупівель, виконання державних замовлень, приватизації державних підприємств.

¹⁴⁴ Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2017. 308 с. С. 33.

Оскільки в Україні металургійне лобі вважається одним із найпотужніших, то приватизація, як правило, здійснювалася «під замовлення» за заниженими цінами. Яскравим прикладом може слугувати приватизація Криворізького металургійного заводу «Криворіжсталь». На той час, за різними оцінками, ринкова вартість цього заводу становила від 1,3 до 6 млрд дол. США. Проте у 2004 р. Фонд держмайна України вирішив, що 4,26 млрд грн (800 млн дол. США) – це гарна ціна за підприємство. Незважаючи на те, що у приватизаційному конкурсі брали участь шість претендентів, які пропонували значно вищу ціну, переможцем зміг стати лише промислово-фінансовий консорціум «Інвестиційно-металургійний союз». Практично одразу продаж «Криворіжсталі» було оскаржено в судах як проведений із порушенням законодавства, на неконкурентних засадах, за заниженою ціною, проте Господарський суд м. Києва у серпні та Вищий господарський суд України у жовтні 2004 р. визнали цю оборудку законною. І лише після зміни влади в країні у лютому 2005 р., після внесення касаційного подання Генеральною прокуратурою України, Верховний Суд України скасував згадані судові рішення. У червні 2005 р. уряд ухвалив рішення про повторний продаж 93,02% пакету акцій «Криворіжсталі» зі стартовою ціною близько 2 млрд дол. США. У жовтні цього ж року відбувся приватизаційний конкурс, у результаті якого державний бюджет отримав у понад п'ять разів більше коштів у доларовому еквіваленті (4,8 млрд дол. США), ніж під час його першого продажу¹⁴⁵.

Через високий рівень корупційної складової більшість потенційних іноземних та вітчизняних інвесторів не наважувалися реалізовувати масштабні інвестиційні проекти в металургійній галузі, що аж ніяк не сприяло економічному зростанню галузі.

До внутрішніх проблем, які гальмували зростання обсягів випуску продукції в галузі, у 2008 р. додалася й світова фінансово-економічна криза, розгортання якої ознаменувалося для вітчизняних металургів початком наступного періоду, який можна назвати *періодом спаду* (2008–2017 рр.), що продовжується й досі.

¹⁴⁵ Там само. С. 34.

Цей період характеризується різким зменшенням обсягів металургійного виробництва та початком системної економічної кризи, що згодом посилилася торговельною й окупаційною війною Росії проти України та не завжди виваженою внутрішньою політикою держави.

Таким чином, фінансово-економічна криза та війна на Донбасі суттєво загострили економічні проблеми металургійної галузі, наслідком яких стало стрімке скорочення обсягів металургійного виробництва.

Наведене зумовлює такі висновки. Випуск металургійної продукції протягом досліджуваного періоду відбувався нерівномірно. Це дало змогу поділити увесь період на три часові проміжки – *«період трансформаційного спаду»* (1991–1996 рр.), *«період економічного відновлення»* (1997–2007 рр.) та *«період спаду»* (2008–2017 рр.).

Період трансформаційного спаду у рамках статистичного дослідження не розглядався через значну специфіку ринкових змін, які докорінно відрізняли стан металургійної галузі України – аж до моменту досягнення нею «дна» у 1995–1996 рр.

З огляду на те, що діяльність вітчизняної металургійної галузі спрямована на першочергове задоволення зовнішнього попиту, характеризуючи її відкритість, а частка її продукції – як у загальній структурі випуску, так і в загальній структурі експорту – є малою, то логічним є припущення, що на випуск металургійної продукції протягом як *періоду економічного відновлення* (1997–2007 рр.), так і *періоду спаду* (2008–2017 рр.) здійснювали вплив такі фактори, як світова ціна на сталь; обмінний курс гривні; ціна на природний газ.

3.2. Оцінка впливу екзогенних чинників на динаміку випуску металургійної продукції у період економічного відновлення 1997–2007 рр.

Протягом усього періоду економічного відновлення (1997–2007 рр.) в металургійній галузі України спостерігалася позитивна динаміка щодо випуску металургійної продукції. Найбільші її обсяги було зафіксовано у 2007 р. на рівні 42,8 млн т, що майже дорівнювали рівню випуску 1991 р. (45,1 млн т). Така динаміка

забезпечувалася переважно за рахунок зовнішнього попиту – близько 70% виробленої металопродукції відвантажувалося на експорт, а решта – близько 30% – забезпечувала попит на внутрішньому ринку. Зокрема, через збільшення обсягів світового споживання сталі, у 1997–2007 рр. експортний попит на вітчизняну металургійну продукцію зріс майже вдвічі – з 16,1 млн т у 1997 р. до 30,3 млн т у 2007 р. (рис. 3.6).

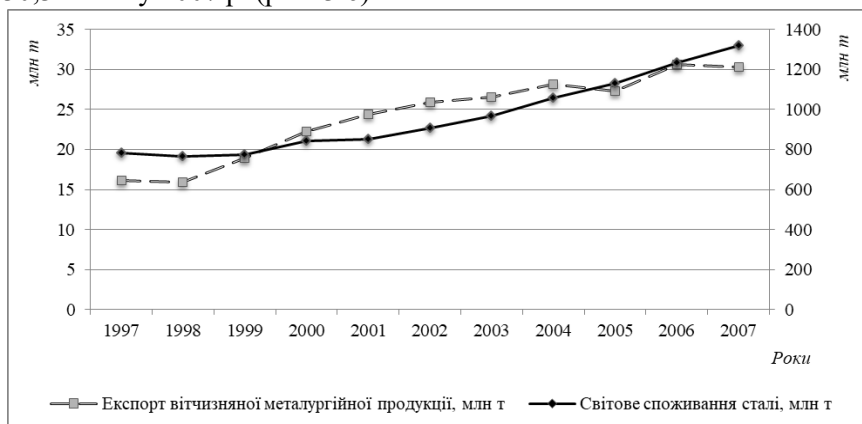

Рис. 3.6. Динаміка світового споживання сталі та експорту вітчизняної металургійної продукції у 1997–2007 рр., млн т

Джерело: побудовано за даними: Steel Statistics archives 1990–2014 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>; Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Орієнтація металургійної галузі на зовнішні ринки обумовлена насамперед тим, що українська чорна металургія історично формувалася як частина загальноросійського, а потім союзного металургійного сектора, який постачав продукцію для потреб всієї країни. Після набуття самостійності Україна успадкувала від колишнього СРСР потужний виробничий потенціал¹⁴⁶, який далеко перевищує за розмірами внутрішні потреби вітчизняної економіки. Це стало базою, що дала Україні можливість розвивати масштабне експортне виробництво металургійної продукції.

¹⁴⁶ У 1990 р. вітчизняними металургійними підприємствами було виготовлено 52,6 млн т сталі.

Зорієнтувавшись на задоволення зовнішнього попиту, вітчизняні металурги потрапили в залежність від зовнішньоекономічної кон'юнктури. Це було підтверджено простою економетричною моделлю (1), побудованою у середовищі пакета Eviews 9.0.

Зокрема, на її основі було підтверджено гіпотезу про те, що на динаміку випуску металургійної продукції упродовж усього періоду економічного відновлення впливали такі екзогенні чинники, як світова ціна на сталь, обмінний курс гривні та ціна на природний газ. На основі проведеної оцінки отримано коефіцієнти еластичності впливу зміни цих факторів, зокрема: світової ціни на сталь (X_{WPS}), обмінного курсу гривні (X_{ER}) та ціни на природний газ (X_{PNG}) на випуск металургійної продукції (Y):

$$Y = 0.17 * X_{WPS} + 3.25 * X_{ER} - 0.16 * X_{PNG} + 4.06 \quad (3.1)$$

$$(0.0002) \quad (0.0635) \quad (0.0694) \quad (0.6954)$$

$$R^2=0.93, \quad DW=1.62, \quad Prob(F\text{-statistic})=0.00.$$

Моделльні оцінки з високим рівнем статистичної значущості (в дужках наведено значення *Prob. t-Statistic* для кожного фактора) підтверджують, що упродовж 1997–2007 рр. на випуск металургійної продукції найбільший вплив здійснювали: світова ціна на сталь, обмінний курс гривні та ціна на природний газ. Аналіз статистичних характеристик регресійного рівняння та перевірка його якості (щодо відсутності автокореляції першого та вищих порядків, мульти-колінеарності, гетероскедастичності) свідчать про адекватність моделі.

Якщо аналізувати зазначений період, то можна сказати, що в середньому при збільшенні на 1 дол. США світової ціни на сталь (X_{WPS}) випуск металургійної продукції (Y) збільшувався на 0,17 млн т; при збільшенні обмінного курсу гривні (X_{ER}) на 1 грн/дол. США випуск металургійної продукції (Y) зростав на 3,25 млн т, а от зростання цін на природний газ на 1 дол. США/тис. куб. м стримувало випуск металургійної продукції (Y) на 0,16 млн т. Наведене свідчить, зокрема, про те, що упродовж 1997–2007 рр., вітчизняна металургійна галузь суттєво залежала від коливань світових цін на напівсировинну продукцію, яку вона виробляла. Водночас визначального впливу на ці ціни вона не мала.

На рис. 3.7 наведено темпи приросту світових цін на сталь та випуску металургійної продукції протягом всього періоду економічного відновлення.

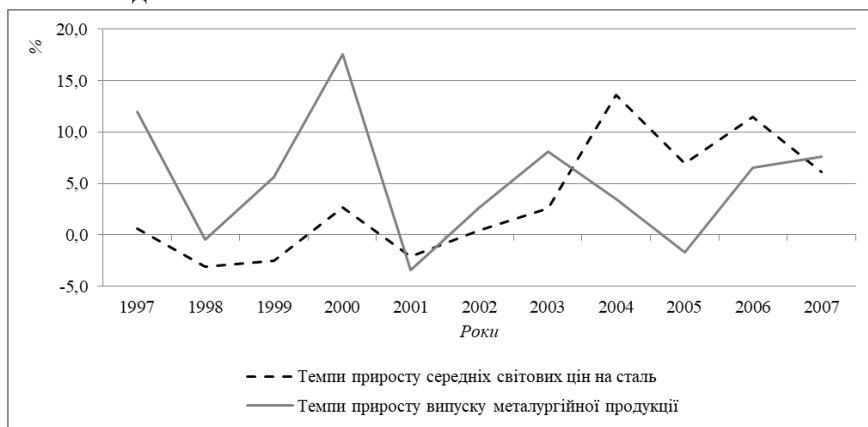

Рис. 3.7. Середньорічні темпи приросту світових цін на сталь та випуску металургійної продукції у 1997–2007 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Steel Statistics archives 1990–2014 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>; Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>; PPI Commodity data for Metals and metal products / U.S. Bureau of Labor Statistics. URL: <https://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet>

Як видно з рис. 3.7, коливання світових цін на сталь, що експортує Україна, корелюють із випуском металургійної продукції. Зазначений взаємозв'язок можна розглядати як своєрідну азбуку піднесення і падіння української металургії. Адже, якщо перші спостерігаються в моменти підвищення зовнішніх цін на українську металургійну продукцію, то другі – в періоди їх зниження. Так, у 1998 р. та у 2000–2001 рр. на світовому ринку сталі спостерігався незначний «провал» світових цін на сталь. У 1998 р. він був викликаний фінансовою кризою, що розпочалася в середині 1997 р. у країнах Південної і Східної Азії. У той час Україна ще відчувала наслідки потрясіння і гіперінфляції початку 1990-х років. У цей же період спостерігається і скорочення обсягів випуску вітчизняної металургійної продукції.

Зниження же світових цін на сталь протягом 2000–2001 рр. було викликане насамперед перевищенням пропозиції над попитом. Із

2001 р. відбулося декілька зустрічей на високому рівні в рамках Комітету по сталі ОЕСР, де представники провідних країн-виробників обговорювали проблему субсидій в умовах надвиробництва. У процесі цих зустрічей між країнами-учасниками було досягнуто попередньої домовленості про скорочення надлишкових, у першу чергу застарілих і зношених, виробничих потужностей¹⁴⁷. Наслідком зниження світових цін для української металургії, як і в попередньому періоді, теж стало скорочення обсягів випуску металургійної продукції. Зростання ж попиту на чорний метал на світовому ринку сталі з початку 2002 р. зняло гостроту питання, і країни послабили контроль над використанням домовленостей. Україна, яка мала значну масу таких потужностей, в умовах покращення кон'юнктури на світовому ринку сталі продовжила їх використання (рис. 3.8).

Тобто, як можна спостерігати, технологічна структура виробництва сталі в Україні у 2007 р. порівняно з 1997 р., фактично не змінилася.

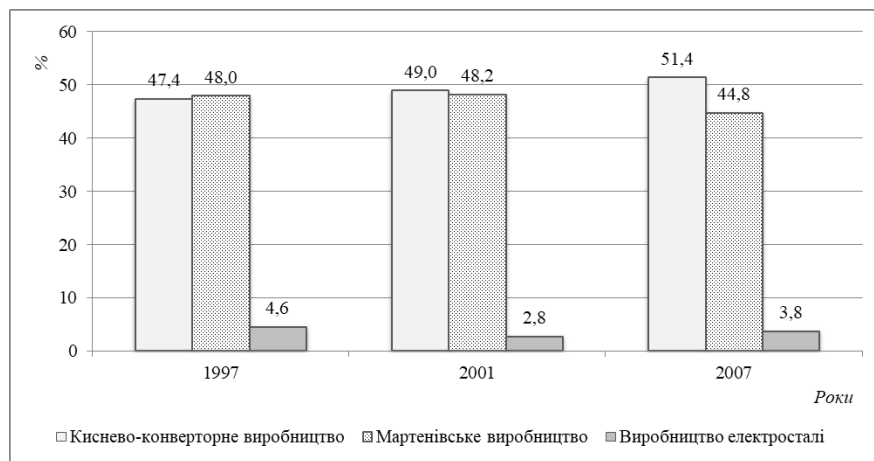

Рис. 3.8. Технологічна структура виробництва сталі в Україні у 1997 р., 2001 р. та 2007 р., %

Джерело: побудовано за даними: Steel Statistical Yearbook 1998, Steel Statistical Yearbook 2002, Steel Statistical Yearbook 2008 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

¹⁴⁷ Розвиток сектора чорної металургії в Україні / Світовий банк. Київ: «Міленіум», 2004. 110 с. С. 86.

Протягом наступних шести років спостерігалось відновлення та стрімке піднесення світових цін на сталь. Це, зокрема, наочно пояснює, чому єдине стійке економічне відновлення як металургійної галузі, так і України загалом припало саме на 2002–2007 рр. Варто відзначити, що відновлення сировинної кон'юнктури упродовж 2002–2007 рр. відбувалося на тлі підвищеної інфляції в США, що в цей період зазвичай перевищувала 2%, сягаючи чотирьох і більше відсотків¹⁴⁸. У 2002–2007 рр. середній приріст світових цін на сталь становив 6,9%. Це сприяло середньому зростанню випуску металургійної продукції на 4,4% на рік. Завдяки цьому металургійна галузь отримала значний приплив іноземної валюти, інвестицій і позик. Так, протягом 1997–2007 рр. обсяги інвестицій в основний капітал підприємств металургійної галузі зросли майже у 6,2 раза (із 361,5 млн дол. у 1997 р. до 2224,6 млн дол. США у 2007 р.). Зросла й питома вага інвестицій на тонну сталі (з 14,1 дол. США/т у 1997 р. до майже 52 дол. США/т у 2007 р.) (табл. 3.2).

Проте, як зазначалося в другому розділі, зростаючі обсяги інвестиційних ресурсів спрямовувалися не на докорінну модернізацію підприємств металургійної галузі, а переважно на уведення в дію тимчасово виведених з експлуатації у кризові роки виробничих потужностей, що було викликано насамперед зростанням світового попиту на вітчизняну металопродукцію (при цьому суттєво обсяги інвестицій в основний капітал почали зростати лише з 2004 р.). Крім того, за наявності виробничого потенціалу, що значно перевищує внутрішні потреби країни, та через брак стратегічного бачення подальшого розвитку галузі, власниками компаній було визнано недоцільним будівництво нових металургійних заводів. Окремі нові технології і види устаткування в існуючі виробництва вводилися тільки у тих випадках, коли це давало швидку економічну віддачу¹⁴⁹. Така «модернізація» проводилася переважно на основі вітчизняного устаткування і

¹⁴⁸ Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2017. С. 232.

¹⁴⁹ Розвиток сектора чорної металургії в Україні / Світовий банк. Київ: «Міленіум», 2004. С. 22.

вітчизняних технологічних розробок, які є дешевшими, порівняно з іноземними аналогами. Результатом такої інвестиційної діяльності стало те, що металургійні підприємства зіткнулися з гострою проблемою старіння основних фондів, які досить тривалий період майже не оновлювалися (рис. 3.9).

Таблиця 3.2

Динаміка інвестицій в основний капітал підприємств металургійної галузі України у 1997–2007 рр.

Роки	Обсяги виробництва металургійної продукції, млн т	Капітальні інвестиції, млн дол. США	Питома вага інвестицій, дол. США/т сталі
1997	25,6	361,5	14,1
1998	24,4	333,1	13,7
1999	27,4	250,6	9,1
2000	31,8	339,7	10,7
2001	33,1	264,7	8,0
2002	34,1	256,4	7,5
2003	36,9	381,0	10,3
2004	38,7	617,0	15,9
2005	38,6	1087,9	28,2
2006	40,9	1380,4	33,8
2007	42,8	2224,6	52,0

Джерело: розраховано та побудовано за даними: Капітальні інвестиції за видами промислової діяльності за 2007–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Steel Statistical Yearbook 2010 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>; Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ: URL: <http://www.bank.gov.ua>

Наведене свідчить, що зростання інвестицій в основний капітал металургійних підприємств протягом усього періоду економічного відновлення у понад шість разів було викликане необхідністю задоволення зовнішнього попиту, а не бажанням власників технологічно оновити виробничі потужності і тим самим змінити структуру виробництва у бік випуску більш екологічно чистої продукції з високою доданою вартістю. Про недостатньо ефективну інвестиційну діяльність свідчить, зокрема, і звіт Рахункової палати Верховної Ради України «Про результати аналізу виконання Закону України «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України»¹⁵⁰.

¹⁵⁰ «Про результати аналізу виконання Закону України «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного

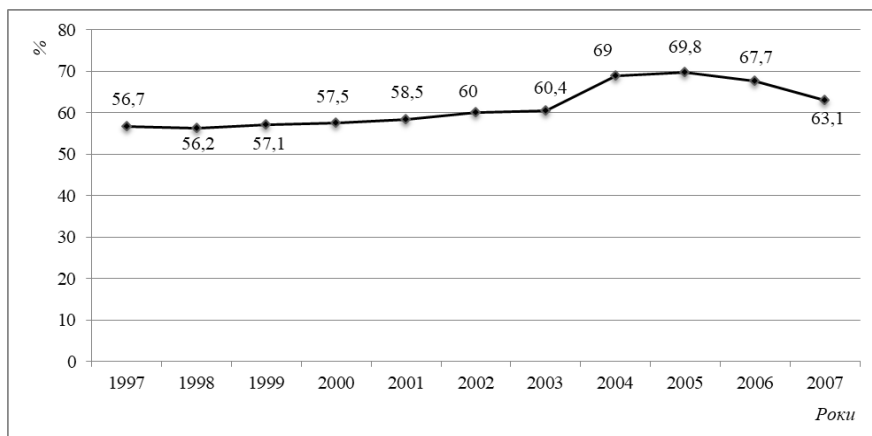

Рис. 3.9. Зношення основних фондів у металургійній галузі України у 1997–2007 рр., %

Джерело: побудовано за даними: Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держстат України. Київ, 2008. 572 с.

Як зазначалося вище, метою експерименту було створення підприємствам гірничо-металургійного комплексу умов, необхідних для збільшення обсягу виробництва продукції та надходжень до бюджету шляхом надання підприємствам податкових пільг, зокрема:

- ✓ ставку оподаткування прибутку підприємства було встановлено в розмірі 9% із одночасним спрямуванням різниці у надтодженні коштів, що утворилися від зміни ставки, на наповнення обігових коштів підприємств;

- ✓ ставку збору до Державного інноваційного фонду зменшено у 2 рази;

- ✓ відрахування та збори на будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання автомобільних доріг загального користування з підприємств-учасників експерименту не справляти;

- ✓ усі пені та штрафи, нараховані по податках і зборах станом на 1 липня 1999 року, списали;

- ✓ усі підприємства отримали відстрочку по сплаті податків, зборів та інших обов'язкових платежів із застосуванням нульової ставки за користування податковим кредитом на строк до 36 місяців;

✓ 70% коштів від збору за забруднення навколишнього природного середовища було залишено у розпорядженні підприємств із зобов'язанням використовувати їх на здійснення природоохоронних заходів.

Проте за результатами розгляду матеріалів здійсненого аналізу Колегія Рахункової палати відзначила, що на діяльність підприємств у період експерименту *позитивно позначилося збігання в часі надання їм податкових пільг та зростання попиту на зовнішньому ринку на металургійну продукцію*. Зростання обсягів металургійного виробництва на підприємствах-учасниках було надто нестійке, оскільки переважно залежало від кон'юнктури зовнішнього ринку, а не спиралося на постійно зростаючий попит на внутрішньому ринку, що не давало підстав в наступні періоди очікувати зростання виробництва. Не спостерігалось також і суттєвих зрушень у структурній перебудові металургійних підприємств. Структура витрат підприємств-учасників на виробництво продукції практично не змінилася. Залишилася високою частка витрат підприємств на сировину, матеріали та енергоносії. Подальше зростання обсягів випуску металургійної продукції (до 2007 р.) теж було викликане насамперед зростанням попиту на зовнішньому ринку.

Позитивний вплив на випуск металургійної продукції протягом 1997–2007 рр. здійснював *обмінний курс гривні (X_{ER})*. Проте, як свідчить досвід, висока експортна відкритість у поєднанні з незначними розмірами та напівсировинною продукцією вітчизняної металургійної галузі України, що представлена на світовому ринку сталі, потребує уважного ставлення до політики обмінного курсу гривні та її стабільності.

У період трансформаційного спаду при проведенні державою надмірно ліберальної монетарної та бюджетної політики спостерігалось швидке знецінення національної валюти, внаслідок якого значне коло фахівців вважало, що національна валюта передевальвована¹⁵¹. Після зміни економічної політики в 1995 р. почався процес підвищення реального обмінного курсу гривні, що, як відомо, відбивається на обсягах експорту-імпорту за умов, коли

¹⁵¹ Геєць В.М. Нестабільність та економічне зростання / Національна академія наук України, Ін-т екон. прогнозів. Київ, 2000. 344 с. С. 137.

ціни зростають швидше за номінальний обмінний курс. У 1996–1997 рр. мала місце стабілізація номінального обмінного курсу. За підсумками 1998 р., відносно аналогічного періоду 1997 р. номінальний обмінний курс зріс на 32%, водночас реальний обмінний курс знизився на 14% (рис. 3.10).

Довгий час значне коло фахівців в Україні, а також міжнародних експертів, вважало, що превалююча тенденція зростання цін над зниженням курсу національної валюти не завдасть експортерам значних збитків. Певною мірою деякий час з цим можна було погоджуватися, але починаючи з 2005 р., як свідчить аналіз, запас міцності, який мали експортери металургійної продукції, був майже вичерпаний.

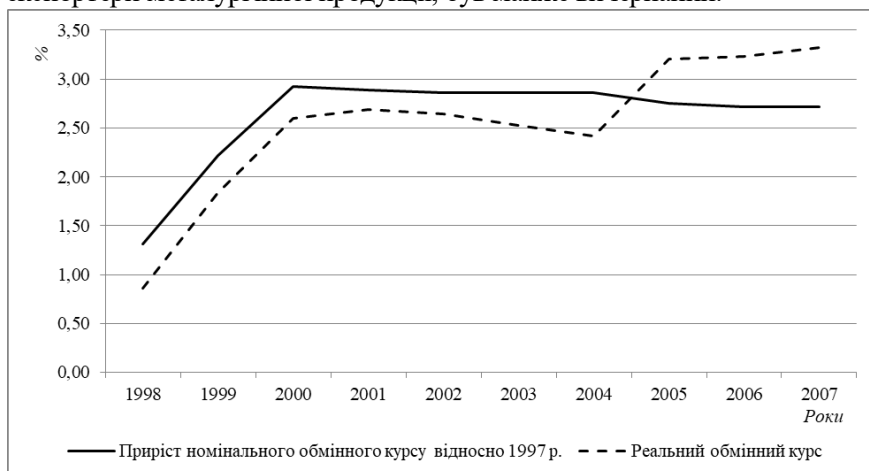

Рис. 3.10. Темпи приросту номінального та реального обмінного курсу гривні у 1998–2007 рр., %

Джерело: розраховано та побудовано за даними: Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>

Зростання реального обмінного курсу з 2005 р. засвідчує, що конкурентоспроможність вітчизняної металургійної продукції на світових ринках сталі почала поступово знижуватися. Це відбулося насамперед через ревальвацію номінального обмінного курсу, хоча багато хто з фахівців, наприклад В. Геєць¹⁵² та С. Кораблін¹⁵³, ще до

¹⁵² Там само. С. 138.

¹⁵³ Кораблін С. Малая доза «девальвации», принятая гривней, возможно, спасет большую экономику. *Бизнес*. 1998. № 14.

цього наголошували на необхідності його помірної девальвації відповідно до змін цін, тобто на необхідності дотримання ста більшого реального, а не номінального обмінного курсу з тим, щоб він відповідав реальному стану економіки. Зокрема, С. Кораблін зазначав про те, що «реальна» стабільність гривні (тобто поступова її девальвація відповідно до рівня інфляції), більшою мірою відповідає інтересам національного виробництва, ніж політика «номінальної» стабільності.

У розвинених країнах та країнах із перехідною економікою рівні національних цін загалом перебувають у прямій залежності від продуктивності праці, що вимірюється реальним обсягом ВВП на душу населення, та від експортної спроможності країни, що обчислюється як відношення чистого експорту до ВВП. І хоча такий зв'язок не має жорсткого функціонального характеру, вищі рівні цін склалися в країнах із більшою продуктивністю праці, а в країнах – чистих імпортерів ціни зазвичай нижчі, ніж у країнах – чистих експортерів. Останнє цілком зрозуміло: з одного боку, це стимулює купівлю товарів на внутрішньому ринку імпортозалежних країн іноземцями, з іншого – відкриває більш дешевим національним товарам шлях на світові ринки, що в цілому сприяє скороченню від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі, але це відбувається тільки при відповідності курсовій політиці.

Якщо порівняти темпи приросту світових цін на сталь з аналогічними показниками обмінного курсу гривні (рис. 3.11), то можна побачити, що різке знецінення національної валюти протягом 1998–1999 рр. відбувалося при одночасному падінні світових цін на сталь.

У цей період ані українська економіка, ані вітчизняна металургійна галузь не змогли протистояти сировинній рецесії. Водночас, за умов зростання світових цін на сталь, обмінний курс гривні в Україні поступово зміцнювався. Це свідчить про те, що одна з головних причин тодішнього зростання була цілком банальна: в його основі лежали не радикальні структурні реформи, не особливий бізнес-клімат, не привабливе інвестиційне середовище і не бюджетна

дисципліна, а незалежне від них піднесення світових цін на сировину¹⁵⁴.

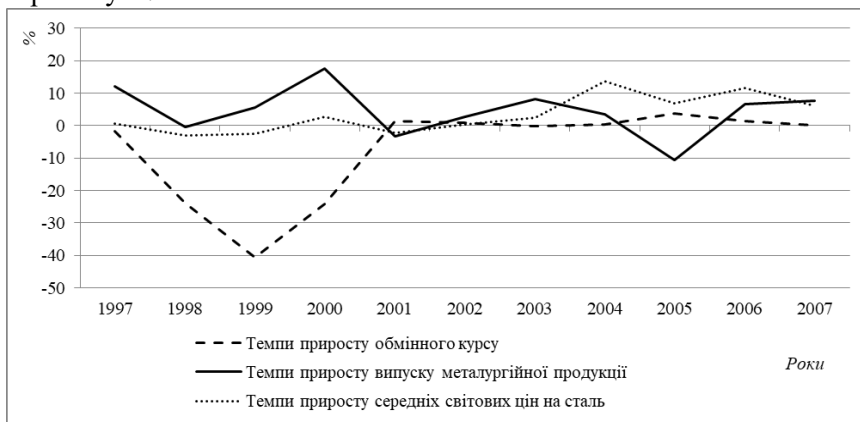

Рис. 3.11. Темпи приросту обмінного курсу, світових цін на сталь та випуску металургійної продукції у 1997–2007 рр., %

Джерело: побудовано за даними: Виробництво основних видів промислової продукції за 1990–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; PPI Commodity data for Metals and metal products / U.S. Bureau of Labor Statistics. URL: <https://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet>; Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>

Ще одним чинником, який впливав на випуск металургійної продукції протягом єсього періоду економічного відновлення, була ціна на природний газ. Зростання цін на природний газ (X_{PNG}), умовно кажучи в 1 дол. США/тис. куб. м, протягом усього періоду економічного відновлення стримувало випуск металургійної продукції (Y) на 0,16 млн т. Залежність випуску металургійної продукції від ціни на природний газ обумовлена насамперед тим, що підприємства галузі протягом усього періоду економічного відновлення використовували у процесі виробництва технологічно застарілі виробничі потужності (див. рис. 3.8), які стимулювали їх витрачати значні обсяги природного газу (рис. 3.12).

Наприклад, енергомісткість виробництва чавуну на вітчизняних металургійних підприємствах у період економічного відновлення

¹⁵⁴ Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2017. С. 236.

була на 30% вища, ніж на провідних підприємствах світу. Значна частка енергоресурсів, що споживалася при виробництві чавуну в Україні, припадала на природний газ (щорічно майже 3,0 млрд куб. м), тоді як у провідних країнах світу газ при його виробництві практично не використовується. Особливо енергомістким було мартенівське виробництво сталі: витрати енергоресурсів при цьому майже у 5 разів (а природного газу в 15 разів) більші, ніж при конверторному виробництві сталі.

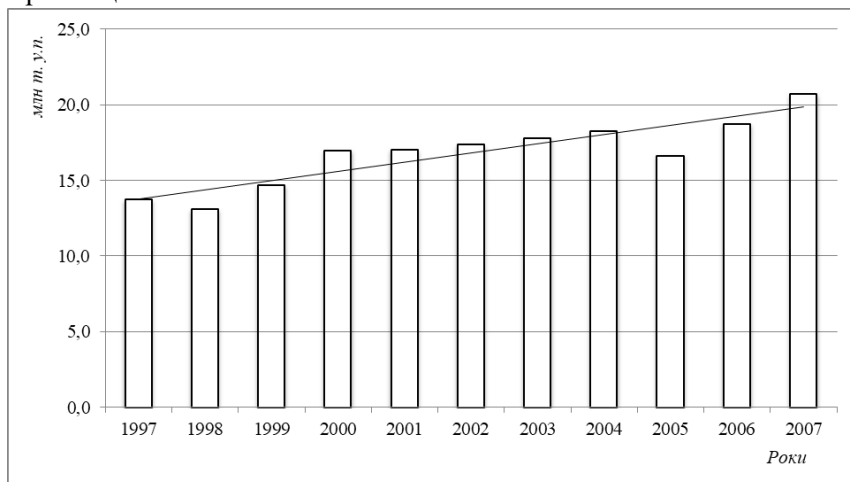

Рис. 3.12. Динаміка споживання природного газу підприємствами металургійної галузі України у 1997–2007 рр., млн т у.п.

Джерело: побудовано за даними: Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держстат України. Київ, 2008. 572 с.

На відміну від залізної руди, природний газ є ресурсом, який імпортується. При цьому його імпорт протягом 1997–2007 рр. надходив з Туркменістану, Казахстану та Узбекистану. Проте найбільші його обсяги надходили з Російської Федерації. Територіальна і політична близькість експортерів паливно-енергетичних ресурсів до середини 2000-х років створювала досить стабільну ситуацію для розвитку вітчизняної металургійної галузі (рис. 3.13). Однак починаючи з 2006 р., у першу чергу через зміну політичного курсу, ціна на імпортований природний газ для промисловості почала стрімко зростати і в 2007 р. становила 171,1 дол.

США/тис. куб. м, що майже у 2,5 рази більше, порівняно з 1997 р. Тут варто зазначити, що відносини України та Росії щодо питання ціни на природний газ ніколи не базувалися на ринкових умовах та залежали, головним чином, від політичних домовленостей між обома країнами¹⁵⁵. Саме зростання ціни на природний газ в останні декілька років досліджуваного періоду негативно позначилося на випуску металургійної продукції.

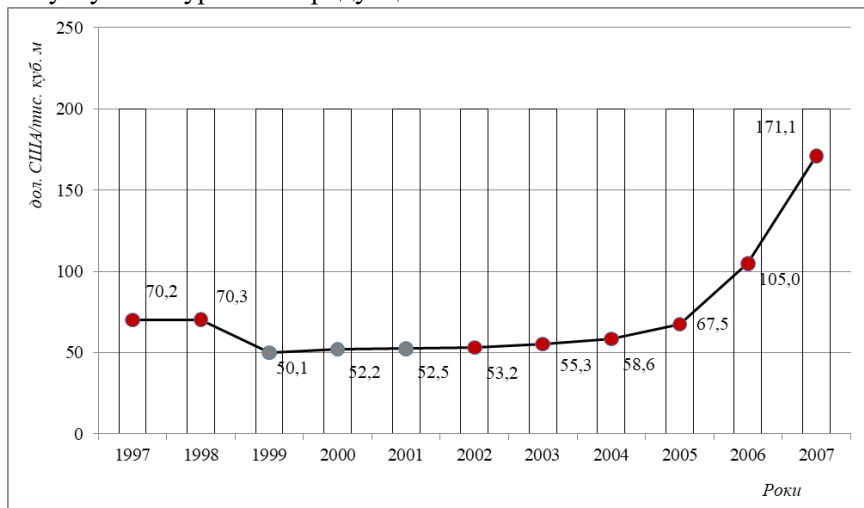

Рис. 3.13. Ціна на імпортований природний газ в Україні в 1997–2007 рр., дол. США/тис. куб. м

Джерело: побудовано за даними: Как Украина потеряла свою газодобычу и как планирует ее наращивать. URL: <http://businessviews.com.ua>

Враховуючи зазначене, можна зробити висновок, що протягом періоду економічного відновлення (1997–2007 рр.) основним споживачем вітчизняної металопродукції був зовнішній ринок. Сприятлива цінова кон'юнктура на світовому ринку металопродукції майже протягом усього проміжку часу забезпечувала зростання випуску вітчизняної металопродукції. Завдяки цьому металургійна галузь отримала значний приплив іноземної валюти та інвестицій в основний капітал. Проте зростання інвестицій в основний капітал у

¹⁵⁵ Чи повинна ціна на газ бути ринковою: аналітична записка / Центр економічної стратегії. 2015. 41 с. URL: https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2015/07/ces_paper_gas_prices_ukr.pdf

понад 6 разів протягом досліджуваного періоду забезпечувало не технологічну модернізацію підприємств металургійної галузі, а викликане зовнішнім попитом уведення в дію тимчасово виведених з експлуатації у кризові роки виробничих потужностей.

Досить довгий час зростанню випуску вітчизняної металопродукції сприяла й девальвація національної валюти, що створювала конкурентні переваги вітчизняних виробників на світовому ринку сталі. Єдиним зовнішнім чинником, що стримував випуск вітчизняної металопродукції, була ціна на природний газ, яка у свою чергу, залежала не від ринкових умов господарювання, а головно від політичних домовленостей між Україною та Російською Федерацією.

Таким чином, отримані результати підтвердили гіпотезу про те, що вітчизняна металургійна галузь, характеризуючись експортною відкритістю, є економічно малою та напівсировинною, а у період економічного відновлення повністю залежала від зовнішніх чинників, які й забезпечували її динаміку випуску металопродукції.

3.3. Аналіз та оцінка впливу екзогенних чинників на динаміку випуску металургійної продукції у період спаду 2008–2017 рр.

Через світову фінансово-економічну кризу 2008–2009 рр., на світовому ринку сталі спостерігалось різке та синхронне скорочення обсягів попиту і виробництва металургійної продукції (рис. 3.14).

Від такого скорочення постраждали більшість металургійних країн, у тому числі й Україна. Зокрема, у 2009 р. найглибше падіння обсягів виробництва сталі, відносно 2008 р., спостерігалось в: США – 57,0%; Італії – 53,8; Німеччині – 40,1; Японії – 35,7; Бразилії – 27,2; Україні – 24,7; Російській Федерації – 14,2; Південній Кореї – 10,3; Туреччині – 5,9% та ін. Водночас у цей період можна було спостерігати зростання обсягів виробництва сталі в Китаї – 12,8% та Індії – 9,0%. Загалом, через зниження обсягів світового споживання сталі, обсяги його виробництва у 2009 р., порівняно з 2008 р., скоротилося на 7,9%. Обсяги вітчизняного експорту у 2009 р. скоротилися, порівняно з 2008 р., на 19,2% (рис. 3.15).

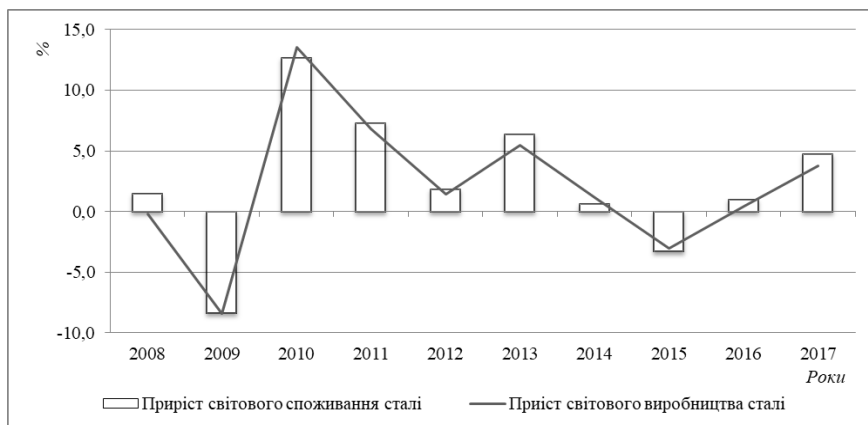

Рис. 3.14. Річні темпи приросту світового споживання та виробництва сталі у 2008–2017 рр., %

Джерело: розраховано та побудовано за даними: Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

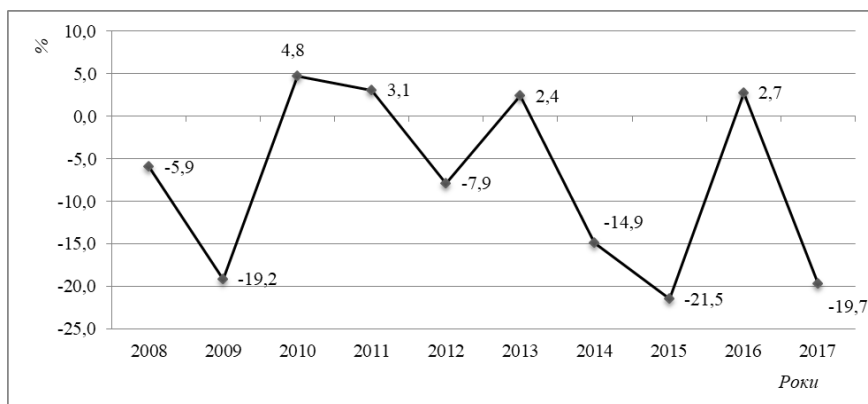

Рис. 3.15. Річні темпи експорту вітчизняної металопродукції у 2008–2017 рр., %

Джерело: розраховано та побудовано за даними: Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

На основі простої економетричної моделі (2), побудованої у середовищі пакета Eviews 9.0 проведено оцінку та отримано коефіцієнти еластичності впливу зміни світової ціни на сталь (X_{WPS}), обмінного курсу гривні (X_{ER}) та ціни на природний газ (X_{PNG}) на випуск металургійної продукції (Y) у період спаду:

$$Y = 0.13 * X_{WPS} - 0.45 * X_{ER} - 0.014 * X_{PNG} + 4.06 \quad (3.2)$$

$$(0.0992) \quad (0.0062) \quad (0.1072) \quad (0.3668) \\ R^2=0.88, \quad DW=2.65, \quad Prob(F\text{-statistic})=0.00.$$

Моделльні оцінки з високим рівнем статистичної значущості (в дужках наведено значення *Prob. t-Statistic* для кожного фактора) підтверджують, що протягом 2008–2017 рр. на випуск металургійної продукції, як і в період економічного відновлення, найбільший вплив здійснювали такі фактори, як світова ціна на сталь, обмінний курс гривні та ціна на природний газ. Аналіз статистичних характеристик регресійного рівняння та перевірка його якості (щодо відсутності автокореляції першого та вищих порядків, мультиколінеарності, гетерекседастичності) свідчать про адекватність моделі. Варто зазначити, що одержані оцінки параметрів економетричної моделі отримано «за інших рівних умов», тобто без виділення впливу інших важливих зовнішніх та внутрішніх чинників.

Якщо аналізувати зазначений період, то умовно можна сказати, що в середньому при збільшенні на 1 дол. США світових цін на сталь (X_{WPS}) випуск металургійної продукції (Y) збільшувався на 0,13 млн т; при збільшенні обмінного курсу гривні (X_{ER}) на 1 грн/дол. США випуск металургійної продукції (Y) знижувався на 0,45 млн т; при зростанні цін на природний газ на 1 дол. США/тис. куб. м випуск металургійної продукції (Y) знижувався на 0,014 млн т.

Наведене свідчить, зокрема, про те, що вітчизняна металургійна галузь як у період економічного відновлення (1997–2007 рр.), так і в період спаду (2008–2017 рр.) продовжувала суттєво залежати від коливань світових цін на напівсировинну продукцію, яку вона виробляє. Визначального впливу на формування світової ціни на сталь вона не чинила, власних потужностей для заміщення технологічно місткого імпорту їй не вистачало, і розраховувати на серйозні інвестиційні та фінансові поштовхи іззовні вона теж не могла. І це при тому, що обсяги її експорту стали сягали понад 70% випуску металургійної продукції, живлячи єдиний більш-менш безпечний канал емісії гривні¹⁵⁶.

¹⁵⁶ Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2017. С. 231.

На рис. 3.16 наведено темпи приросту світових цін на сталь та випуску металургійної продукції протягом усього періоду спаду. Як видно з рис. 3.16, коливання світових цін на сталь, що експортує Україна, до 2013 р. корелювало із випуском металургійної продукції – зниження цін скорочувало випуск металургійної продукції, а їх підвищення забезпечувало його зростання. При цьому, якщо у 2009 р. світова ціна на сталь порівняно з 2008 р. скоротилася на 14,0%, то випуск вітчизняної металургійної продукції скоротився на 24,7%.

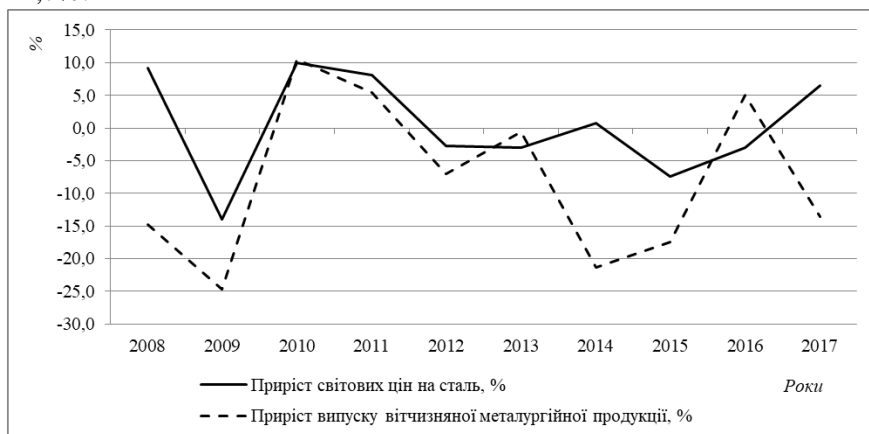

Рис. 3.16. Річні темпи приросту світових цін на сталь та випуску металургійної продукції у 2008–2017 рр., %

Джерело: розраховано та побудовано за даними: Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>; PPI Commodity data for Metals and metal products / U.S. Bureau of Labor Statistics. URL: <https://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet>

Поступове відновлення економіки США, Європи, Японії та Китаю стало головним чинником глобального відновлення цін на сталь. Їх нові пікові значення для українських експортерів металопродукції припали на 2011 р., після чого вони почали поступово знижуватися. Так, зростання світових цін на сталь у 2010 р. порівняно з попереднім періодом на 10,0%, а в 2011 р. – ще на 8,1% сприяло зростанню випуску вітчизняної металургійної продукції на 10,5 та 5,4% відповідно. Проте сплеск сировинної кон'юнктури на світовому ринку фактично не протримався і два роки (2010–2011 рр.), а його короткостроковість не дозволила до

кінця досліджуваного періоду (2017 р.) розігнати зростання випуску вітчизняної металургійної продукції. Втім, навпаки, зниження у 2012 р. світових цін на сталь на 2,8% призвело до скорочення випуску вітчизняної металургійної продукції на 7,0%.

До зниження світових цін на сталь протягом наступних чотирьох років (2013–2016 рр.) додалася й російська інтервенція, внаслідок якої у 2014 р. Україна втратила контроль над АР Крим, частиною економіки окупованого Донбасу, виробничими активами та інфраструктурою регіону. На Сході країни були незаконно захоплені промислові підприємства, землі, державне майно, соціальні об'єкти¹⁵⁷. На окупованих територіях залишилося 388 державних підприємств, 4500 об'єктів державної власності та понад 100 великих підприємств недержавної форми власності. Через це вітчизняна металургійна галузь зазнала значних втрат. Так, лише Донецька область втратила близько 60% виробничих потужностей через втрату двох із трьох потужних вузлів металургійної промисловості області: Донецько-Макіївського та Єнакіївського, в які входять найбільш значимі підприємства металургійної галузі. У Луганській області ситуація значно складніша. Питома вага металургійного виробництва області на території, підконтрольній українській владі, у 2015 р. скоротилася, порівняно з 2014 р., у 18 разів – з 36 до 2%¹⁵⁸. Загалом втрачено близько 50% промислового потенціалу Донбасу.

Через російську інтервенцію у серпні 2014 р., саме з моменту розгортання широкомасштабної участі Росії у воєнних діях на Донбасі, почалося стрімке скорочення обсягів виробництва сталі¹⁵⁹. Якщо в липні 2014 р. загалом по Україні було виплавлено 2,5 млн т сталі, то в серпні того ж року – лише 1,8 млн т. Тобто лише за місяць обсяги вітчизняного виробництва сталі скоротилися на 28%.

¹⁵⁷ Війна на Донбасі: реалії та перспективи врегулювання / Центр Разумкова. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf

¹⁵⁸ Макогон Ю.В. Причини і чинники економічної кризи в Україні в умовах військово-політичного протистояння на сході країни. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 2. С. 220–235. С. 224–225.

¹⁵⁹ Кулицький С. Втрати економічного потенціалу Донбасу: оцінки та шляхи відновлення. *Україна: події, факти, коментарі*. 2015. № 22. URL: <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2015/ukr22.pdf>

Упродовж цього періоду із зупинками працювали Алчевський металургійний завод (Луганська область), Харцизький трубний завод (Донецька область) та інші металургійні підприємства окупованого Донбасу. Крім того, за час російської окупації з території Донбасу взагалі почали зникати металургійні підприємства (зруйновані, порізані на металобрухт, розкрадені тощо), зокрема¹⁶⁰:

- Луганський завод гірничорятувального устаткування «Горизонт» (порізаний на металобрухт);
- Луганський трубопрокатний завод (виробництво зупинене, завод ріжеться на металобрухт);
- «Вторчормет» (порізаний на металобрухт);
- Брянківський рудоремонтний завод (порізаний на металобрухт);
- Луганський ливарно-механічний завод (порізаний на металобрухт);
- Завод металопрокату «ПрокатСервіс» (розкрадений).

Окупація промислової частини Донбасу призвела не лише до втрати окремих металургійних підприємств (Єнакіївського МЗ, Донецького МЗ та Алчевського МК), а й до розірвання сировинно-економічних та інфраструктурних зв'язків. Так, на кінець 2013 р., перед початком окупації російськими військами промислової частини Донбасу, в Україні функціонувало 150 вугільних шахт усіх форм власності, з них 90 державних. Із початком бойових дій більшість державних шахт опинилися на неконтрольованих територіях. Із липня 2014 р. державні органи фактично втратили контроль над роботою більшості вугільних підприємств, розташованих в ОРДЛО, а це 85 вуглевидобувних підприємств, або 57% від їх загальної кількості¹⁶¹. Однак кон'юктурні чинники вітчизняної кризи 2014–2015 рр. почали формуватися ще у 2012 р., коли відновилося падіння світових цін на сталь. Це означає, що

¹⁶⁰ Кулицький С. Проблеми розвитку українського гірничо-металургійного комплексу на сучасному етапі. *Україна: події, факти, коментарі*. 2015. № 14. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2015/ukr14.pdf>

¹⁶¹ Справжня ціна вугілля в умовах війни на Донбасі: погляд крізь призму прав людини / за заг. ред. А. Некрасової та В. Щербаченка; ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив». Київ: Видавництво ТОВ «АРТ КНИГА», 2017. 140 с. С. 25.

структурна вразливість металургійної галузі України та зниження цін на сталь не обіцяли їй нічого доброго ще до початку 2014 р. За цих умов анексія АР Крим та війна на Донбасі лише багатократно загострили економічні проблеми не лише металургійної галузі, а й України в цілому, коріння яких сягають углиб їх переважно сировинного виробництва¹⁶². За цією ж логікою, відновлення в 2016 р. кон'юнктури на світовому ринку сталі сприяло поновленню зростання випуску вітчизняної металургійної продукції (5,0%). Проте його майбутня траєкторія, за незмінності економічної політики держави, і далі визначатиметься цим зовнішнім, не залежним від внутрішніх факторів чинником.

За таких умов навіть незначне зниження світових цін на сталь призводить до девальвації національної валюти (рис. 3.17).

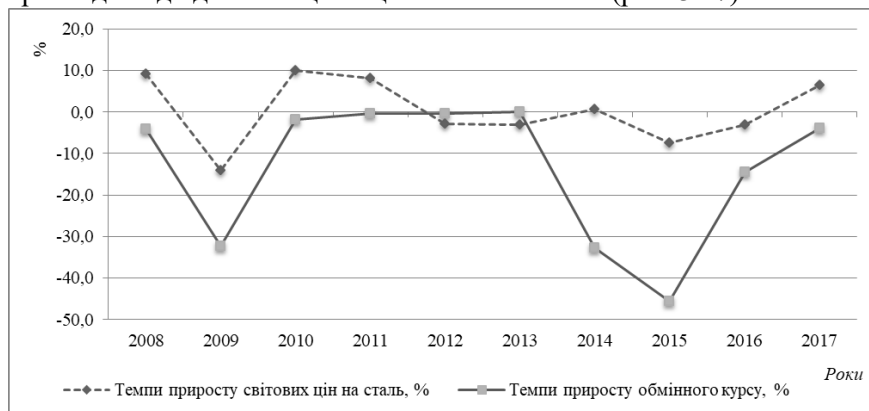

Рис. 3.17. Темпи приросту обмінного курсу гривні до долара США та світових цін на сталь у 2008–2017 рр., %

Джерело: розраховано та побудовано за даними: PPI Commodity data for Metals and metal products / U.S. Bureau of Labor Statistics. URL: <https://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet>; Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>

Найбільш інформативним показником щодо зміни цінової конкурентоспроможності вітчизняних товарів відносно продукції основних торговельних партнерів є *реальний ефективний обмінний курс* (РЕОК) (рис. 3.18).

¹⁶² Кораблін С.О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків. С. 237.

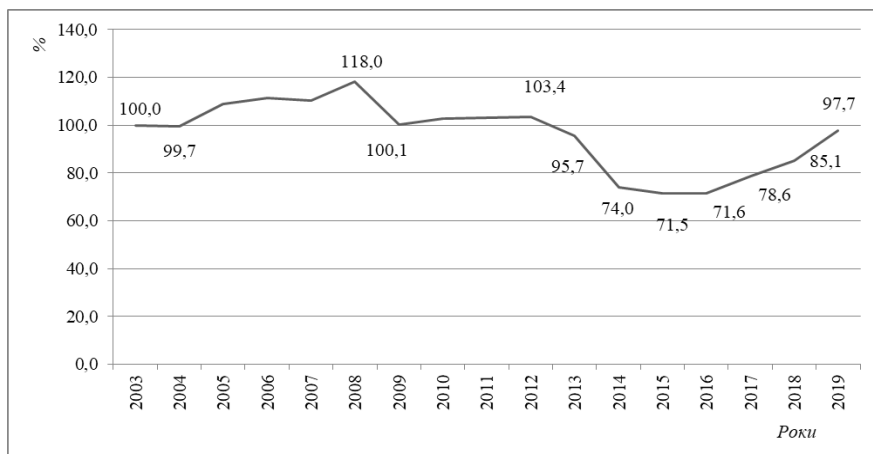

Рис. 3.18. Динаміка РЕОК гривні за ковзною географічною структурою експорту (ковзна середня структура за три роки, включаючи поточний), 2003=100, дефлятор ІСЦ, %

Джерело: розраховано та побудовано за даними: Індекси цін виробників промислової продукції за 2003–2019 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Steel Statistical Yearbook 2020 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>; PPI Commodity data for Metals and metal products / U.S. Bureau of Labor Statistics. URL: <https://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet>; Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>

Оскільки українські товари конкурують на зовнішніх ринках, як правило не однієї, а різних країн; і на внутрішньому ринку – з імпортом із багатьох країн, які в свою чергу застосовують різні заходи (структурної, валютної, антиінфляційної) політики, орієнтованої на підтримку своїх конкретних товарів, то для визначення конкурентоспроможності вітчизняних товарів мають значення не агреговані, а часткові індекси РЕОК гривні, розраховані для кожного із товарів, що йде на експорт. Слід підкреслити, що перелік країн – партнерів по експорту та імпорту на практиці майже не збігається і це актуалізує розрахунок часткових (індивідуальних) індексів РЕОК гривні по структурі експорту (по «експортному кошику») та по структурі імпорту (по «імпортному кошику»). Розраховані індекси будуть завжди відрізнятимуться від агрегованого індексу РЕОК (наприклад, розрахованого НБУ) і за множиною країн, що включені в аналіз, і за обсягами торгових потоків з ними. Проте, незважаючи

на складність розрахунків часткових РЕОК, як показує світовий досвід, саме такий підхід дає можливість виділити ефекти зовнішніх та внутрішніх чинників. У практичній площині це означає, що оскільки на зовнішній попит українська сторона вплинути не може, то оцінка наявного та очікуваного запасу конкурентоспроможності вітчизняних товарів (через прогнозні оцінки часткових РЕОК) показує можливості для застосування заходів внутрішньої економічної політики з метою розширення потенціалу експортних потоків¹⁶³.

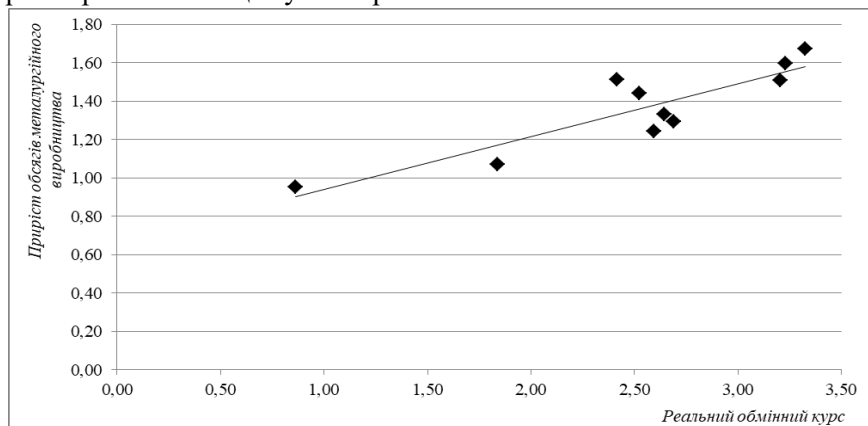

Рис. 3.19. Взаємозв'язок реального обмінного курсу гривні та випуску металургійної продукції у 1998–2007 рр. порівняно з 1997 р.

Джерело: розраховано та побудовано за даними: Індекси цін виробників промислової продукції за 1997–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>; PPI Commodity data for Metals and metal products / U.S. Bureau of Labor Statistics. URL: <https://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet>; Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>

¹⁶³ Шумська С.С., Білоцерківець О.Г. Реальний ефективний курс гривні: оцінка конкурентних переваг українських товарів і прогноз на 2013–2014 рр. *Економіка і прогнозування*. 2013. № 2. С. 20–31. URL: http://eip.org.ua/docs/EP_13_2_20.pdf; Шумська С.С. Емпірична оцінка впливу змін часткових РЕОК гривні на потоки експорту та імпорту у розрізі ВЕД. *Проблеми економіки*. 2013. № 1. С. 291–303. URL: https://www.problecon.com/annotated-catalogue/?year=2013&abstract=2013_01_0

Динаміка реального обмінного курсу свідчить, що якщо у період економічного відновлення девальвація національної валюти забезпечувала еластичний попит на світовому ринку сталі та збільшувала обсяги випуску вітчизняної металопродукції (рис. 3.19), то у період спаду її різке знецінення поряд зі зниженням світових цін на сталь мало зворотний ефект (рис. 3.20).

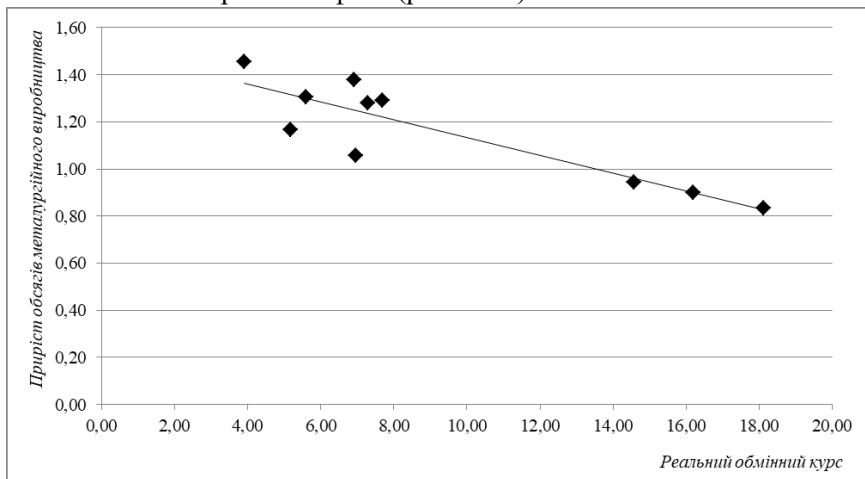

Рис. 3.20. Взаємозв'язок реального обмінного курсу гривні та випуску металургійної продукції у 2008–2017 рр. порівняно з 1997 р.

Джерело: розраховано та побудовано за даними: Індекси цін виробників промислової продукції за 1997–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>; PPI Commodity data for Metals and metal products / U.S. Bureau of Labor Statistics. URL: <https://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet>; Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>

Це було викликано насамперед триразовою різкою девальвацією національної валюти (рис. 3.21).

Так, як видно з рис. 3.21, у 2009 р. національна валюта відносно долара США знецінилася на 32,4%. У цей же період обсяг випуску металургійної продукції скоротився на 24,7%. Девальвація національної валюти відбулася передусім внаслідок світової фінансово-економічної кризи, що фактично обвалила рівень світових цін на сталь на 14,0%. Наступний серйозний стрибок зафіксовано у

2014 р. – національна валюта знецінилася відносно долара США на 32,8%. У цей же період обсяг випуску металургійної продукції скоротився на 21,4%. Знецінення національної валюти і скорочення обсягів випуску в 2014 р. було викликано насамперед анексією АР Крим та початком бойових дій на Донбасі. Проте у 2015 р. до воєнних дій, які точилися на сході нашої країни, додалося чергове зниження середньої світової ціни на сталь на 7,4%, що знову призвело до чергової різкої девальвації національної валюти на 45,6%. Обсяги випуску металургійної продукції у цей період скоротилися на 17,5%, порівняно з 2014 р.

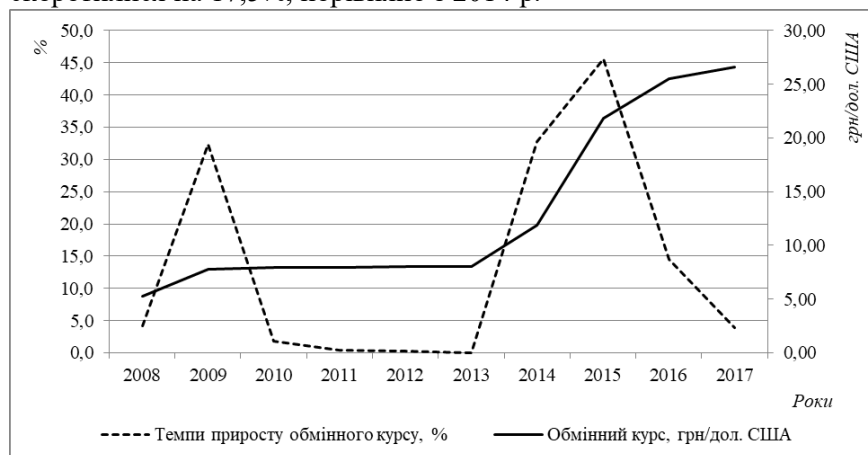

Рис. 3.21. Динаміка та темпи приросту обмінного курсу гривні до долара США у 2008–2017 рр.

Джерело: розраховано та побудовано за даними: Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>

Фактично, за весь період спаду, тобто упродовж 2008–2017 рр., національна валюта знецінилася у понад 5 разів. Саме різке знецінення національної валюти, викликане зниженням світових цін на сталь та воєнними діями на сході нашої країни, негативно позначилося на конкурентоспроможності металургійної галузі.

Наведене свідчить, що, на відміну від періоду економічного відновлення, де девальвація національної валюти (див. рис. 3.10) до 2005 р. забезпечувала конкурентні переваги вітчизняним металургам на світовому ринку сталі, у період спаду її різке та багаторазове знецінення суттєво стримувало випуск вітчизняної металургійної

продукції, що було викликано перевищенням темпів зростання внутрішніх цін на сталь над зовнішніми. Загалом протягом періоду спаду співвідношення внутрішніх і світових цін коливалося від 1,1 до 1,8, що засвідчило майже повну вичерпність запасу конкурентоспроможності вітчизняної металургійної продукції на міжнародних ринках. Надходження валюти, як і інвестицій, почало скорочуватися. Так, якщо у 2008 р. частка валютних надходжень від експорту металургійної продукції у загальній структурі вітчизняного експорту становила 43,2%, то вже на кінець 2017 р. їх частка скоротилася у понад 1,7 раза – до 24,9% (рис. 3.22).

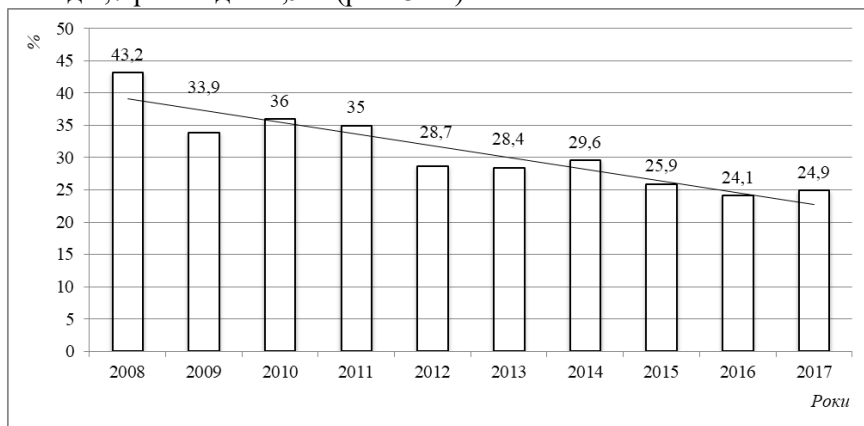

Рис. 3.22. Частка валютних надходжень від експорту металургійної продукції у 2008–2017 рр., у % до загального обсягу експорту всіх товарів

Джерело: розраховано та побудовано за даними: Зовнішня торгівля товарами / НБУ. URL: https://bank.gov.ua/files/ES/Tov_y.pdf

Наведене ще раз підтверджує залежність металургійної галузі України від цінової кон'юнктури на міжнародних ринках сталі та прямого впливу світових цін на її фінансові результати.

Поряд зі скороченням валютних надходжень від експорту металургійної продукції спостерігається і скорочення обсягів інвестицій в основний капітал. Так, протягом зазначеного періоду обсяги інвестицій в основний капітал підприємств металургійної галузі скоротилися майже утричі (з 1994,0 млн дол. США у 2008 р. до 670,3 млн дол. США у 2017 р.). Спостерігається й скорочення питомої ваги інвестицій на тону сталі (з 53,5 дол. США/т у 2008 р.

до майже 31,5 дол. США/т у 2017 р.) (табл. 3.3). Така тенденція засвідчує, що в металургійній галузі, всупереч теорії, обсяги інвестицій в основний капітал не збільшують обсяги випуску металургійної продукції, а, навпаки, обсяги інвестицій в основний капітал залежать від збільшення обсягів випуску металургійної продукції, що, у свою чергу, залежить від світового споживання сталі.

Таблиця 3.3

Динаміка інвестицій в основний капітал підприємств металургійної галузі України у 2008–2017 рр.

Роки	Обсяги виробництва металургійної продукції, млн т	Капітальні інвестиції, млн дол. США	Питома вага інвестицій, дол. США/т сталі
2008	37,3	1994,0	53,5
2009	29,9	857,8	28,7
2010	33,4	846,7	25,4
2011	35,3	1231,2	34,9
2012	33,0	1161,6	35,2
2013	32,8	1363,4	41,6
2014	27,02	995,5	36,8
2015	23,0	572,4	24,9
2016	24,2	573,9	23,7
2017	21,3	670,3	31,5

Джерело: розраховано та побудовано за даними: Капітальні інвестиції за видами промислової діяльності за 2007–2017 роки / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Steel Statistical Yearbook 2010 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>; Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>

Тобто сьогодні з упевненістю можна стверджувати, що проведений державою наприкінці 1990-х років економічний експеримент з метою технологічного оновлення металургійної галузі повністю провалився із настанням першої кризи (2008–2009 рр.), з якої вітчизняні металурги не можуть вибратися дотепер.

Як і в період економічного відновлення, так і в період спаду негативний вплив на випуск вітчизняної металургійної продукції мала ціна на природний газ (рис. 3.23). Проте, якщо до 2006 р. ціна на російський природний газ була відносно стабільною, то протягом наступного періоду вона мала різновекторну тенденцію. Це було обумовлено насамперед підписанням контракту на поставку та

транзит природного газу між ВАТ «Газпром» і НАК «Нафтогаз України» на період з 2009 р. по 2019 р. Вартість природного газу почала визначатися за формулою з прив'язкою до вартості нафти та продуктів її перегонки на світових ринках¹⁶⁴.

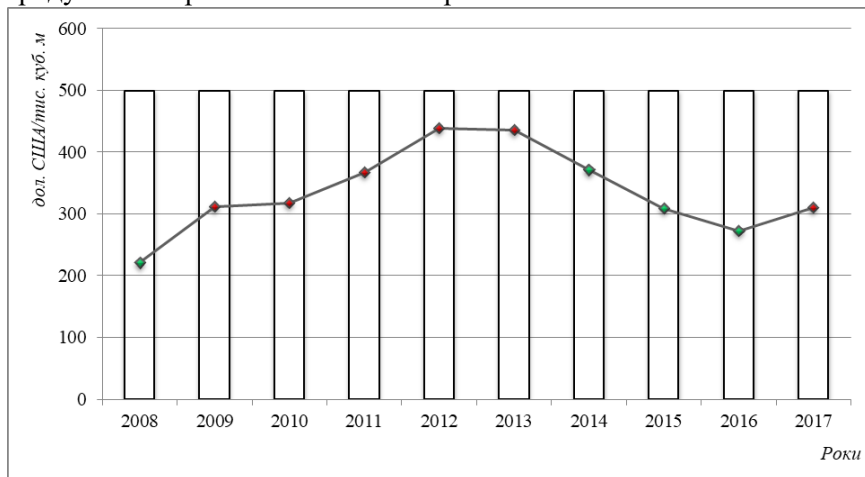

Рис. 3.23. Ціна на імпортований природний газ в Україні в 2008–2017 рр.

Джерело: побудовано за даними: Прейскуранти на природний газ у 2015–2017 рр. / НАК «Нафтогаз України». URL: <http://www.naftogaz.com>; Як змінювалася ціна російського газу для України протягом 24 років? *Слово і Діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2016/02/12/infografika/ekonomika/yak-zminyuvalasya-czina-rosijskoho-hazu-dlya-ukrayiny-protyahom-24-rokiv>

Відповідно у період з 2008 р. по 2013 р., через зростання світових цін на нафту та залежність України від монопольних поставок природного газу з Російської Федерації, ціна на природний газ постійно зростала. Частка російського природного газу в загальному обсязі його імпорту у 2013 р. становила 92%, або 51% від загального обсягу споживання. Через високі ціни на нафту та «газовий важіль», який Російська Федерація постійно використовувала як зашморг для досягнення політичних цілей на території нашої країни, принципи

¹⁶⁴ Як змінювалася ціна російського газу для України протягом 24 років? *Слово і Діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2016/02/12/infografika/ekonomika/yak-zminyuvalasya-czina-rosijskoho-hazu-dlya-ukrayiny-protyahom-24-rokiv>

договору стали не вигідними для України. Анексія АР Крим та окупація частини території Донбасу стали відправною точкою для скорочення залежності від імпорту російського природного газу. З цією метою було відкрито реверсні поставки із країн ЄС та збільшено внутрішній видобуток природного газу. Завдяки нарощуванню реверсних поставок газу з Європи та скороченню обсягів споживання залежність України від російського природного газу в 2014 р. скоротилася до 34% від загального обсягу споживання¹⁶⁵. Ціна на імпортований природний газ у 2014 р. почала знижуватися. Однак, незважаючи на її зниження, для вітчизняних виробників металургійної продукції вона залишалася на досить високому рівні, насамперед через різку девальвацію національної валюти. У 2017 р. ціна на природний газ становила близько 310 дол. США/ тис. куб. м.

Загалом, як показав аналіз, зростання цін на природний газ на 1 дол. США/тис. куб. м протягом усього періоду спаду стримувало випуск металургійної продукції (Y) на 0,014 млн т. Варто відзначити, що у цей період, як і в період економічного відновлення (1997–2007 рр.), підприємства металургійної галузі продовжували споживати імпортований природний газ у процесі виробництва металургійної продукції. Це обумовлено тим, що українські металургійні підприємства продовжують експлуатувати мартенівські печі (у 2017 р. в Україні діяло дев'ять мартенівських печей). Загалом, на кінець 2017 р. у металургійному виробництві мартенівський спосіб виплавки сталі займав 21,5%. У світі цей показник становив лише 0,4% разом з Україною. Досить низьку частку в металургійній галузі України, порівняно з розвиненими країнами, займає технологія виробництва електросталі, відповідно 6,8 і 28,0%. Технологія виробництва сталі киснево-конверторним способом в Україні у 2017 р. перебувала на рівні світових стандартів і становила 71,7 та 71,6% відповідно.

Враховуючи зазначене, можна зробити висновок, що протягом періоду спаду (2008–2017 рр.), основним споживачем вітчизняної металопродукції, як і в період економічного відновлення, був

¹⁶⁵ Кораблин С. Малая доза «девальвации», принятая гривней, возможно, спасет большую экономику. *Бизнес*. 1998. № 14.

зовнішній ринок. Світова фінансово-економічна криза, що розпочалася у 2008 р., призвела до скорочення обсягів випуску вітчизняної металопродукції практично на всьому часовому періоді. Єдиним сприятливим чинником, який протягом 2008–2017 рр. продовжував хоч якось стримувати падіння випуску вітчизняної металопродукції, – була світова ціна на сталь.

На відміну від періоду економічного відновлення (1997–2007 рр.), коли девальвація національної валюти забезпечувала конкурентоспроможність вітчизняної металургійної продукції на світовому ринку сталі та підтримувала розширення обсягів її випуску, у період спаду (2008–2017 рр.) її надмірне знецінення (у понад 5 разів) у сукупності із російською анексією АР Крим, окупацією промислової частини Донбасу, розривом сировинно-економічних та інфраструктурних зв'язків перетворили її на неконкурентоспроможну. Саме через цінову конкуренцію українські виробники були вимушені скорочувати обсяги випуску металургійної продукції. Ціна на природний газ протягом періоду спаду, хоч і незначно, проте теж стримувала випуск металургійної продукції.

Загалом проведений аналіз показав, що поділ періоду дослідження (1997–2017 рр.) на два проміжки – період економічного відновлення (1997–2007 рр.) та період спаду (2008–2017 рр.) дав змогу чіткіше виділити вплив екзогенних чинників на динаміку випуску металургійної продукції (табл. 3.4) та довів, що металургійна галузь України, що характеризується надмірною експортною відкритістю, невеликими розмірами, напівсировинною структурою виробництва та технологічною недосконалістю, є залежною від світової кон'юнктури на сировину, яку вона виробляє та постачає на зовнішні ринки збуту. Водночас, як свідчать отримані розрахунки, за одночасного зниження цінової кон'юнктури та попиту на міжнародних ринках збуту продукції металургійної галузі України, вона опиняється у фінансовій кризі навіть за умов дотримання обачливої бізнес-стратегії.

Наведене доводить, що економічні проблеми металургійної галузі України виникають передусім через її структурну вразливість та переважно напівсировинний характер виробництва.

Таблиця 3.4

Вплив екзогенних чинників на динаміку випуску металургійної продукції у період економічного відновлення та період спаду

Показник	Часовий проміжок оцінювання (Sample adjusted)					
	1997–2007 pp.			2008–2017 pp.		
	X_{WFS}	X_{ER}	X_{PNG}	X_{WFS}	X_{ER}	X_{PNG}
Коефіцієнт (Coefficient)	0.167076	3.252751	-0.1559	0.127898	-0.44887	-0.014
Prob. t-Statistic	0.0002	0.0635	0.0694	0.0992	0.0062	0.1072
R^2	0.928155			0.878941		

Джерело: розрахунки автора згідно з даними: Steel Statistical Yearbook 2005, Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>; Crude steel production 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>; PPI Commodity data for Metals and metal products / U.S. Bureau of Labor Statistics. URL: <https://data.bls.gov/pdq/SurveyOutputServlet>; Офіційний курс гривні щодо іноземних валют / НБУ. URL: <http://www.bank.gov.ua>; Как Украина потеряла свою газодобычу и как планирует ее наращивать. URL: <http://businessviews.com.ua>; Прейскуранти на природний газ у 2015–2017 pp. / НАК «Нафтогаз України»т. URL: <http://www.naftogaz.com>

Малі розміри у поєднанні з високою експортною відкритістю та напівсировиною структурою випуску вітчизняної металургійної галузі у періоди зниження світових цін на сталь призводять не лише до скорочення її випуску, а й до девальвації національної валюти, що негативно позначається на всій економіці країни. При цьому технологічна недосконалість галузі призводить до використання природного газу, висока ціна на який теж стримує обсяги випуску металургійної продукції. Загалом структурна вразливість галузі, анексія АР Крим та війна на Донбасі багатократно загострили економічні проблеми, коріння яких сягають углиб переважно сировинного виробництва не лише металургійної галузі, а й України в цілому.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В МЕТАЛУРГІЙНІЙ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

Здійснені у розділі 3 аналіз та оцінка впливу екзогенних чинників на зростання обсягів випуску продукції металургійної галузі України свідчать, що протягом періоду економічного відновлення (1997–2007 рр.) та періоду спаду (2008–2017 рр.) основним споживачем вітчизняної металопродукції був зовнішній ринок (близько 70% виробленої продукції). Експортна відкритість, невеликі розміри, технологічна недосконалість та напівсировинна спрямованість металургійної галузі призвели до того, що випуск металургійної продукції протягом всього досліджуваного періоду безпосередньо залежав від динаміки світових цін на сталь, обмінного курсу гривні та ціни на природний газ.

Проведений наприкінці 1990-х рр. економічний експеримент в гірничо-металургійному комплексі потім не приніс позитивного результату, оскільки власники металургійних підприємств – замість проведення їх докорінної модернізації з метою технологічного оновлення – почали запускати виведені під час трансформаційного спаду застарілі виробничі потужності для забезпечення зростаючого зовнішнього попиту. Фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. показала безперспективність існуючої політики розвитку металургійної галузі України, адже сьогодні усі можливості щодо нарощування випуску металургійного виробництва за рахунок подальшого короткострокового зростання світових цін на сталь давно вже вичерпано, а багаторазова різка девальвація національної валюти (у понад 5 разів) та висока ціна на імпортований природний газ без реальних інвестицій в оновлення основного капіталу призводять до швидкого зниження рівня конкурентоспроможності вітчизняної металургійної продукції на світових ринках сталі, наслідком яких є прискорене скорочення обсягів її випуску.

Загалом ситуація, що склалася внаслідок недолугої політики розвитку металургійної галузі України, свідчить, що сьогодні ми впритул підійшли до необхідності її структурної перебудови, в ході якої сировинні продукти експорту мають змінюватися товарами з більш високою доданою вартістю. Наведене вище вимагає системної реалізації ефективних та своєчасних заходів як на рівні підприємств і корпоративних структур, так і на рівні держави.

4.1. Промислова політика держави як механізм стимулювання економічного зростання: класифікація моделей та інструменти реалізації

Сьогодні ні в кого не виникає сумніву, що стимулювання економічного зростання слід пов'язувати насамперед із державною промисловою політикою – цілісною та скоординованою системою заходів державних органів влади, спрямованою на розвиток промисловості в цілому та окремих її галузях, що підкріплюється відповідними механізмами реалізації (стимулювання, регулювання та контролю відповідними інститутами держави та ринку), спрямованими на розв'язання стратегічних і тактичних завдань реального сектора: зростання обсягів та зміну структури промислового виробництва, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності національної економіки та окремих її галузей, тощо¹⁶⁶.

Починаючи з середини XIX ст. і до сьогодні розвинені країни активно використовують промислову політику для розбудови своїх економік. Проте моделі та засоби такої політики зазнали кардинальних змін передусім через зміну поглядів на роль держави у стимулюванні економічних перетворень¹⁶⁷. Питання про роль держави у економічному розвитку завжди залишалося найбільш актуальним та дискусійним як у теорії, так і на практиці. Тому домінування тих чи інших поглядів на кожному етапі розвитку

¹⁶⁶ Про промислову політику / Укрпромзовнішекспертиза. URL: <http://www.expert.kiev.ua/promislova-politika/pro-promislovu-politiku/>

¹⁶⁷ Кіндзерський Ю.В. Промисловість України: стратегія і політика структурно-технологічної модернізації: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2013. 536 с. С. 64.

національних економік визначало певну стратегію поведінки держави відносно власних економічних суб'єктів. Змінювалися й функції держави відповідно до появи нових внутрішніх і глобальних викликів (адже на функції держави впливають не стільки її класові характеристики, скільки нові умови та чинники існування сучасної цивілізації: екологія, ядерне озброєння, демографічні, сировинні та інші глобальні проблеми)¹⁶⁸.

З позицій еволюції поглядів на промислову політику держави та підходів до її реалізації світовий досвід налічує три великі етапи¹⁶⁹:

– 50–60-ті роки ХХ ст. – масова індустріалізація, компенсація провалів ринку, захист новостворених галузей, управління державним сектором;

– 70–90-ті роки ХХ ст. – домінування з 80-х ідеології пріоритету торговельної лібералізації, приватизації, прямих іноземних інвестицій; структурні програми;

– 2000-ні роки – провали ринку; посилення політичного контексту у здійсненні промислової політики; гнучкість промислової політики, головна увага до інновацій та технологічної модернізації, сприяння розвитку національних інноваційних систем.

Підвищення конкурентоспроможності національних виробників є в цей час основною метою державної промислової політики. Незалежно від того, чи є державна промислова політика офіційною стратегією (як у Франції та Японії) або існує де-факто (Велика Британія, США), вона включає широкий спектр інструментів державного впливу на розвиток промисловості, її структуру (галузеву й регіональну), ефективність підприємницької діяльності¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Венгер В.В. Функції публічної влади: соціально-економічна сутність і напрями реалізації. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 12. С. 10–16. С. 12–13.

¹⁶⁹ Носирев О.О. Світовий досвід реалізації моделей промислової політики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2017. Вип. 16(2). С. 29–32. С. 29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2017_16%282%29__8

¹⁷⁰ Ортіна Г.В. Зарубіжний досвід реалізації державної політики щодо стратегічного розвитку реального сектору економіки. *Державне управління*:

Найбільш активна наукова дискусія про роль промислової політики розпочалася у 80-х роки ХХ ст. та продовжується сьогодні, набуваючи нових рис. Так, на початку 1980-х років висувалася ідея про те, що промислова політика в загальному вигляді є сукупністю державних заходів щодо сприяння певним структурним зрушенням чи їх запобіганню.

На початку 1990-х років у працях П. Кругмана¹⁷¹ та Р. Райха¹⁷² промислова політика розглядалася як спроба держави сприяти припливу ресурсів в окремі сектори, які держава вважає важливими для майбутнього економічного зростання. При цьому Р. Райх акцентував увагу на координуючих рисах промислової політики як фінансованої урядом економічної програми, в якій державний і приватний сектори координують свої зусилля при розробці нових технологій та галузей промисловості. Вчений наголошував, що промислова політика має бути там, де існують «провали» ринку. Із середини 1990-х років промислову політику почали розглядати як спрямування впливу на окремі сектори (і фірми як їх складові) для досягнення таких результатів, які сприймаються державою як ефективні для економіки як цілого¹⁷³.

Сьогоднішнє уявлення про промислову політику розвинених країн, відоме як «industrial policy», охоплює не тільки секторальну політику, а й політику держави щодо сприяння виходу промисловості із структурної кризи за рахунок¹⁷⁴:

1) подолання невідповідності між новою техніко-економічною парадигмою промислового розвитку та інституційною структурою суспільства;

удосконалення та розвиток. 2016. № 3. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1102>

¹⁷¹ Krugman P., Obstfeld M. International Economics: Theory and Policy. New York: HarperCollins Publishers, 1991.

¹⁷² Reich R. The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism. New York: Knopf, 1991.

¹⁷³ Chang H. J. The Political Economy of Industrial Policy. St Martins's Press., 1994.

¹⁷⁴ Залевська-Шишак А.Д., Дука А.П. Світовий досвід формування державної промислової політики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право.* 2014. Вип. 25. С. 34–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2014_25_7

2) завершення структурної перебудови промисловості в рамках єдності технологічних, галузевих та інституційних перетворень як найважливішого етапу циклічного розвитку структури промисловості.

Варто зазначити, що проведення промислової політики здійснюється шляхом впливу держави на окремі елементи економічної системи країни, що формують мотивацію суб'єктів господарювання, зокрема у напрямках визначення їхнього правового та майнового статусу, організації управлінських і виробничих процесів на підприємстві, умов взаємодії з контрагентами та державою, ресурсним забезпеченням, умовами реалізації продукції чи послуг суб'єктів господарювання на внутрішньому та зовнішньому ринках. Набір засобів забезпечення такого впливу становлять інструментарій, який тією чи іншою мірою може використовуватися у проведенні промислової політики. Їх конкретний набір, зміст, домінування тих чи інших інструментів визначається цілями та завданнями цієї політики з урахуванням стратегії розвитку країни загалом і формує відповідну модель промислової політики¹⁷⁵.

Незважаючи на досить широкий інструментарій, у науковій літературі до цього часу не сформувалися єдині підходи щодо класифікації моделей промислової політики, оскільки різні дослідники використовують різні критерії чи ознаки для визначення тієї чи іншої моделі. Так, ряд дослідників використовує для класифікації критерій домінування у моделі одних інструментів і механізмів політики над іншим. За таким підходом розглядають такі моделі промислової політики, як «жорстка» (або вертикальна) та «м'яка» (або горизонтальна)¹⁷⁶.

Модель «жорсткої» промислової політики має на меті розвиток окремих пріоритетних галузей економіки за допомогою розподілу чи перерозподілу ресурсів для виробничої діяльності, що здійснюється

¹⁷⁵ Кіндзерський Ю.В. Промисловість України: стратегія і політика структурно-технологічної модернізації: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2013. 536 с. С. 51–52.

¹⁷⁶ Венгер В.В. Світовий досвід реалізації моделей промислової політики. *Ефективна економіка*. 2020. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7662>

безпосередньо державою. До засобів чи інструментів, що домінують при проведенні такої політики, належать пряме та непряме бюджетне субсидування та кредитування галузей, підприємств, регіонів, прямі державні інвестиції, компенсація відсоткових ставок із бюджету за кредитами комерційних банків, надання державних гарантій за позиками суб'єктів господарювання, субсидування експорту, захисні імпортні мита, створення державних підприємств чи спільних підприємств за участю державного капіталу тощо.

Серед класичних методів, що застосовуються в моделі «жорсткої» промислової політики, виділяють:

- протекціонізм;
- стимулювання експорту;
- підтримку окремих галузей, створення «національних чемпіонів», «точок» чи «локомотивів» зростання;
- держзамовлення;
- виробництво товарів і надання послуг на держпідприємствах;
- регулювання цін і тарифів;
- державне фінансування фундаментальних і прикладних наукових досліджень¹⁷⁷.

Використання у проведенні промислової політики «м'якої» моделі ґрунтується на ідеї підтримки конкурентоспроможності національних компаній, орієнтація на створення сприятливих умов для започаткування і ведення бізнесу в усіх галузях, без виокремлення якихось окремих суб'єктів державної підтримки. «М'яка» модель мінімізує перерозподіл ресурсів як такий та покликана змінити мотиви і очікування виробників перш за все за рахунок зменшення ризиків інвестиційної та виробничої діяльності. До основних засобів «м'якої» промислової політики належать:

- ✓ технічне регулювання, нефінансова підтримка експортерів (торгові представництва за кордоном, виставкова та ярмаркова діяльність, проведення маркетингових досліджень для поширення серед національних виробників інформації про зовнішні ринки

¹⁷⁷ Венгер В. Публічна влада та суб'єкти господарювання: особливості взаємодії в умовах ринкової економіки. *Економічний аналіз*: зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет. 2012. Вип. 10. Ч. 1. С. 79–82. С. 81.

збуту, правова допомога у вирішенні господарських суперечок із зарубіжними партнерами тощо);

✓ допомога у науково-дослідній діяльності, яку ведуть фірми або вищі навчальні чи науково-дослідні заклади на договірній основі за умови, що така допомога обмежується винятково витратами на дослідницький персонал, обладнання для НДДКР, науковий консалтинг, іншими витратами на організацію та проведення НДДКР;

✓ упровадження законодавчих норм, покликаних зменшити ризики від виробничої діяльності (наприклад, зміна ліцензування та сертифікації альтернативним страхуванням ризиків, що можуть виникнути внаслідок виходу на ринок неякісного товару чи використання його у виробництві технології, що забруднює навколишнє середовище);

✓ допомога неблагополучним регіонам, яка надається в рамках загального регіонального розвитку і не є адресною;

✓ сприяння у природно-захисній діяльності підприємств і уведенні потужностей, що поліпшують стан довкілля;

✓ навчання та перекваліфікація робочої сили та управлінців;

✓ підтримка малого бізнесу;

✓ розвиток інфраструктури – фінансової, виробничої, інноваційної, транспортної тощо;

✓ реалізація спільних проєктів із приватним бізнесом у рамках державно-приватного партнерства;

✓ уведення в господарський обіг ресурсів, що раніше були з нього виключені (наприклад різні види ренти).

З огляду на цільові орієнтири розвитку промисловості, що ставляться державою, виділяють такі моделі промислової політики¹⁷⁸.

Експортно орієнтована модель – спрямована на всебічне стимулювання виробництва, чия продукція призначена в основному для експорту. Серед засобів стимулювання експортних галузей використовують інструменти як «жорсткої», так і «м'якої» моделей

¹⁷⁸ Комогорцев А.В., Ферова И.С. Модели промышленной политики в контексте современных траекторий развития экономики. *Библиотека Красноярского государственного университета*. URL: http://library.krasu.ru/ft/ft/_articles/0114692.pdf

промислової політики. Головним недоліком зазначеної моделі виступає те, що за умов збільшення обсягів експорту сировинного характеру скорочується ланцюг доданої вартості, що створюється в середині країни, відбувається відплив висококваліфікованих кадрів з обробних галузей, знижується кваліфікація та зростає деградація трудових ресурсів, зменшується рівень доходів населення. У стратегічній перспективі сировинний характер експорту відкидає потребу в отриманні нових знань, оскільки найбільш інтенсивно вони накопичуються саме в обробних галузях. Стагнація останніх провокує прогресуюче відставання від світових технологічних тенденцій, а також зумовлює необхідність імпортувати нову техніку, що повністю узалежнює країну від технологій та унеможливує будь-які інноваційні процеси.

У свою чергу, високотехнологічний експорт продукції кінцевого споживання так само містить приховані загрози для економіки, якщо ця продукція виготовляється з іноземних комплектуючих. Також відпадає потреба у власних інженерно-технічних та наукових кадрах, які могли би бути задіяні у розробці та випуску власних високотехнологічних виробів. Як наслідок, занепадає власна науково-технічна та інноваційна діяльність і держава знову-таки потрапляє у технологічну залежність від більш розвинених країн.

Модель імпортозаміщення передбачає розвиток внутрішнього ринку за рахунок власного виробництва. Ця модель заснована на ідеї протекціонізму національного виробника і в ній домінують інструменти з арсеналу «жорсткої» промислової політики. Вона сприяє покращенню структури платіжного балансу, задоволенню внутрішнього попиту, забезпеченню зайнятості, розвитку галузей обробної промисловості, у тому числі високотехнологічних. З іншого боку, імпортозаміщення може призвести до технологічного відставання, викривлення у виробників економічних стимулів унаслідок створення їм сприятливих умов, зниження якості вітчизняної продукції через низьку конкуренцію з боку іноземних виробників, необхідності вибудовування повністю замкнених усередині країни технологічних ланцюгів без урахування переваг міжнародної інтеграції і можливостей, які вона надає, у скороченні загальних виробничих витрат через оптимізацію зовнішніх та внутрішніх поставок комплектуючих за ціновим критерієм.

Інноваційна модель промислової політики поєднує позитивні риси як експортної моделі, так і моделі імпортозаміщення та при цьому позбавлена їхніх негативних рис. Інновації зумовлюють якісні позитивні зміни і виробничо-технологічного та організаційно-управлінського, і соціально-трудового потенціалів, забезпечуючи їхнє безперервне відтворення.

Варто відзначити, що в економіці, організованій на виключно ринкових принципах господарювання, позбавленої державного регулювання, процес генерування і впровадження інновацій є внутрішньо суперечливим. З одного боку, в такій економіці формуються фактори, що стимулюють інноваційну діяльність, зокрема постійний пошук компаніями засобів підтримувати власну конкурентоспроможність та підвищувати ефективність виробництва, що змушує їх звертатися до інновацій як у продуктах і технологіях, так і в організації управління виробництвом та збутом. З іншого – у виробників при здійсненні їхньої господарської діяльності домінують короткострокові, кон'юнктурні інтереси, тоді розробка і впровадження інноваційних продуктів і технологій має значно більший часовий лаг, ніж виробничий цикл, у рамках якого ці інтереси задовольняються. Тому основним завданням інноваційної моделі промислової політики є створення умов, які б дали змогу, по-перше, підтримувати інноваційний процес до стадії проектної готовності нового продукту, тобто на час, коли він виходить за межі виробничого циклу, а тому малопривабливий для компаній з точки зору здійснення витрат на нього, а по-друге, створення стимулів останнім для впровадження готового інноваційного продукту чи технології.

Для успішної реалізації інноваційної моделі промислової політики держава має взяти на себе значні витрати щодо створення інноваційної та інформаційної інфраструктури, підготовку наукових кадрів, організацію системи ефективного захисту інтелектуальної власності й трансферу технологій, страхування ризиків інноваційної діяльності. Крім того, вона повинна сформувати відповідні мотиваційні сигнали для бізнесу, що при виборі сфер вкладення капіталів перевагу надавали би саме вкладенням у виробництво нових інноваційних продуктів. Тобто держава повинна створити умови, за яких виникне попит на власні нововведення, а присут-

ковість інноваційної сфери буде принаймні не меншою за прибутковість інших сфер.

Світовий досвід реалізації моделей промислової політики. Як свідчить досвід, на практиці розглянуті моделі у чистому вигляді не використовуються. Зазвичай держава поєднує декілька моделей – залежно від тих цілей і пріоритетів, які вона перед собою ставить. При цьому важливу роль у виборі ефективних засобів стимулювання економічного зростання відіграє якість ринкових інститутів, оскільки визнано, що найважливішою передумовою зростання є політична стабільність, надійність системи примусу до виконання законів, високопрофесійна бюрократія, раціональна система адміністрування та система інформенту, що визначаються збалансованою системою організації інститутів влади та правосуддя¹⁷⁹.

Зазначимо, що у світі накопичено як позитивний, так і негативний досвід формування та реалізації промислової політики. Позитивним досвідом характеризується промислова політика **Японії**, реалізація якої спрямована на розвиток наукомістких і високотехнологічних галузей. Основними причинами, що спонукали Японію до розвитку наукомістких і високотехнологічних галузей, були¹⁸⁰:

1) посилення економічних проблем країни та високі темпи інфляції, спричинені енергетичною кризою. У цих умовах радою зі структури промисловості було запропоновано нову концепцію розвитку промисловості країни, спрямовану на зменшення залежності країни від імпорту нафти та сировинних ресурсів з орієнтацією на створення умов для розвитку наукомістких галузей. З цією метою було дозволено створювати спеціальні інвестиційні фонди, учасники яких – як юридичні, так і фізичні особи – отримали податкові пільги;

2) позиція американських економістів щодо не вигідного продажу високих технологій Японії через можливість на основі їх запозичення створювати конкурентоспроможні товари. Це зумовило орієнтацію Японії на розвиток власних досліджень та прискорений

¹⁷⁹ Кіндзерський Ю.В. Промисловість України: стратегія і політика структурно-технологічної модернізації. : монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2013. С. 66–67.

¹⁸⁰ Венгер В.В. Світовий досвід реалізації моделей промислової політики. *Ефективна економіка*. 2020. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7662>.

розвиток наукомістких галузей. Одночасно застосовувалися заходи щодо підтримки державою галузей на ранніх стадіях розвитку. В результаті таких дій держави у зрілих галузях під впливом ринкових механізмів відбулося скорочення надлишку потужностей, ліквідація слабких фірм та їх перепрофілювання на випуск наукомістої продукції.

Відтак сьогодні основною метою промислової політики Японії став розвиток наукомістких і високотехнологічних галузей. Для реалізації цієї мети Міністерство економіки, торгівлі та промисловості¹⁸¹ використовує прямі методи структурної політики – селективні галузеві програми, структурну переорієнтацію промисловості, антимонопольне регулювання. Поряд з інструментами селективної промислової політики в Японії досить активно використовуються непрямі методи – бюджетна, податкова, грошово-кредитна, експортна політика.

Головною метою промислової політики *Південної Кореї* є забезпечення прискореного розвитку промисловості на основі новітніх науково-технічних досягнень, її інтеграція у світове господарство, відкритість для іноземних інвестицій, технологій, наука. Стратегічними промисловими секторами визначені напівпровідники, суднобудування, автомобілебудування, металургія, легка промисловість. До основних інструментів промислової політики Південної Кореї належить державна підтримка пріоритетних галузей через реалізацію регіональних програм розвитку промислового виробництва.

Державна промислова політика *США* виступає головним чинником підтримки технологічного лідерства американської промисловості¹⁸². Держава надає змогу галузям і підприємствам американської промисловості проводити модернізацію у формі

¹⁸¹ Economic Policy Speech by Akira Amari, Minister of State for Economic and Fiscal Policy, to the 183rd Session of the Diet. URL: <http://www5.cao.go.jp/keizai1/2013/130228keizaienzetsu-en.pdf>

¹⁸² Носирев О.О. Світовий досвід реалізації моделей промислової політики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2017. Вип. 16(2). С. 29–32. С. 31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2017_16%282%29__8

виведення значної частини активів у країни з дешевими трудовими ресурсами. При цьому на території США залишаються ланки відтворювального ланцюга, що пов'язані з виробництвом високотехнологічних компонентів і забезпечують залежність партнерів від промисловості США. Водночас розвиток промисловості неможливий без створення нових знань. США є лідером експорту ліцензій на відкриття, винаходи й нові розробки. Це призводить до залежності інших країн від США у галузі науки й техніки, лідерства США у конкурентоспроможності. При цьому експорт ліцензій доповнюється вивезенням наукомістких виробництв. У міжнародному розподілі праці державна промислова політика США спрямована на підтримку ролі світової дослідницької лабораторії та випробувального полігону. У США вважається доцільним виробництво тільки унікальних товарів, які через різноманітні обставини неможливо виробляти в інших країнах, або товарів, вироблених за новітніми технологіями, що не мають світових аналогів.

Слід зазначити, що сьогодні уряд США офіційно не окреслює завдання промислової політики, проте основні напрями її розвитку фактично визначені як сприяння зростанню конкурентоспроможності промисловості, завоювання внутрішнього та експансія зовнішніх ринків промислових товарів та збалансований розвиток промисловості в регіонах країни. Традиційно США при здійсненні промислової політики використовують непрямі методи (податкову, грошово-кредитну, експортну політику). Основними інструментами промислової політики виступають інноваційна, інвестиційна та структурна антикризова політика¹⁸³.

Також позитивним досвідом реалізації промислової політики характеризуються країни *Західної Європи*. Західна Європа вважається історичним центром промислової революції та ініціатором початку індустріалізації. Основний принцип сучасної промислової політики країн Західної Європи – забезпечити

¹⁸³ Промислова політика посткризової економіки: кол. монографія / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л.В. Дейнеко; за ред. д-ра екон. наук, проф. М.М. Якубовського; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". Київ, 2014. 316 с. С. 26.

існування глобально конкурентоспроможної, інноваційної та ефективної промисловості. У цьому контексті заслуговує на увагу досвід **Франції**.

Розвиток промислової політики Франції започатковано наприкінці 1940-х років, коли урядом було прийнято рішення щодо децентралізації промислових підприємств з регіону Парижа на тлі скорочення загальної чисельності населення країни. Серед причин такої адміністративної централізації був недостатній рівень транспортного сполучення між провінціями Франції, оскільки основні шляхи сполучення на той час були побудовані лише як «столиця – провінція – столиця», що зумовило концентрацію владних, культурних, фінансових установ і організацій та промислових підприємств саме у Парижі¹⁸⁴.

Згідно з Державною стратегією розвитку промислових секторів Франції до 2020 р. головними напрямками промислової політики в умовах глобальної конкуренції та науково-технічного розвитку є збереження і розвиток ключових секторів промисловості (автомобілебудування, ядерні та космічні технології, екогалузі, індустрія моди). До основних інструментів промислової політики належать як селективні прями, так і непрямі важелі – податкової, бюджетної, грошово-кредитної політики, причому їх баланс визначається для кожного сектора промисловості окремо залежно від специфіки¹⁸⁵.

Державна промислова політика в **Німеччині** має комплексний характер та спрямована на створення сприятливих умов для сталого розвитку найперспективніших галузей промисловості. Уряд Німеччини послідовно відмовляється від протекціоністських заходів підтримки промисловості, керуючись принципами соціальної ринкової економіки, відповідно до яких держава обмежується створенням рамкових умов для успішного розвитку промисловості.

¹⁸⁴ Пельтек Л.В. Розвиток регіональної промислової політики держави: теорія, методологія, механізми. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 268 с. С. 35.

¹⁸⁵ Промислова політика посткризової економіки: кол. монографія / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л.В. Дейнеко; за ред. д-ра екон. наук, проф. М.М. Якубовського; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". Київ, 2014. 316 с. С. 27.

Також ідеться про створення для підприємств та їх працівників умов для чесного та прозорого ведення конкуренції на міжнародних ринках.

Головною метою промислової політики Німеччини є сприяння економічному зростанню, забезпечення зайнятості населення, створення умов для розвитку інновацій, залучення інвестицій у промислове виробництво. З метою захисту вітчизняного виробника використовуються адресні допомоги і так зване субсидування промисловості майбутнього. Пряме державне втручання є винятком і застосовується вкрай рідко. Відповідальність за конкурентоспроможність продукції, що випускається, покладено на самих виробників. Розвиток конкуренції є одним із пріоритетів німецької політики у сфері підтримки промисловості. Сучасна ефективна промислова політика Німеччини полягає у створенні передумов для розвитку інновацій та конкурентоспроможного виробництва¹⁸⁶.

Основна мета сучасної промислової політики *Великої Британії* спрямована на підвищення конкурентоспроможності та розвиток науково-технічного потенціалу заради досягнення стійких темпів зростання економіки і продуктивності праці. Основними інструментами промислової політики є заходи державної підтримки (реалізація регіональних проєктів та програм розвитку пріоритетних галузей промисловості), важелі інноваційної, інвестиційної, грошово-кредитної, податкової та бюджетної політики. Реалізацією цієї політики займається Міністерство торгівлі та промисловості. Його основними завданнями є:

- забезпечення максимального використання можливостей у науково-технічних і технологічних сферах;
- допомога у розвитку підприємництва та інновацій;
- формування прозорої й ефективної правової бази для справедливої конкуренції.

На державу покладено функції відстежувати успіхи національної промисловості на світових ринках і визначати сильних перспективних вітчизняних продуцентів, які забезпечуються державною

¹⁸⁶ Морозов В.С. Сучасний механізм регулювання сфери промисловості у ФРН. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Економіка*. 2013. Вип. 6. С. 63–70. С. 68.

підтримкою. Допомога з боку держави надається на конкурсній основі для реалізації проєктів, що відповідають обумовленим критеріям. Використання та ефективність держава контролює за допомогою вибіркового обстеження у ході виконання проєктів. Економічні результати оцінюються із залученням консультаційних фірм¹⁸⁷.

Промислова політика *Італії* спрямована на реалізацію заходів щодо розвитку конкурентоспроможного бізнес-середовища, стимулювання досліджень і промислових інновацій, новітніх технологій, боротьбу з контрафактною продукцією, підтримку розвитку мікро-, малих і середніх підприємств.

Слід зазначити, що сьогодні у рамках *Європейського Союзу* проводиться єдина для усіх країн-членів промислова політика, що розробляється і координується Єврокомісією¹⁸⁸. Поняття промислової політики відображено у Римському договорі про створення ЄС та Євроатома 1957 р., Маастрихтському договорі про ЄС 1992 р.

Основні принципи, якими керується ЄС при проведенні промислової політики, полягають у тому, що будь-яка допомога держави не відповідає правилам спільного ринку, якщо вона:

- ✓ надається за рахунок державних коштів;
- ✓ становить економічну вигоду для одержувачів (або поліпшує становище підприємства порівняно з конкурентами);
- ✓ має адресний характер, тобто призначена тільки для деяких виробників або виробництва окремих виробів, що негативно позначається на рівності можливостей усіх конкурентів;
- ✓ спотворює конкуренцію або може її загрожувати, а також порушує торговельний обмін між країнами-членами.

Ці принципи є відображенням ліберальної доктрини розвитку економіки і відповідають «м'якій» моделі промислової політики.

¹⁸⁷ Носирев О.О. Світовий досвід реалізації моделей промислової політики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2017. Вип. 16(2). С. 29–32. С. 31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvumevcg_2017_16%28%29_8

¹⁸⁸ Кіндзерський Ю.В. Промисловість України: стратегія і політика структурно-технологічної модернізації. : монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2013. С. 84.

Основним завданням останньої на території ЄС є створення конкурентного середовища для функціонування підприємств за одночасного забезпечення умов для промислової конкурентоспроможності. Може скластися враження, що ЄС взагалі відкидає будь-яку державну підтримку, що не вписується в ліберальну концепцію. Проте це далеко не так. У рамках ЄС дозволяються різноманітні галузеві програми підтримки, що здійснюються за згодою Єврокомісії та розцінюються як гнучкість політики і компроміси у сфері державної підтримки. При цьому надання підтримки супроводжується постійним моніторингом і контролем за її ефективністю як Єврокомісії, так і урядів держав-членів. У разі неотримання очікуваних результатів допомога одразу припиняється або її форми переглядаються.

Керуючись критеріями рівня цільового спрямування допомоги, в ЄС виділяють: регіональну, горизонтальну та галузеву (секторальну). Такий підхід є умовним, оскільки, наприклад, до окремих галузей потрапляє також частина допомоги горизонтального характеру, зокрема підтримки малих і середніх підприємств або допомога у сфері працевлаштування.

Допомога на регіональні цілі покликана пом'якшувати диспропорції в економічному розвитку різних регіонів ЄС.

На відміну від регіональної, горизонтальна допомога покликана забезпечити сприятливі умови розвитку економік країн, підвищення конкурентоспроможності їх суб'єктів, створення нових робочих місць, розширення рівня самозайнятості, полегшення доступу до фінансових ресурсів. До її видів належить допомога:

- на дослідження і розробки;
- на охорону навколишнього середовища;
- для малих і середніх підприємств;
- на підвищення кваліфікації працівників;
- для працевлаштування;
- на реструктуризацію і порятунок підприємств, що перебувають у складному становищі;
- для підприємств, розташованих у зоні занепаду міських територій;
- для підтримки діяльності з більшим економічним ризиком (венчурний капітал).

Галузева допомога надається галузям промисловості, які зазнають економічних труднощів, причому вона має використовуватися не для підтримки їхніх status quo, а для вирішення довгострокових проблем. Програми допомоги повинні передбачати скорочення кількості збиткових виробництв, мати тимчасовий характер, бути пов'язаними із цілями реструктуризації певного сектора, мати задані критерії ефективності допомоги, бути підконтрольними, не перешкоджати конкуренції.

Донедавна галузева допомога надавалася вугільній, металургійній, суднобудівній, автомобільній галузям, виробництву хімічних волокон – насамперед на скорочення виробництва, реструктуризацію або закриття підприємств, забезпечення гарантованого доступу до копалин (для вугільної галузі), на розвиток малих і середніх підприємств, на охорону навколишнього середовища та безпечне ведення сільського господарства, підвищення кваліфікації, перекваліфікацію, працевлаштування, на інвестиції в НДДКР тощо.

У 2007 р. Єврокомісією було висунуто ряд нових секторних ініціатив, спрямованих на зміцнення конкурентоспроможності найбільш перспективних для розвитку галузей промисловості до 2015 р., завоювання лідерських позицій ЄС на світовому ринку та протистояння зростаючому натиску іноземних конкурентів, зокрема США, Японії та країн Азії.

До числа пріоритетних галузей крім автомобілебудівної, суднобудівної, машинобудівної тощо, потрапила і металургійна галузь. Для зміцнення її конкурентоспроможності розроблено ініціативи щодо зниження енергомосткості, розширення сировинної бази, вторинної переробки та асортименту виробів.

Для підтримки висунутих секторних ініціатив було використано горизонтальні інструменти: основну увагу зосереджено на значному збільшенні фінансування державою наукових досліджень і розробок в обраних секторах, підготовці кваліфікованих кадрів для роботи в них, спрощенні та уніфікації технічного регулювання, реалізації екологічних проєктів, підтримці виробників на зовнішніх ринках тощо.

Особливої уваги заслуговує досвід здійснення промислової політики **КНР**. Основу промислової політики Китаю становило активне стимулювання виробництва експортної продукції. Державна

допомога, в т.ч. у вигляді субсидій, податкових преференцій тощо надавалася тим галузям та підприємствам, які вже вийшли на світовий ринок або мали перспективи такого виходу.

Важлива особливість промислової політики Китаю – створення практично «з нуля» нових галузей та виробництв, які мали значні експортні перспективи (автобудування, електроніки тощо). Акцент було зроблено на власному виробництві, а не на виробництві з імпорту комплектуючих, викрутковій збірці тощо. Основною метою залучення іноземних інвестицій стало отримання сучасних технологій. Водночас варто зазначити, що Китай досяг безпрецедентного успіху шляхом орієнтації національного виробництва на експорт, у тому числі за рахунок копіювання промислової продукції часто без авторського права¹⁸⁹. Питома вага малих підприємств у ВВП Китаю вже значно перевищила 50%. При цьому, як і в США, активно розвивається інноваційний сегмент малого бізнесу.

Така промислова політика КНР дала змогу вийти на новий рівень промислового розвитку. Так, зокрема, у 2015 р. уряд Китаю опублікував стратегічний документ «Made in China 2025» («Зроблено в Китаї 2025») – далі Програма, де окреслено пріоритети модернізації китайської промисловості на базі сучасних технологій. Основна мета комплексної та амбітної промислової політики Китаю націлена на те, щоб країна стала світовим виробником (*world manufacturing power*) та високотехнологічною супердержавою (*high-tech super power*). Для цього планом визначено такі дев'ять пріоритетних завдань:

- 1) поліпшення промислових інновацій;
- 2) інтеграція інформаційних технологій та виробництва;
- 3) зміцнення індустріальної бази;
- 4) підтримка китайських брендів;
- 5) впровадження «зеленого виробництва»;
- 6) просування проривних технологій у десяти ключових секторах;
- 7) прогресивна реструктуризація виробничого сектора;

¹⁸⁹ Гамалій В.Ф., Кошик О.М., Легінькова Н.І. Промислова політика зарубіжних країн. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2016. Вип. 26. С. 3–10. С. 7–8.

8) просування сервісно орієнтованого виробництва та індустрії промислових послуг;

9) інтернаціоналізація виробництва.

Пріоритетними визначено десять секторів китайської промисловості, такі як:

1) нова інформаційна технологія;

2) числові контрольні інструменти та робототехніка;

3) космічна та авіаційна продукція;

4) морське обладнання та високотехнологічні судна;

5) передове залізничне транспортне обладнання;

6) енергозберігаючі та транспортні засоби із використанням нових видів енергії;

7) енергетичне обладнання;

8) сільськогосподарські машини;

9) нові матеріали;

10) біологічна медицина та високотехнологічні медичні апарати.

Відповідно до Програми 2025 частка китайських постачальників базових компонентів та базових матеріалів високотехнологічних виробництв на внутрішньому ринку має зрости на 70%.

Характерною рисою Програми є намір китайського керівництва підтримувати провідну роль в управлінні економікою та трансформаціями. Саме керівництвом країни визначаються політичні пріоритети та стратегічне бачення smart-модернізації промисловості. Відповідно, для успішної реалізації Програми 2025 планується повернути державну промислову політику в напрямі поглиблення інституційних реформ, зокрема на основі утворення спеціальних урядових структур та посилення фінансової підтримки.

Слід зазначити, що рушійною силою становлення smart-промисловості в Китаї є ініціатива держави, а не підприємств¹⁹⁰. Це обумовлено тим, що більшість підприємств Китаю не схильні ризикувати і неохоче інвестують у високотехнологічне обладнання та продукцію. Менеджери підприємств швидше нададуть перевагу низьким витратам і вдалим рішенням із низькими попередніми

¹⁹⁰ Єрфорт І.Ю., Збаразька Л.О. Політика Китаю щодо розвитку smart-промисловості. *Вісник економічної науки України*. 2017. №1. С. 39–43. С. 40–41.

інвестиціями. За винятком кількох лідерів ініціативність підприємств порівняно з іншими країнами є слабкою.

Більшість підприємств Китаю не відчують необхідності здійснювати протяжну в часі й витратну модернізацію для створення сучасних виробничих потужностей. Це викликано тим, що по-перше, багато підприємств не відчують тиску вільної конкуренції в економіці, що характеризується сильним державним втручанням. У них немає стимулів для посилення ринкової влади за допомогою збільшення продуктивності та покращення технологій виробництва. Замість цього багато підприємств можуть покладатися на політичний захист у досягненні ринкового планування.

По-друге, вартість робочої сили у промисловості й мінімальні зарплати в Китаї зростають, але вони все ще перебувають на середньому рівні й лише трохи вищі, ніж у сусідніх південно-східних країнах Азії. Найняти велику кількість робочої сили наразі є більш дешевою альтернативою порівняно зі значними інвестиціями в нове обладнання.

Зважаючи на викладене та усвідомлюючи вирішальну роль промислової модернізації для майбутнього економічного прогресу країни та економічного процвітання, уряд Китаю заснував кілька ключових ініціатив і значні інвестиції для забезпечення застосування промисловими галузями країни технологій і процесів smart-промисловості настільки швидко, наскільки можливо. Для забезпечення фінансування цих ініціатив у червні 2016 р. Комісія національного розвитку і реформ Китаю, Міністерство промисловості та інформаційних технологій заснували фонд у розмірі 3,05 млрд дол. США, які інвестуватимуться в сектор передової промисловості, підтримку модернізації традиційної промисловості та підтримку промисловості високого технічного рівня. Фонд був створений Державним казначейством Китаю, Державною корпорацією розвитку та інвестицій і Промислово-комерційним банком Китаю.

Загалом аналіз існуючої промислової політики Китаю дає можливість узагальнити декілька принципових положень:

✓ *по-перше*, Китай, посідаючи рейтингові місця на багатьох глобальних ринках як одна із найпотужніших індустріальних країн, активно включився у світовий процес переходу до smart-про-

мисловості. Основна мета – підвищення загального організаційно-технологічного рівня виробників заради посилення їхньої глобальної конкурентоспроможності, насамперед на ринках високотехнологічної продукції, а також зниження зовнішньої технологічної залежності;

✓ *по-друге*, ініціатива здійснення smart-модернізації у промисловості цілком належить керівництву Китаю. Державна політика на засадах підходу «зверху-донизу» (*the top-down approach*) дозволяє системно реалізовувати стратегію модернізаційних перетворень у промисловості, фіксуючись на загальнонаціональних пріоритетах та спираючись на могутню й цілеспрямовану державну фінансову підтримку. Водночас активно підтримується вмотивована власними бізнес-інтересами ініціатива підприємств-лідерів, переважно державних корпорацій, щодо реалізації технологічних досягнень Промисловості 4.0 власними силами;

✓ *по-третьє*, залучення до процесу широкомасштабної технологічної модернізації підприємств із невисоким рівнем економічної мотивації або з дефіцитом необхідних фінансово-економічних ресурсів здійснюється на основі широкого набору заходів державної підтримки з використанням інструментів податкового, кредитного, митного регулювання тощо;

✓ *по-четверте*, стратегія й тактика державної політики промислової smart-модернізації адаптовані до конкретних характеристик та умов китайської економіки та промисловості. Насамперед враховуються розмірна, організаційно-господарська, технологічна структура виробництва, конкретні позиції та потенційні можливості різних груп підприємств. Це створює умови для досягнення найбільшої ефективності здійснюваної політики;

✓ *по-п'яте*, ставлячи доволі амбіційні загальні цілі, керівництво державної модернізаційної програми рухається до їх поетапної реалізації. Зокрема, упродовж найближчого десятиліття як пріоритетне завдання розглядається створення невеликої, але висококонкурентної групи промислових виробників і постачальників технологій smart-промисловості, здатних значно збільшити економічну конкурентоспроможність країни на внутрішньому та глобальному високотехнологічних ринках. Це забезпечується шляхом включення підприємств-лідерів у пріоритетні пілотні

національні проєкти з освоєння smart-технологій та smart-продукції, використання інших методів стимулювання інноваційно-інвестиційних процесів;

✓ *по-шосте*, формування smart-промисловості розглядається як процес, до якого мають бути залучені не тільки безпосередньо виробники, а й широке коло зацікавлених суб'єктів, пов'язаних у межах продуктових, вартісних, постачальних ланцюжків. Насамперед наголошується на важливості співробітництва підприємств з науково-дослідними інститутами та науковими підрозділами ВНЗ у пріоритетних для держави сферах, на побудові інноваційних промислових конструкторських центрів. Це також підтримується заходами державної підтримки та стимулювання;

✓ *по-сьоме*, китайська політика розбудови smart-промисловості враховує можливі ризики й негативні наслідки (наприклад, вплив на ринок праці та зайнятість), закладаючи компенсаторні заходи або коригуючи очікувані ефекти. Це також певною мірою має позначитися на загальній ефективності здійснюваної політики.

Прикладом неефективної промислової політики може бути *російська*. Незважаючи на колосальний сировинний потенціал, незалежність від імпортних енергоносіїв, накопичені фінансові ресурси, в Росії фіксується негативна структурна перебудова. За винятком ВПК, російська промисловість значною мірою спирається ще на розробки радянських часів, не вдалося подолати сировинну залежність, так звану «голландську хворобу»¹⁹¹.

Існуючі проблеми *вітчизняної* промисловості значною мірою є наслідком здійснюваної урядом декларативної промислової політики як у частині визначення цілей, так і в частині вибору засобів їх досягнення. Програмні цілі не конкретизувалися кількісними показниками, у програмних завданнях лише констатувався факт необхідності «сприяння» й розроблення певних механізмів підтримки, проте ані зміст такого «сприяння», ані сам механізми не визначалися. Зв'язок між програмними цілями і завданнями часто був примарним або взагалі не простежувався, а перелік останніх

191 Гамалій В.Ф., Кошик О.М., Легінькова Н.І. Промислова політика зарубіжних країн. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2016. Вип. 26. С. 3–10. С. 8.

формувався з огляду не на поставлену мету, а на можливості задоволення інтересів суб'єктів, що пролобіювали ухвалення програми. Проте навіть наявність прийнятої програми не гарантувало їх повноцінне державне фінансування. Навпаки, таке фінансування здійснювалося за залишковим принципом, в окремі роки взагалі припинялося, а рівень фінансової забезпеченості програм був у рази меншим від передбачених обсягів.

Разом із тим такий підхід надавав уряду можливість здійснювати пряму фінансову допомогу (субсидії, дотації) окремим галузям – вугільній, газовій тощо. Проте така форма допомоги найбільш негативно впливає на конкуренцію, оскільки прямо зменшує поточні витрати підприємств, тим самим створюючи нерівні умови для їх функціонування, та не стимулює підприємства до інвестицій у ефективність та енергозбереження. Більше того, такий підхід не тільки не забезпечив належного розвитку цих галузей, а навпаки – призвів до того, що країна залишилася серед світових аутсайдерів за конкурентоспроможністю та легкістю ведення бізнесу, а також стала світовим лідером за рівнем корупції та обтяжливого оподаткування.

Крім субсидій, у різні роки діяли податкові пільги для підприємств гірничо-металургійного комплексу, суднобудування, авіабудування, автобудування, легкої промисловості, хімії, енергетики. Податкові пільги стосувалися насамперед сплати податку на прибуток та ПДВ. Оцінки втрат державного бюджету в результаті дії податкових пільг коливаються від 2 до 3,5% ВВП¹⁹².

Державна допомога, крім субсидій та податкових пільг, у різні роки також включала державні гарантії за кредитами, списання боргів, преференційне ціноутворення/тарифоутворення, преференційні ставки мит на імпорт обладнання та комплектуючих, відшкодування капітальних видатків. У більшості випадків державні гарантії за кредитами надавалися державним підприємствам (Нафтогазу, Укравтодору, Укрзалізниці та ін.).

Це свідчить про те, що лівову частку в загальній державній допомозі в Україні займає галузева допомога займає. Натомість горизонтальна допомога, що вважається менш шкідливою з точки

¹⁹² Для порівняння, у країнах ЄС уся державна допомога, як правило, не перевищує 1%.

зору захисту конкуренції та забезпечення рівних умов господарювання, є незначною. Більшість програм горизонтальної допомоги в Україні неефективні або залишилися на етапі законодавчого впровадження (не реалізуються). Наприклад, на початку 2000-х років в Україні було створено 11 спеціальних (вільних) економічних зон (СЕЗ). Вони існують і до сьогодні, проте після низки випадків масштабного зловживання податковими пільгами до них застосовуються загальні правила оподаткування а будь-які інші інструменти стимулювання діяльності підприємств у цих зонах не діють.

Крім того, в Україні практично неможливо виокремити та порахувати ефекти від надання державної допомоги, оскільки не існує адекватного обліку та контролю за впровадженням заходів допомоги та за їх результатами. Відсутність контролю та аналізу результатів є однією з основних причин низької ефективності проєктів державної допомоги. Також рішення про надання державної допомоги в Україні, як правило, не базуються на оцінці економічної ефективності проєктів, а є політичними або пролобійовані зацікавленими групами.

Ефективні заходи підтримки промислових підприємств мають стимулювати зростання обсягів виробництва, експорту, підвищення прибутковості, створення нових робочих місць. Проте в Україні державна допомога часто націлена на підтримку збиткових державних підприємств та на вирішення короткострокових соціальних цілей. Так, державна допомога вугільним підприємствам спрямовується на запобігання невиклаті заробітної плати шахтарям, банкрутству підприємств, звільненню робітників і не стимулює підприємство до реструктуризації та посилення його конкурентоспроможності.

Те, що політика державної допомоги та промислова політика сьогодні потребують реформування, ні в кого не викликає жодних сумнівів. Усвідомлення реальних труднощів економічного розвитку нашої країни, що проявляються у зниженні темпів зростання промисловості, нарастаючому старінні основного капіталу через низькі норми нагромадження і низьку конкурентоспроможність вітчизняних підприємств, в умовах відкритості ринків ставить на порядок денний проблему подальшого розвитку української про-

мисловості. Тобто наростання серйозних проблем у промисловому секторі економіки змушує владу і бізнес шукати нові підходи до господарського розвитку.

Отже, підсумовуючи, необхідно відзначити, що промислова політика є важливою складовою економічної політики сучасних передових економік світу. Проблема сутності реалізації промислової політики держави пов'язана з проблемою неспроможності ринку і необхідністю державного втручання в економічні процеси¹⁹³. Для її реалізації держава має у своєму розпорядженні різноманітний інструментарій впливу на діяльність підприємств промислового комплексу в умовах ринкової економіки, які умовно можна поділити на дві основні групи за ознакою віднесення до методів прямого і непрямого регулювання. Поєднання різних моделей дає змогу промислово розвиненим країнам швидко та ефективно реагувати на будь-які зовнішні зміни, забезпечуючи тим самим захист своїх ринків.

З метою розвитку конкуренції, важлива роль сьогодні відводиться горизонтальній промисловій політиці, характерною рисою якої є зміна функцій держави з традиційного структурно-галузевого регулювання на вирішення інфраструктурних проблем, на створення сприятливого підприємницького клімату для сталого розвитку бізнесу. Тобто сьогодні у світі спостерігається чітка тенденція переходу від допомоги проблемним секторам економіки та вирощування національних лідерів до нової промислової політики, заснованої на інноваціях та конкурентоспроможності. При цьому змінюються й інструменти політики – відбувається перехід від держбюджетного розподілу коштів по галузях до фінансування разом із приватним бізнесом наукових досліджень, розроблення економічної стратегії та оптимальних умов функціонування.

Водночас варто зазначити, що сьогодні не існує універсальних рецептів промислової політики, а її сліпе копіювання може призвести до вкрай негативних наслідків. Це обумовлено тим, що кожна країна має свої специфічні особливості, що визначаються її

¹⁹³ Точилін В.О., Венгер В.В. Формування функціонально ефективної моделі ринку: конкуренція та бар'єри, ринкова влада і державне регулювання. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 2. С. 23–38. С. 24.

економічним рівнем, виробничою та технологічною структурою, якістю інститутів, тобто перебуває на певній стадії економічного розвитку порівняно, наприклад, з іншими, більш передовими або менш розвиненими країнами. Тому ефективність промислової політики в сучасних умовах залежить, з одного боку, від вибору певної моделі та набору конкретних інструментів, які пропонуються для реалізації бізнесу за сприяння державних і регіональних структур, з іншого – від ступеня використання вузькоспрямованих заходів держави з розвитку провідних галузей промисловості, а також від заходів загальноекономічного характеру, що реалізуються державою та які сприяють розвитку промисловості загалом. При цьому слід мати на увазі необхідність створення структур такого рівня, що здатні забезпечити міжгалузеву й міжтериторіальну взаємодію нових знань і технологій, оптимальне використання основних економічних чинників відповідно до особливостей не тільки галузі, а й регіону.

Отже, проведений аналіз реалізації промислової політики розвинених країн та країн, що розвиваються, свідчить, що на практиці існує можливість винайдення ефективної моделі промислової політики, а також про те, що, обираючи ту чи іншу модель, не можна вдаватися до крайнощів. Слід вчасно визначати періоди переходів від стадії до стадії та відповідно переглядати інструментарій промислової політики. При цьому найкращою вважається така політика, що поєднує інструменти як «жорсткої», так і «м'якої» моделей, а співвідношення цих інструментів має визначатися наявним станом економіки та промисловості, а також бажаним напрямом її розвитку.

4.2. Роль держави у розвитку металургійної галузі: світовий та вітчизняний досвід

Сучасні тенденції економічного розвитку свідчать, що основою економіки багатьох розвинених країн є базові галузі промисловості, у тому числі й чорна металургія, продукція якої продовжує залишатися головним конструкційним матеріалом у світі. За таких умов країни, що мають власну металургійну базу, отримують важливі економіко-стратегічні переваги. До цих країн належить і

Україна. Проте сьогодні, замість ефективного використання існуючих економіко-стратегічних переваг (наявності виробничих потужностей, географічного розташування в достатній близькості від частини важливих світових ринків сталі, наявність кадрового персоналу), перед Україною стоїть завдання пошуку оптимального шляху розвитку підприємств вітчизняної металургії. У цьому контексті досить важливим є світовий досвід, який характеризується широким спектром заходів та методів розвитку чорної металургії як на рівні галузі, так і на рівні окремих підприємств.

Роль держави у розвитку металургійної галузі провідних країн світу. Не секрет, що сьогодні світовим лідером у виплавці сталі є *Китай*. Чорна металургія Китаю за останні двадцять років продемонструвала надзвичайно високі темпи зростання і стала одним із головних локомотивів розвитку світового металургійного виробництва. Так, якщо на початку 90-х років ХХ ст. виробництво сталі в Китаї становило 78 млн т, то на початку 2000-х років її виробництво збільшилося майже в три рази (до 220 млн т сталі на рік). Сьогодні обсяги виробництва сталі в Китаї становлять 928,3 млн т¹⁹⁴.

Основним чинником зростання металургійної галузі Китаю стало збільшення попиту на металопродукцію в середині країни. Цьому передувала активна промислова політика Китаю. Так, починаючи з 90-х років ХХ ст. понад 65% інвестицій уряд країни спрямовував на капітальне будівництво і технічне переозброєння всіх галузей економіки – від гірничо-металургійних підприємств до виробництва продукції військового призначення і товарів довгострокового користування, науки, космосу, що стало основою зростаючого попиту на металопродукцію. Тобто масштабна індустріалізація китайської промисловості, підкріплена потужним потоком зовнішніх інвестицій (близько 80 млрд дол. США/рік) і доходів від експорту (30 млрд дол. США/рік), забезпечила високу динаміку зростання обсягів металургійного виробництва¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Monthly production 2018/2017 / World Steel Association. URL: <https://www.worldsteel.org>

¹⁹⁵ Федотов Д.М., Тищенко Е.Б. Модернизация предприятий черной металлургии (мировой опыт). *Вопросы экономики и права*. 2015. № 5. С. 129–133. С. 129–130.

Активна інвестиційна політика¹⁹⁶ держави стала й основою модернізації металургійної галузі Китаю. При цьому найбільш динамічний розвиток спостерігається серед малих та середніх підприємств з річною потужністю від 0,5 до 3,0 млн т сталі в рік. Частка великих заводів у загальній структурі виробництва сталі становить трохи більше 40%.

На наш погляд, промислова політика Китаю, відносно прискореного зростання металургійної галузі, має певні недоліки. Зокрема, наявність великої кількості виробничих потужностей у кризові періоди може призвести до перевиробництва або до їх недозавантаження. Про це попереджають державні регулюючі органи Китаю, вказуючи металургійній галузі на необхідність збалансованого підходу до розширення виробничих потужностей, що може перевищити споживчі властивості внутрішнього ринку та загострити екологічні проблеми. З метою нівелювання зазначених вище можливих наслідків уряд Китаю посилив протекціоністські заходи щодо внутрішнього ринку металопродукції шляхом встановлення високих ставок ввізного мита та зменшення квот на імпорту продукцію.

Варто зазначити, що крім швидкого розвитку економіки Китаю, виробничому зростанню металургійної галузі сприяє й ряд внутрішніх особливостей, які утримують собівартість китайської металопродукції на одному з найнижчих рівнів у світі. Зокрема, найнижчою статтею витрат у структурі собівартості китайської металопродукції є робоча сила. Крім того, Китай повністю забезпечений одним із найважливіших видів металургійної сировини – коксівним вугіллям. Водночас існують об'єктивні проблеми із забезпеченням металургійних підприємств залізною рудою.

Поряд із певними сировинними перевагами китайська металургія отримує від держави певну підтримку у вигляді субсидій (наприклад, повернення ПДВ при здійсненні експортних операцій). Так, за даними американського інституту чавуну і сталі, лише протягом 2000–2010 рр. металургійні компанії Китаю отримали від близько 52 млрд дол. США у вигляді державних субсидій. Проте Китайська асоціація чавуну і сталі ці дані постійно спростовує.

¹⁹⁶ Лише протягом 2001–2005 рр. у металургійну галузь Китаю було інвестовано понад 17 млрд дол. США.

З метою утримання низьких цін на китайську металопродукцію уряд країни протягом останніх років розвиває політику обмеженого зростання металургійної галузі за допомогою уведення різномунітних експортних мит, ліцензій на торгівлю тощо. Як наслідок, ціни на китайську металопродукцію всередині країни нижчі, ніж ціни на аналогічну продукцію, що експортується. Таким чином, металоспоживаючі галузі Китаю (машинобудування, будівництво) отримують відносно дешеву сировину, що дозволяє їм нарощувати конкурентні переваги при експорті товарів кінцевого споживання.

Деяко інша модель промислової політики відносно металургійної галузі реалізовувалася в Японії. Так, після Другої світової війни металургійна галузь Японії почала відновлюватися фактично з «нуля». Початковий внутрішній попит на металопродукцію забезпечувався масштабним капітальним будівництвом в 1960–1970 рр., коли в країні було побудовано 20 нових великих металургійних заводів. Проте, через світову енергетичну кризу, в 1970-х роках розвиток металургійної галузі Японії призупинився, а в 1980-х – відбулося ще більше падіння виробництва, пов'язане з уповільненням загальних темпів економічного розвитку та зменшенням випуску металомісткої продукції – морських суден, різноманітних машин і обладнання, скороченням обсягів капітального будівництва. Незважаючи на зазначені вище труднощі, в 1990-х роках чорна металургія Японії вийшла на рівень 95–110 млн т виробництва сталі в рік¹⁹⁷.

Варто зазначити, що Японії вдалося реалізувати унікальну політику розвитку металургійної галузі¹⁹⁸. Ця унікальність полягає в тому, що Японія, фактично за повної відсутності сировини і виробничих потужностей, протягом 1950–1960 рр. вийшла у світові лідери з виробництва металопродукції, використовуючи лише нові технології та вибудовуючи логістичні шляхи. При цьому сьогодні технічний рівень виробничих потужностей металургійних підпри-

¹⁹⁷ Steel Statistical Yearbook 2000 / World Steel Association. URL: <https://www.worldsteel.org>

¹⁹⁸ Федотов Д.М., Тищенко Е.Б. Модернизация предприятий черной металлургии (мировой опыт). *Вопросы экономики и права*. 2015. № 5. С. 129–133. С. 131.

ємств Японії є значно вищим, порівняно з металургійними підприємствами США та країн Західної Європи.

Зазначимо, що реалізована в Японії промислова політика розвитку галузі передбачала імпорт залізної руди, коксівного вугілля та експорт металопродукції до США, Китаю, країн Південно-Східної Азії та в інші регіони. Проте починаючи з 2000-х років обсяги експорту поступово скорочуються, насамперед через посилення конкуренції з боку Росії, Китаю, Південної Кореї, що продають металопродукцію за нижчими цінами.

Для металургійної галузі Японії характерна висока виробнича і територіальна концентрація. В Японії, як і в США, утворено не окремі центри, а великі металургійні райони. Проте, на відміну від США, всі ці центри і райони розташовані на морському узбережжі. Причому деякі з металургійних комбінатів побудовано на спеціально намитих для цієї цілі площадках. Таким чином, Японія, в якій практично відсутня сировинна база та яка з великим запізненням почала індустріалізацію своєї промисловості, буквально за 10–15 років досягла такого рівня розвитку, якого інші країни з наявними сировинними ресурсами не можуть досягти й сьогодні. Це було пов'язано насамперед з особливістю повоєнного періоду, коли на світовому ринку склалася сприятлива кон'юнктура, спрямована на повоєнне господарське відновлення. Ціни на сировину перебували на достатньо низькому рівні, а держава проводила активну стимулюючу підтримку компаній. Усе це зумовило прогресивний розвиток металургійної галузі Японії шляхом будівництва великих заводів із повним циклом виробництва на спеціально намитих ділянках землі на морському узбережжі. Завдяки такій політиці розташування металургійні підприємства одночасно перетворювалися в порти для прийому великих морських суден (які постачали сировину і паливно-енергетичні ресурси з Австралії, Індії, Китаю та інших країн) і відправки готової продукції до країн Європи та США¹⁹⁹.

Враховуючи повоєнну кризу, чорні метали у 1950–1960 рр. стали одними з найважливіших експортних товарів країни, а Японія – їх

¹⁹⁹ Венгер В.В. Роль держави у розвитку металургійної галузі: світовий та вітчизняний досвід. *Інфраструктура ринку*. 2020. № 40. URL: <http://www.market-infr.od.ua/uk/40-2020>

провідним світовим експортером. Сьогодні конкурентоспроможність японської металопродукції на світовому ринку забезпечується двома найважливішими факторами: по-перше, ефективним використанням іноземних науково-технічних інновацій, що суттєво скорочує витрати виробництва і відставання від провідних країн світу, і по-друге, створенням власного потужного сектора НДДКР у найбільших корпораціях та університетах. Саме завдяки останньому Японія за технологічним рівнем випереджає інші країни світу, а в металургійній галузі суттєво збільшилася частка продукції з високою доданою вартістю, що ще більше закріпило позиції металургійних підприємств на світовому ринку сталі.

Також на увагу заслуговує політика розвитку *індійської* металургії. Індія вважається лідером з використання технологій прямого відновлення заліза. Саме така технологія пропагується індійською владою як основа для подальшого нарощування виробничих потужностей в металургійній галузі країни. Це пов'язано насамперед з наявністю в країні значних запасів високоякісної залізної руди.

Зростання виробництва сталі та виробничих потужностей в країні відбувається завдяки високому рівню споживання готового прокату. Це обумовлено тим, що органи державної влади Індії розробили заходи щодо розвитку економіки та активізації промисловості країни. В план входить повномасштабна модернізація внутрішньої інфраструктури, доріг, портів, аеропортів, будівництво автомобільної галузі, збільшення обсягів виробництва побутової техніки, житлового будівництва, особливо у сільській місцевості, що сприяє формуванню внутрішнього попиту на продукцію галузі чорної металургії.

За даними World Steel Association, металургійна промисловість Індії стрімко розвивається декілька десятиліть підряд. Причому за останні 19 років виробництво сталі в країні знизилося лише один раз – у 1998 р. Більше того, в період світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. індійська металургія характеризувалася тим, що не тільки не погіршила свої виробничі показники, а навпаки – їх збільшила²⁰⁰.

²⁰⁰ Steel Statistics archives 1990–2014 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Серед основних переваг Індії як країни-виробника сталі можна виділити такі: доступ до великих запасів високоякісної залізної руди з низькою вартістю її видобутку; аутсорсинг з причин наявності дешевої робочої сили; вигідне географічне розташування між зростаючими ринками збуту (Ближнім Сходом і країнами Південно-Східної Азії).

Багатообіцяючі темпи приросту споживання і виробництва сталі в Індії наприкінці 2000-х років залучили в країну багато світових металовиробників. На сьогодні адміністраціями ряду штатів країни підписано 222 меморандуми про взаємодопомогу з національними та іноземними компаніями, де йшлося про створення потужностей з виробництва 276 млн т сталі в рік до 2020 р. із загальним обсягом інвестицій понад 200 млрд дол. США²⁰¹.

Досить цікавим з точки зору нашого дослідження є досвід реалізації промислової політики у США. Найбільших обсягів виробництва було досягнуто на початку 1970-х років (132 млн т)²⁰², після цього всі основні показники чорної металургії почали знижуватися. Наслідком такого зниження стало те, що в середині 1970-х років на тлі світової енергетичної кризи уряд підняв питання про повне закриття металургійної галузі. До основних причин, що обумовили зниження обсягів випуску металопродукції в США, як і в інших економічно розвинених країнах Західної Європи, належать:

- 1) загальне зниження матеріаломісткості виробництва;
- 2) переорієнтація чорної металургії на менш якісну залізну руду та на її імпорт у зв'язку із виснаженням багатих залізрудних родовищ у країні;
- 3) тенденції до перенесення забруднюючих виробництв у країни, що розвиваються;
- 4) тенденції до зростання імпорту готової продукції.

Орієнтація на зазначені вище тенденції сприяла тому, що сьогодні металургійна галузь США виробляє якісну та конкурентоспроможну металопродукцію. Це також спричинило зменшення розмірів

²⁰¹ Федотов Д.М., Тищенко Е.Б. Модернизация предприятий черной металлургии (мировой опыт). *Вопросы экономики и права*. 2015. № 5. С. 129–133. С. 133.

²⁰² Steel Statistical Yearbook 1985 / World Steel Association. URL: <https://www.worldsteel.org>

підприємств-виробників, адже потреба в рядовому металі задовольняється шляхом його увезення із країн ЄС, Росії, Мексики, Канади. Рівень виробничої концентрації досить високий. Так, якщо на початку 1970-х років у країні працювало 45 металургійних заводів і комбінатів з річною потужністю понад 1 млн т кожний, то після реорганізації металургійної галузі практично всі великі підприємства закрилися, а натомість було побудовано міні-заводи, що, як правило, швидше адаптуються до потреб ринку і працюють більш ефективно з економічної точки зору. У 1992 р. у США нараховувалося 65 міні-заводів загальною встановленою потужністю майже в 25 млн т на рік, а всього у США в 2001 р. функціонувало 144 підприємства чорної металургії загальною потужністю 119 млн т сталі на рік²⁰³.

Крім широкого розповсюдження міні-заводів, у США спостерігається підвищений інтерес до будівництва заводів з виробництва заліза прямого відновлення. Основна причина такої зацікавленості – збільшення обсягів видобування сланцевого газу, що за останні десятиліття зумовило появу на північноамериканському ринку дешевого природного газу, що застосовується в найбільш розповсюджених технологіях виробництва заліза прямого відновлення. Таке будівництво вже розпочали деякі великі металургійні групи країни.

Варто зазначити, що металургійна галузь США, попри обмеження й заборони, досить часто отримувала й підтримку з боку держави. Зокрема, державні субсидії у США надаються як на федеральному рівні, так і на рівні окремих штатів. Попри офіційні заяви про дуже скромні субсидії, незалежні експерти відзначають багатомільярдну підтримку у формі державної допомоги, що надається металургійному сектору США в таких видах, як: державні гарантії за кредитами; спеціальні режими оподаткування; програма «Купуй американське»; гранти на розвиток технологій; оплата соціальних платежів (пенсії, медобслуговування); гранти при відкритті нових потужностей із виробництва сталі тощо²⁰⁴.

²⁰³ Федотов Д.М., Тищенко Е.Б. Модернизация предприятий черной металлургии (мировой опыт). *Вопросы экономики и права*. 2015. № 5. С. 129–133. С. 132.

²⁰⁴ Венгер В.В., Точилін В.О. Особливості взаємодії держави та бізнесу у сфері гірничо-металургійного комплексу України: від підтримки до партнерства. *Економіка і прогнозування*. 2010. № 2. С. 114–128. С. 120-121.

Так, за оцінками експертів, лише у 1980-х роках обсяги державної допомоги на зазначені програми становили 30 млрд дол. США. В 2001–2002 рр. американські компанії у зв'язку зі «Сталевою ініціативою Буша» звернулися до уряду США з проханням покрити борги із соціальних виплат і пенсійних фондів на суму понад 13 млрд дол. США.

У відповідь на збільшення імпорту дешевої сталі у 1998 р., що призвело до банкрутства багатьох металургійних компаній, на федеральному рівні в 1999 р. було ухвалено закон про екстрені гарантії кредитів у металургії. Основна ідея закону – щодо надання металургійним компаніям держгарантій за приватними кредитами. Для одержання гарантій останні повинні відповідати таким критеріям: бути зареєстрованими у США; виготовляти металургійну продукцію; їм мають загрозувати звільнення, скорочення обсягів виробництва чи фінансові збитки з початком криз у зв'язку з імпортом сталі в січні 1998 р.

Основні умови одержання державних гарантій було визначено так:

- без державних гарантій банки відмовляються надавати кредити;
- мають існувати підстави вважати, що кредити буде повернуто;
- відсотки за кредитами прийнятні;
- одержувач гарантій згоден на державний аудит;
- металургійна компанія вже неспроможна до самостійної реорганізації себе, і її основні активи купує інша компанія.

Надання кредитів гарантувалося до 21 грудня 2003 р. з терміном повернення наприкінці 2005 р. Гарантувалося надання кредитів до 95% основної суми кредиту, наданої приватними банками. Загальний фонд гарантій було визначено в сумі 1 млрд дол. США. При цьому одна компанія могла одержати гарантій не більше за 250 млн дол. США.

Крім федеральної допомоги, металургійні компанії США можуть також розраховувати на допомогу окремих штатів. Прикладами такої допомоги можуть слугувати:

- Steel Dynamics – податкові кредити/боргові зобов'язання на новий завод у 370 млн дол. США. Загальний обсяг допомоги 107,4 млн дол. США на 10 років;
- Steel Dynamics – зменшення оподаткування для нового заводу з виробництва прокату на 285 млн дол. США. Загальний обсяг допомоги – до 59 млн дол. США на 10 років;

- Bethlehem Steel – позики на підтримку нового прокатного стану в 300 млн дол. США. Обсяг допомоги – 6 млн дол. США;
- кредит металургам в Огайо на нові капіталовкладення – до 30 млн дол. США і на нове очисне устаткування – до 60 млн дол. США.

Весною 2018 р. американський президент Д. Трамп, звинувативши іноземних виробників у демпінгу, підписав указ про введення ввізного мита на сталь (25%) та алюміній (10%)²⁰⁵. Д. Трамп підкреслив, що цим рішенням він захищає національну безпеку США. Крім 25-відсоткового мита на вітчизняну металопродукцію, у США діють ще такі антидемпінгові заходи²⁰⁶:

- на феросилікомарганець – 163% до листопада 2023 р.;
- на арматуру – 41,69% до листопада 2023 р.;
- на прокат вуглецевий гарячекатаний плоский в рулонах – для: МК «Азовсталь» – 81,43%, ММК ім. Ілліча – 155%, інші – 237,91% до грудня 2020 р.;
- на сталеві труби – 7,47 % до 10.07.2019 р.;
- на катанку з вуглецевої сталі для ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг» та ПАТ «Снакіївський металургійний завод» – 44,03%, інші – 34,98%.

У продовження національної політики захисту національного виробника на початку 2019 р. Д. Трамп підписав новий указ «Про посилення купівельних преференцій для інфраструктурних проєктів»²⁰⁷. Відповідно до цього указу, керівники американських агентств зобов'язані заохочувати організації, які використовують сталь, залізо, цемент, алюміній та продукцію, що виробляється у США. Указ спрямований на практичне виконання слогану «Купуй американське»²⁰⁸ в проєктах, які використовують федеральну фінансову допомогу.

²⁰⁵ Трамп підписав указ о пошлинах на сталь и алюминий. *Корреспондент*. URL: <https://korrespondent.net/business/economics/3948995-tramp-podpysal-ukaz-o-poshlynakh-na-stal-y-aluimynyi>

²⁰⁶ Чинні антидемпінгові, компенсаційні та захисні заходи щодо української продукції / Мінекономрозвитку. URL: <http://www.me.gov.ua>

²⁰⁷ Трамп стимулирует потребление американской стали в США / Минпром. URL: <https://minprom.ua/news/250949.html>

²⁰⁸ Виступаючи в Білому домі перед підписанням, Д. Трамп сказав: «Ми хочемо, аби американські дороги, мости, залізничні шляхи та все інше було

Таким чином, американська металургія розвивається під повним захистом держави, користуючись значними пільгами, гарантіями та державною допомогою.

Програма державної допомоги металургійним компаніям у ЄС теж має довгу історію. Останнім часом можливості надання такої допомоги було серйозно обмежено. Проте до липня 2002 р. усі види допомоги в металургійному секторі регулювалися окремим Кодексом допомоги в металургії. Із липня 2002 р. підприємствам металургійної промисловості в ЄС можуть надаватися такі види допомоги: на екологічні програми; проведення наукових досліджень; навчання персоналу; допомога на закриття підприємств або потужностей з виробництва сталі²⁰⁹. Одним із прикладів надання підтримки екологічних програм – субсидування в обсязі 24 тис. євро компанії «Вест-Алпіне Шталь Лінц Gmgh.», схвалене рішенням комісії від 3 липня 2001 р. Приклад підтримки проведення науково-дослідних робіт – надання субсидій бельгійському підприємству «Сидмар» на суму 500 тис. євро, схвалене рішенням комісії від 18 липня 2001 р.²¹⁰.

При цьому всі види допомоги підлягають прискіпливому вивченню з боку Комісії ЄС, яка може класифікувати певні види допомоги як заборонену субсидію та змусити підприємства, що її одержали, повернути ці кошти державі. Так сталося, наприклад, із німецькою металургійною компанією «Зальцгітер», загальний обсяг державної допомоги якій перевищив 800 млн німецьких марок. Також у листопаді 2000 р. забороненою субсидією визнали надання допомоги бельгійському підприємству «Кокерил Самбре С.А.» на суму 13,8 млн євро для компенсації скорочення робочого часу робітників підприємства. Дія програми передбачала таку компенсацію з 1999 р. по 2005 р.

побудоване із американського заліза, американської сталі, американського бетону та американськими руками».

²⁰⁹ Оцінка наслідків угоди про вільну торгівлю між Україною та ЄС. *Міжнародний центр перспективних досліджень*. К., 2007. 320 с. С. 161.

²¹⁰ Венгер В.В. Ринок металопродукції в умовах формування вертикально інтегрованих структур. *Ринки реального сектора економіки України: структурно-інституціональний аналіз: моногр.* / за ред. В.О. Точиліна. Київ: Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2009. С. 519–598. С. 540.

Цікавим є досвід реструктуризації підприємств металургійної галузі в країнах Центральної та Східної Європи напередодні їх вступу до ЄС. Так, країни-кандидати були змушені реструктурувати свою металургійну промисловість для того, щоб підприємства стали конкурентоспроможними в умовах жорсткого конкурентного, екологічного та трудового законодавства ЄС. Євросоюз дозволив країнам-кандидатам надати державну допомогу підприємствам, які самотужки б із цим завданням не впоралися через скрутний фінансовий стан. Через структурні фонди ЄС було надано масштабну підтримку для подолання проблем безробіття та зменшення шкідливого впливу на довкілля. Головними результатами реструктуризації стали скорочення неефективних потужностей, поліпшення фінансового стану підприємств і приватизація підприємств стратегічними інвесторами.

Успішний досвід реструктуризації металургійного сектора у країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) та його інтеграції у спільний європейський ринок зумовлено такими чинниками.

1. Державна допомога була критичною для вирішення саме тих *тимчасових* проблем, що перешкоджали підприємствам стати конкурентоспроможними. Вирішення проблеми складного фінансового стану державних компаній, що потерпали від набутої в 1990-х роках великої кредиторської заборгованості, дало змогу зрештою привабити в галузь стратегічних інвесторів.

2. Умова скорочення неефективних потужностей сприяла поліпшенню стану основних фондів і підвищенню конкурентоспроможності виробників, запобігаючи викривленням на ринку через надлишкове зростання виробничих потужностей.

3. Суворий контроль Європейської Комісії за дотриманням умов надання допомоги забезпечив цільове використання коштів і необхідне скорочення й оновлення потужностей.

Водночас, попри спільні структурні проблеми галузі в країнах – кандидатах та Україні – неефективне виробниче устаткування, низька додана вартість виробів, невідповідність якості й асортименту виробництва вимогам попиту – зазначений механізм реструктуризації все ж не може бути прийнятним для України через таке.

1. Постає проблема визначення справедливого обсягу та форми допомоги. Доцільно було би вимагати від виробників скорочення неефективних потужностей і спрямувати державну допомогу на

придбання новітнього й екологічно ефективного устаткування. Проте підприємства, що вже приватизовані та перебувають у задовільному фінансовому стані, очевидно повинні модернізувати свої потужності переважно за власні кошти, оскільки основної вигоди від модернізації набудуть саме їхні власники. (Металургійна промисловість країн ЦСЄ на час надання допомоги переважно перебувала у державній власності.) Тому прийнятними видаються порівняно невеликі обсяги допомоги у формі позик зі спрямуванням їх переважно на екологічні цілі та дослідження та розробки. Проте значення української металургії для економіки країни набагато важливіше, ніж у країнах ЦСЄ. Водночас навіть невеликі для металургійної галузі обсяги допомоги можуть виявитися обтяжливими для Державного бюджету.

2. Активніші форми державної допомоги та її спрямування на потреби, близькі до виробничих, вочевидь можуть негайно призвести до вжиття країнами – імпортерами української металургійної продукції антидемпінгових заходів. На відміну від країн ЦСЄ Україна є великим експортером металопродукції, чий ринок реалізації не обмежується ЄС. Крім того, Україна не є країною – кандидатом на вступ до ЄС і винятки із правил стосовно надання допомоги, зроблені Європейським Союзом для країн ЦСЄ, не поширюватимуться на нашу країну.

3. Високим є ризик несправедливого розподілу та нецільового використання виділених на державну допомогу коштів унаслідок слабкої судової системи в Україні та тісних зв'язків уряду з бізнесом.

Загалом на сьогодні реструктуризацію металургійної галузі країн ЄС за участю держави завершено і тепер металургійні підприємства повинні покладатися на власні сили.

Незважаючи на відсутність прямої підтримки, Європейська Комісія з метою захисту внутрішнього ринку в липні 2018 р. увела попередні захисні заходи в рамках розслідування відносно металопродукції. Загалом предмет розслідувань включав 28 видів металургійної продукції, щодо 23 з яких вводяться попередні заходи у вигляді тарифної квоти терміном на 200 днів. Таке рішення

Європейська Комісія пояснила необхідністю запобігти наслідкам від введення тарифів США²¹¹.

Тарифні квоти застосовувалися на основі принципу «first come, first served» (перший прийшов – перший отримав), а після того як квота вичерпувалася, до наступних постачальників застосовувалося мито у розмірі 25%. Крім України, під дію захисних заходів потрапила продукція з Бразилії, Китаю, Єгипту, Індії, Індонезії, Малайзії, Молдови, Саудівської Аравії, ПАР, Македонії, Туреччини та В'єтнаму.

Відповідно до рішення Європейської Комісії, під дію захисних заходів потрапили 11 видів української металопродукції, зокрема: гарячекатані листи і полоси, холоднокатані листи, заготовку сталюва квадратна, прутки, нержавіюча арматура та легкі секції, катанка з нелегованої та легованої сталі, кутики і спеціальні профілі, труби для газопроводів, профільні секції, безшовні нержавіючі труби, нелегований дріт.

Оцінивши реальні загрози, Європейська Комісія з 2 лютого 2019 р. на період до 30 червня 2021 р. увела нові захисні заходи відносно імпорту 26 видів металопродукції. До цього переліку потрапили й 14 видів вітчизняної металопродукції²¹². Принцип застосування квот залишився таким самим.

Слід зазначити, що застосування захисних заходів об'єктивно принесе вигоду європейським металургійним заводам, оскільки через збільшення цін на імпортовану металопродукцію зросте попит на продукцію європейських виробників, що, у свою чергу, зумовить зростання обсягів виробництва.

Роль держави у розвитку вітчизняної металургії. Розвиток вітчизняної металургійної галузі протягом усього періоду незалежності відбувався в рамках реалізації промислової політики України, що більшістю фахівців характеризується як ситуативна, фрагментарна, безсистемна, нецілеспрямована, пролобістська,

²¹¹ ЄК увела обмеження щодо 11 видів металопродукції з України, уряд обіцяє захист. *Економічна правда*.

URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/07/19/638852>

²¹² Єврокомісія увела трехлетние квоты на украинскую стальную продукцию / УНИАН. URL: <https://economics.unian.net/other/10431051-evrokomissiya-vvela-trehletnie-kvoty-na-ukrainskuyu-stalnuyu-produkciyu.html>

стратегічно невизначена, конформістська²¹³. Вона не вписується в рамки відомих у світі класичних моделей «жорсткої» чи «м'якої» політики. У ній присутні окремі елементи як однієї, так і другої, причому елементи «жорсткої» моделі є результатом трансформації радянських адміністративних методів управління до нових умов, а елементи «м'якої» – спробою впровадити суто ринкові регулятори у далеке від ринкового вітчизняне інституційне середовище.

З моменту отримання Україною незалежності вітчизняна металургійна галузь перебувала в центрі дискусій серед фахівців-практиків, вчених, а також на різних рівнях органів державної влади та управління. Зокрема ще в 1995 р. Постановою Верховної Ради України від 17.10.1995 р. було прийнято «Концепцію розвитку гірничо-металургійного комплексу України до 2010 року»²¹⁴ (далі – Концепція). В основу Концепції було покладено програми розвитку промислового комплексу України, пропозиції заінтересованих міністерств і відомств, підприємств, наукових і проєктних організацій галузі та Національної академії наук. Відповідно до Концепції основною метою розвитку металургійної галузі було створення збалансованої галузі, орієнтованої на виробництво конкурентоспроможної продукції, з обов'язковим вирішенням екологічних та соціальних проблем. Для реалізації поставленої мети на етапі стабілізації економіки України передбачалися:

- ✓ виведення з експлуатації морально та фізично застарілих металургійних агрегатів, нерентабельних виробництв;
- ✓ завершення будівництва та реконструкції металургійних об'єктів;
- ✓ консервація та збереження близько 30% надлишку металургійних потужностей для урахування можливого піднесення металоспоживаючих галузей економіки країни;
- ✓ диверсифікація виробництва;
- ✓ вирішення соціальних питань.

²¹³ Кіндзерський Ю. Проблеми розвитку промисловості та розбудови ефективної промислової політики в Україні. *Економіст*. 2012. № 12. С. 20–25. С. 20.

²¹⁴ Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію розвитку гірничо-металургійного комплексу України до 2010 року» від 17.10.1995 р. №385/95-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

На етапі піднесення економіки стратегія Концепції передбачала:

➤ здійснення моніторингу розвитку металоспоживаючих галузей для своєчасного вирішення завдань щодо виробництва висококілвідних та конкурентоспроможних видів металопродукції;

➤ накопичення коштів для технічного переозброєння і розвитку виробництва;

➤ впровадження енерго-, матеріалозберігаючих та екологічно чистих технологій, структурну перебудову виробництва, скорочення питомих витрат на виробництво чавуну, сталі та прокату, розвиток і підвищення технічного рівня виробництва, якості металопродукції, поліпшення техніко-економічних показників і поновлення виробничих фондів;

➤ подальшу диверсифікацію виробництва.

Інвестиційні кошти галузі передбачалося спрямувати на вирішення першочергових пріоритетних напрямів її технічного переозброєння. Основою інвестицій для технічного переозброєння галузі повинні були стати акумульовані кошти самих підприємств, одержані від реалізації продукції як на внутрішньому ринку, так і за кордоном. Також фінансування розвитку галузі передбачалося здійснити за рахунок:

- коштів підприємств (амортизаційні відрахування на реновацію і частини прибутку, що залишається в розпорядженні підприємств) та кредиту;

- коштів, що надходять від реалізації акцій та орендної плати за користування державним майном;

- коштів, одержаних за рахунок часткового звільнення від сплати податків, у тому числі податку на прибуток підприємств з тяжкими екологічними умовами виробництва, які проводять технічне переозброєння, а також характеризуються високим ступенем зношування основних фондів;

- додаткового прибутку, який може бути одержаний унаслідок використання вільних цін на продукцію з високими споживчими властивостями, що виготовляються за договорами зі споживачами, а також замість продукції імпортованої за валюту;

- бюджетного та централізованого фінансування пріоритетних державних програм, особливо важливих програм з екології та підвищення якості металопродукції;

- іноземних інвестицій.

Проте, незважаючи на досить амбітні плани, цілі Концепції так і залишилися не реалізованими до кінця.

Суттєві надії покладалися на Державну програму розвитку та реформування гірничо-металургійного комплексу на період до 2011 року, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 28.07.2004 р. № 967²¹⁵ (далі – Програма). Метою Програми було забезпечення ефективного використання виробничого, експортного та науково-технічного потенціалу гірничо-металургійного комплексу, визначення пріоритетних напрямів структурної перебудови галузі, реструктуризації виробничих потужностей і технічного переоснащення.

Відповідно до поставленої мети реалізація основних завдань Програми мала два напрями – *програмний*, з чітко визначеними заходами і показниками, а також *концептуальний*, що визначав перспективні напрями у діяльності металургійної галузі.

До програмних напрямів належали:

- реалізація інноваційної моделі розвитку галузі, створення нового високоефективного обладнання та технологій, що забезпечать виробництво конкурентоспроможної продукції;
- структурна перебудова підприємств галузі, підвищення ефективності використання виробничих потужностей, виведення з експлуатації надлишкових та неефективних потужностей і відповідне здійснення заходів щодо соціального захисту та працевлаштування працівників, які вивільняються;
- створення та впровадження у виробництво принципово нових наукоємних та ефективних технологій, а також ресурсозберігаючих екологічно чистих технологій світового рівня;
- удосконалення технологічної структури виробництва;
- підвищення якості сировини та конкурентоспроможності товарної продукції.

До концептуальних напрямів Програми, що передбачали розвиток металургійної галузі в перспективі, було віднесено:

²¹⁵ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми розвитку та реформування гірничо-металургійного комплексу на період до 2011 року» від 28.07.2004 р. №967. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

- підвищення частки металопродукції з високим рівнем доданої вартості у загальному виробництві продукції;
- поліпшення управління металургійною галуззю;
- стимулювання енергозбереження та зниження енергозалежності галузі;
- підвищення продуктивності праці та здійснення заходів щодо соціального захисту та працевлаштування працівників, які вивільняються;
- зниження рівня виробничого травматизму, професійних захворювань та зменшення шкідливого впливу на організм, підвищення рівня промислової безпеки виробництва;
- проведення скоординованої державної науково-технічної політики на підприємствах усіх форм власності з використанням науково-технічного потенціалу, забезпечення державної підтримки участі підприємств вітчизняної металургійної галузі в процесах глобалізації світової економіки.

Варто зазначити, що за період дії Програми було досягнуто ряд позитивних результатів, зокрема:

✓ збережено позитивну динаміку нарощування обсягів виробництва основних видів металопродукції до періоду світової фінансово-економічної кризи (2008–2009 рр.) та поступове відновлення рівня виробництва в наступні роки;

✓ зменшено питомі витрати ПЕР в аглодоменному виробництві за рахунок вдування пиловугільного палива у доменну піч, заміни частки коксу вугіллям, використання альтернативних видів палива, енергозберігаючих технологій. Модернізація доменного виробництва дозволила навіть за суттєвого подорожчання природного газу та дефіциту енергоносіїв забезпечити виробництво чавуну відповідно до потреб галузі;

✓ за рахунок модернізації сталеплавильного виробництва збільшено обсяги виплавки сталі киснево-конвертерним способом (потужності конвертерів використовувалися практично повністю) та в електропечах, за відповідного скорочення частки мартенівського виробництва;

✓ збільшено обсяги виробництва сталі, що розливалися на машинах безперервного лиття заготовки;

- ✓ використання виробничих потужностей наблизилося до рівня розвинених країн, де цей показник становить 70–95%;
- ✓ вдалося інтегруватися у світовий ринок металопродукції та зберегти провідне місце вітчизняної металургії у світовому виробництві сталі.

Проте не всіх запланованих показників було досягнуто повною мірою²¹⁶. Зокрема у сфері реструктуризації, впровадженні ефективних технологій, енергозбереженні, продуктивності праці та зниженні рівня виробничого травматизму Програму виконано приблизно на 80%. Реалізацію планів Програми у сфері створення та впровадження у виробництво принципово нових наукомістких та ефективних технологій, у питаннях підвищення якості сировини та конкурентоспроможності товарної продукції, проведенні скоординованої державної науково-технічної політики на підприємствах усіх форм власності з використанням науково-технічного потенціалу, забезпечення державної підтримки участі підприємств металургійної галузі України в процесах глобалізації світової економіки оцінено у 60% від запланованого. Найнижчими виявилися показники з реалізації питань стосовно підвищення частки металопродукції з високим рівнем доданої вартості у загальному виробництві продукції та поліпшення управління металургійною галуззю – лише 50% від запланованого рівня. Крім цього, модернізація підприємств металургійної галузі здійснювалася переважно шляхом закупівлі закордонного обладнання та засобів автоматизації, часто не випробуваних на практиці. При цьому, як правило, до експертизи проєктів реконструкції підприємств вітчизняних вчених не залучали²¹⁷.

Попри те, що часткове виконання запланованих заходів мало загалом позитивний ефект, досягти кінцевої мети Програми теж не вдалося. Зокрема, не вдалося повністю оновити виробничі потужності металургійних підприємств, що відповідно обумовило подальше використання застарілих ресурсо- та енерговитратних

²¹⁶ Звіт про виконання «Державної програми розвитку та реформування гірничо-металургійного комплексу на період до 2011 року». URL: <https://kk.convdocs.org/docs/index-86234.html>

²¹⁷ Большаков В.І., Тубольцев Л.Г. Чорна металургія і національна безпека України. *Вісник НАН України*. 2014. № 9. С. 48–58. С. 53.

технологій, зорієнтованих на випуск ординарного металопрокату рядових марок сталі.

Ще одним документом, який передбачав перспективні напрями модернізації підприємств металургійної галузі України, була «Галузева програма енергоефективності та енергозбереження на період до 2017 року»²¹⁸, затверджена наказом Міністерства промислової політики України від 25.02.2009 р. № 152 (далі – Галузева програма). Галузева програма була розроблена з метою забезпечення виконання «Енергетичної стратегії України на період до 2030 року»²¹⁹, «Програм підвищення енергоефективності та зменшення споживання енергоресурсів»²²⁰ та зниження енергомісткості продукції за рахунок розробки та впровадження прогресивних енергозберігаючих технологій та устаткування, підвищення ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів, оптимізації структури споживання, збільшення використання альтернативних видів палива, у тому числі вторинних енергоресурсів, нетрадиційних джерел енергії.

Задля забезпечення реалізації основних положень Галузевої програми необхідно створити систему організаційного, нормативно-правового, фінансово-економічного та науково-технічного забезпечення, що допоможе господарюючим суб'єктам постійно:

- підвищувати ефективність використання у виробництві різних видів паливно-енергетичних ресурсів;
- зменшувати енергоємність продукції;
- зменшувати викиди в атмосферу парникових газів;
- популяризувати ідеологію ефективного та раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів.

²¹⁸ Наказ Міністерства промислової політики України «Щодо Галузевої програми енергоефективності та енергозбереження на період до 2017 року» від 25.02.2009 р. № 152. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0152581-09>

²¹⁹ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Енергетична стратегія України на період до 2030 року» від 15.03.2006 р. № 145. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/145-2006-%D1%80>

²²⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про програми підвищення енергоефективності та зменшення споживання енергоресурсів» від 17.12.2008 р. № 1567-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1567-2008-%D1%80>

У металургійній галузі з метою забезпечення зростання виробництва та конкурентоспроможності продукції, створення умов для залучення інвестицій, збільшення експортного потенціалу та розширення присутності вітчизняної продукції на внутрішньому ринку Галузевою програмою передбачено виконання завдань за такими напрямками, як:

- будівництво нових і модернізація існуючих аглофабрик;
- будівництво нових, реконструкція та модернізація існуючих доменних печей на основі технологічних процесів, використання новітніх виробничих технологій та конструкційних рішень, а також утилізації газів, що відходять;
- будівництво нових киснево-конвертерних цехів;
- будівництво нових прокатних цехів із застосуванням автоматизованих систем управління технологічним процесом і нових технологій прокатки;
- технічне переозброєння енергетичного господарства підприємств металургійної галузі на базі устаткування нового покоління;
- будівництво нових електрогенеруючих установок, які використовують вторинні енергоресурси;
- оснащення технологічних агрегатів теплоутилізаційними установками та системами випарного охолодження;
- модернізація та реконструкція агрегатів виготовлення гарячедеформованих зварних і холоднодеформованих труб;
- упровадження енергозберігаючих технологій та обладнання для термообробки;
- технічне переоснащення та введення в експлуатацію нових плавильних потужностей титаномagneйського виробництва;
- освоєння нових технологій плавки та прокату титанового листа та виробів;
- будівництво установок сухого гасіння коксу та впровадження енергозберігаючих технологій;
- реконструкція та модернізація збагачувальних, огрудкувальних і агломераційних фабрик.

Наведені заходи спрямовані як на безпосереднє скорочення споживання первинних ресурсів у виробництві завдяки впровадженню сучасних технологій та устаткування, дотримання встановлених норм і нормативів енергоспоживання, обґрунтування

прогресивних витрат енергоносіїв, так і на опосередковане зменшення питомих витрат за рахунок покращеного використання вторинних ресурсів.

Загалом для здійснення Галузевої програми запропоновано 227 енергозберігаючих заходів по усіх підгалузях металургійної галузі України.

Реалізація запланованих Галузевою програмою цілей у металургійній галузі повинна була зумовити:

- вагомі результати щодо економії паливно-енергетичних ресурсів, досягнення до 2017 р. скорочення у розмірі 9,24 млн т у.п. на рік, що становило би 19% від загальної кількості ПЕР, спожитих у 2007 р. Крім того, суттєво (понад 50%) скоротити споживання природного газу;
- наближення металургійної галузі України до світових нормативів споживання ПЕР, насамперед, ЄС;
- створення матеріальної основи для впровадження альтернативних та відновлювальних джерел енергії.

Оскільки моніторинг виконання Галузевої програми ніхто не здійснював, то оцінити її вплив на розвиток металургійної галузі становить досить складне завдання. Однак проведений у попередніх підрозділах статистичний аналіз розвитку металургійної галузі свідчить, що їх значна частина теж залишилася нереалізованою, а мети програми не досягнуто.

Менш амбітною, порівняно з попередніми стратегічними документами, була короткострокова «Державна програма активізації розвитку економіки на 2013–2014 рр.», затверджена постановою Кабінету Міністрів України 27 лютого 2013 р. № 187²²¹ (далі – Програма активізації). Вона передбачала запровадження нових підходів до модернізації пріоритетних галузей національної економіки у короткостроковому періоді з метою нарощення розвитку економіки.

Пріоритетними напрямками Програми активізації в частині позитивних перетворень у країні в 2013–2014 рр. стали:

²²¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми активізації розвитку економіки на 2013–2014 роки» від 27.02.2013 р. № 187. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/187-2013-%D0%BF>

- ✓ підвищення конкурентоспроможності економіки та покращення інвестиційного клімату;
- ✓ підтримка національного товаровиробника та реалізація політики імпортозаміщення;
- ✓ забезпечення розвитку високотехнологічних секторів економіки;
- ✓ стимулювання перетворень у стратегічних галузях;
- ✓ збільшення обсягу експорту товарів вітчизняного виробництва.

Водночас металургійна галузь України згадується у Програмі активізації лише в частині підтримки національного товаровиробника та реалізації політики імпортозаміщення.

Зазначимо, що Програма активізації теж не досягла своєї мети з ряду певних причин, насамперед політичних. Більше того, зміна політичного керівництва в країні призвела до формування нових пріоритетів економічної політики, в яких, чомусь із суб'єктивних причин, металургійній галузі місця не знайшлося²²².

Водночас виключення галузі з числа державних пріоритетів економічного розвитку країни не зменшує, а навпаки – збільшує соціально-економічний тягар не лише металургійних підприємств, а й держави, відтерміновуючи його лише в часі.

3 березня 2021 р. уряд України затвердив Національну економічну стратегію до 2030 року²²³ (надалі – Стратегія). Промисловість у Стратегії визначається як каталізатор економічного зростання та опора сталого розвитку України. До основних стратегічних цілей розвитку промисловості віднесено:

- створення стійкого внутрішнього попиту на вітчизняну промислову продукцію;
- забезпечення інтеграції українського промислового сектора до глобальних ланцюгів вартості, створення умов для розширеного експорту промислової продукції;

²²² Постанова Верховної Ради України «Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України» від 11.12.2014 р. № 26-VIII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/26-19>

²²³ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року» від 03.03.2021 р. № 179. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179>

– посилення конкурентоспроможності виробленої в Україні промислової продукції, впровадження ресурсо- та енергоефективних технологій;

– створення нових виробничих потужностей шляхом стимулювання інноваційної діяльності підприємств у всіх регіонах країни з використанням конкурентних переваг кожного з них.

Серед головних проблем металургійної галузі визначено імпортозалежність за сировиною²²⁴ та ризики втрати конкурентоспроможності на глобальному ринку²²⁵. Також протягом останніх п'яти років в секторі виробництва сталі в Україні, який є показовим для всієї металургії, підприємства здійснили капітальних інвестицій у 1,7 раза менше, ніж у середньому у світі. Застаріле обладнання та ризики невідповідності екологічним нормативам ЄС, які планують зменшення викидів CO₂ до 2030 року, зменшує конкурентоспроможність української продукції на глобальному ринку та ставить під загрозу експорт на один з основних ринків збуту – ЄС. Очікуване збільшення податкових платежів при імпорті продукції з ЄС на основі викидів CO₂ у виробництві створить на виробників сталі додатковий фінансовий тиск обсягом у 10–13%.

У Стратегії до основних напрямів стратегічного розвитку промисловості загалом та металургійної галузі зокрема віднесено:

²²⁴ Коксівне вугілля є основою для доменного коксу та основним видом палива для виплавки металів (кокс становить близько 50% собівартості готової металевої продукції). Унаслідок тимчасової окупації частини території Донецької та Луганської областей, де розміщується значна частка покладів, видобувна промисловість забезпечує лише третину потреб у ньому внутрішнього ринку. Зменшення видобутку коксівного вугілля в Україні протягом 2013–2018 рр. на 77% супроводжувалося зростанням його імпорту в 1,5 раза, переважно за рахунок збільшення поставок з Російської Федерації.

²²⁵ Висока волатильність цін на світових ринках формує ризики для експортоорієнтованого сектора гірничо-металургійного комплексу. З 2019 р. відбувалося зниження світових цін на металопродукцію, що супроводжувалося посиленням протекціоністських заходів на ключових ринках та, відповідно, зменшенням обсягу виручки від реалізації товарів металургії на 22% протягом останніх двох років. За той самий період експорт зменшився на 29%, а реалізація на внутрішньому ринку – на 18% унаслідок падіння обсягів виробництва продукції машинобудування.

- створення стійкого внутрішнього попиту на вітчизняну промислову продукцію. Для цього необхідно здійснити поживлення житлового будівництва шляхом впровадження програми «Доступне житло» та активізувати оновлення фондів житлово-комунального господарства;

- залучення інвестицій шляхом: підвищення рівня інформування потенційних інвесторів; розроблення пакета проєктів та ініціатив, спрямованих на залучення інвестицій у виробництво; покращення системи державно-приватного партнерства у сфері промисловості;

- фінансування модернізації транспортної інфраструктури;

- гармонізацію норм у сфері стандартизації та сертифікації, зокрема національних стандартів із міжнародними та європейськими;

- проведення географічної диверсифікації партнерств шляхом розширення можливостей преференційного експорту товарів на перспективні зовнішні ринки та використання потенціалу участі України в реалізації Регіональної конвенції про пан'євросередземноморські преференційні правила походження;

- посилення експортної підтримки;

- посилення підготовки професійних кадрів;

- стимулювання модернізації основних засобів;

- підвищення ефективності роботи промислових підприємств;

- стимулювання розвитку циркулярної економіки;

- підвищення ресурсоефективності;

- впровадження інноваційних технологій тощо.

Варто зазначити, що Стратегія є основою під час розроблення міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади планів заходів, проєктів програмних і стратегічних документів, проєктів законів та інших актів законодавства. Заходи щодо реалізації визначених Стратегією досягнення основних цілей і відповідних завдань державної економічної політики включаються до планів діяльності Кабінету Міністрів України. Програмні та стратегічні документи Кабінету Міністрів України, плани діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади приводяться у відповідність зі Стратегією (у разі потреби) і виконуються з урахуванням пріоритетності досягнення визначених Стратегією стратегічних цілей.

Загалом Національна економічна стратегія до 2030 року є координуючим документом, який включає стратегічні бачення та напрями розвитку вітчизняної промисловості, в тому числі й металургійної галузі. Проте, чи буде ця Стратегія реалізована у повному обсязі, ще не відомо.

На наш погляд, недовиконання запланованих стратегічними довгостроковими та короткостроковими документами заходів з реалізації перспективних напрямів модернізації металургійних підприємств пов'язане передусім із втратою державою важелів впливу на розвиток галузі. Не зайвим буде нагадати, що практично повна приватизація металургійних підприємств привела до зміни поставлених перед ними цілей і завдань. На перший план вийшло завдання отримання прибутку, внаслідок чого інвестиції спрямовуються на заходи, які можуть забезпечити підтримання наявного обладнання в працездатному стані та його окупність протягом короткострокового періоду²²⁶.

Однак використання державного програмного підходу дало можливість навіть в умовах повної приватизації металургійних підприємств сформуванню напрямів підвищення технічного рівня та забезпечити зменшення енергомісткості металургійного виробництва. Навіть неповна реалізація науково-технічних заходів із розвитку галузі довела їх доцільність та ефективність.

Крім того, посилення координаційного впливу держави шляхом формування сприятливої інвестиційної політики в країні (у 2000–2008 рр.) дало металургійним підприємствам змогу залучити значні обсяги інвестиційних ресурсів для модернізації виробничих потужностей, що, безумовно, сприяло покращенню рівня виробництва продукції²²⁷. Також спостерігався позитивний вплив держави в процесі подолання кризових явищ в економіці (після 2008 р.), що значною мірою сприяло запобіганню кризовому падінню металургійного виробництва.

²²⁶ Большаков В.І., Тубольцев Л.Г. Чорна металургія і національна безпека України. *Вісник НАН України*. 2014. № 9. С. 48–58. С. 53.

²²⁷ Заблудська І.В., Кудріна О.Ю. Модернізація промислового сектора, як стратегічний напрям розвитку економіки регіону. *Ефективна економіка*. № 2. 2014. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3382>

Зазначене вище свідчить про те, що виключення металургійної галузі України з пріоритетних напрямів розвитку є передчасним і може негативно позначитися на економічному зростанні країни в довгостроковому періоді.

Зазначимо, що розбіжності в цілях і завданнях між державою та підприємствами металургійної галузі виникають через:

- а) послаблення регулюючої ролі держави;
- б) відсутність чіткої та ефективної взаємодії між ними.

Так, дійсно, сьогодні в Україні не існує чітко встановлених економічних механізмів співпраці органів державної влади та приватного сектора, вони не прописані у нормативно-правових актах, що відповідно зумовлює низький розвиток такої взаємодії²²⁸. Водночас світова практика доводить, що стійкий розвиток сучасної ринкової економіки неможливий без ефективної взаємодії суб'єктів господарювання з органами державної влади та управління. Їх стан може відігравати як позитивну роль, виступаючи механізмом сприяння та прискорення соціально-економічного розвитку, що є основним завданням держави, так і негативну роль, за якої зміст відносин «державна – бізнес» виступає механізмом гальмування або навіть пригнічення суспільного розвитку. Зокрема, з одного боку, держава стикається зі зростаючою необхідністю застосування значної частини ресурсного потенціалу для реалізації своєї економічної і соціальної політики, а на державному рівні – для вирішення певних геополітичних завдань. З другого боку, ринкові структури розглядають у цих умовах державу не тільки як арбітра і регулятора загальних умов, які забезпечують їх життєдіяльність, у тому числі й матеріальних у вигляді об'єктів виробничо-господарської та соціальної інфраструктури, а й як потужного господарюючого суб'єкта і, відповідно, важливого партнера по бізнесу, потенційного замовника – споживача вироблених товарів та послуг²²⁹.

²²⁸ Венгер В. Публічна влада та суб'єкти господарювання: особливості взаємодії в умовах ринкової економіки. *Економічний аналіз*: зб. наук. праць Тернопільського національного економічного університету. 2012. Вип. 10. Ч. 1. С. 79–82. С. 82.

²²⁹ Венгер В. Публічна влада та суб'єкти господарювання: особливості взаємодії в умовах ринкової економіки. *Економічний аналіз*: зб. наук. праць

Особливість взаємодії суб'єктів господарювання, з одного боку, та держави – з іншого, має полягати також в узгодженні, своєрідній інтеграції дій публічної і ринкової влади на основі консенсусу економічних інтересів сторін з метою найефективнішої реалізації специфічних функцій кожної з них, досягнення їх стратегічних цілей і вирішення завдань тактичного характеру, в результаті чого забезпечується не лише економічне зростання окремих галузей, а й стабільність економічного і соціального розвитку країни загалом. Зміст процесу взаємодії має знайти своє відображення у розробленні заходів функціонування і розвитку, відборі найбільш прийнятних форм і методів такої взаємодії, конкретних технологій та їх реалізації.

Так, суб'єкти господарювання, володіючи власними, позиковими, орендованими, отриманими в користування та іншими під контрольними економічними ресурсами, здійснюють їх ефективне комбінування і вибір сфери використання, реалізуючи при цьому свою основну виробничу функцію – максимізацію прибутку. Вони безпосередньо зацікавлені у використанні того економічного (фінансового, науково-технічного, інформаційного), а також зовнішнього та внутрішнього політичного потенціалу, яким володіє держава. Ефективними засобами використання суспільних економічних інтересів може бути ринок та конструктивний діалог між органами державної влади та суб'єктами господарювання. Тут варто нагадати, що реалізуючи свої цілі, суб'єкти господарювання об'єктивно, незалежно від своєї волі і бажання виконують цілий перелік суспільних функцій, які безпосередньо збігаються із функціями держави. Таким чином, частка підприємницького потенціалу безпосередньо «працює» не тільки на його власні інтереси, а й на інтереси всього суспільства.

Держава, маючи у своєму розпорядженні значні, проте обмежені економічні ресурси, з метою повної та ефективної реалізації своїх власних інтересів зацікавлена у їх збільшенні за рахунок залучення економічних ресурсів приватного підприємництва, тобто у максимізації чи оптимізації частки ресурсів, які працюють на

суспільство загалом. Основна мета взаємодії з боку органів державної влади – розширити коло суспільних функцій суб'єктів господарювання. В одному випадку це досягається за допомогою побудови державою ефективних мотиваційних заходів, які стимулюють підприємницьку діяльність у цьому напрямі, в іншому – за допомогою законодавчо регламентованих засобів з метою реалізації державою соціальних функцій у точках «провалів» ринкового саморегулювання.

Водночас такі дії не повинні звужувати підприємницьку активність суб'єктів господарювання, а навпаки, мають забезпечувати необхідний і достатній коридор їх економічної свободи. Тобто основна мета конструктивної взаємодії держави і суб'єктів господарювання полягає у визначенні, з одного боку, допустимого оптимуму, а з другого – меж максимального вмонтовування інструментів ринкового саморегулювання у структури, які здійснюють реалізацію функцій держави.

Зважаючи на зазначене вище, виокремимо основні риси і принципи взаємодії органів державної влади і суб'єктів господарювання, зокрема, такі:

- ✓ забезпечення консенсусу економічних інтересів взаємодіючих сторін;
- ✓ легітимність суб'єктів взаємодії;
- ✓ взаємна морально-етична, а в певних межах – регламентована відповідним законодавством матеріальна, адміністративна і судова відповідальність сторін;
- ✓ наявність ефективно діючих мотиваційних інструментів взаємодії;
- ✓ ефективне використання всієї сукупності економічних ресурсів національної економіки з метою її стійкого зростання та соціального прогресу всього суспільства;
- ✓ збалансованість дії інструментів ринкового саморегулювання і державного впливу на функціонування та розвиток економічних і соціальних процесів.

Зазначений перелік основних рис і принципів свідчить про те, що інтервал взаємодії владних і ринкових структур достатньо широкий і багатогранний, проте ідентичний всій системі відносин соціально орієнтованої ринкової економіки. Взаємодія здійснюється у своє-

рідних межах, які визначаються як «поле взаємодії» ринкових і владних структур. «Поле взаємодії» уміщує економічний, інституційний, організаційно-правовий простір, у межах якого здійснюється взаємодія суб'єктів господарювання з органами державної влади та управління.

У цьому контексті важливу роль відіграють правові норми, що регламентують організаційно-правові, організаційно-господарські, майнові, фіскальні, трудові та інші відносини. Організаційно-правова складова «поля взаємодії» містить інструменти обліку інтересів ринкових структур у процесі формування нормативно-правової бази, зокрема²³⁰:

- підприємницької та господарської бази загалом;
- регулювання відносин приватної власності, оподаткування підприємницького капіталу і доходів, зовнішньоекономічної діяльності, цінового механізму;
- ліцензування певних видів підприємницької діяльності.

Взаємодія суб'єктів господарювання та органів державної влади в господарській сфері передбачає насамперед конструктивну участь ринкових структур у розробленні та реалізації державної фінансової, промислової, структурної і зовнішньоекономічної політики.

Отже, проведений порівняльний аналіз щодо ролі держави у розвитку металургійної галузі свідчить про таке. Провідні країни-виробники, на відміну від України, відносять металургійну галузь до пріоритетних галузей економіки та ніколи не випускають її зі сфери державного впливу, навіть якщо підприємства повністю перебувають у приватній власності, адже у критичні моменти власники найбільших корпорацій завжди діють в інтересах держави²³¹.

З огляду на пріоритетність, більшість промислово розвинених країн з метою випуску продукції з високою доданою вартістю та зниження шкідливого впливу на навколишнє середовище модернізували свої металургійні підприємства ще наприкінці ХХ ст.

²³⁰ Шамхалов Ф. Государство и экономика. Власть и бизнес. Москва: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2005. 714 с. С. 306.

²³¹ Венгер В.В. Роль держави у розвитку металургійної галузі: світовий та вітчизняний досвід. *Інфраструктура ринку*. 2020. № 40. URL: <http://www.market-infr.od.ua/uk/40-2020>

Цьому передувала дієва промислова політика держави, спрямована насамперед на інноваційну перебудову галузі.

Оскільки металургійна галузь України характеризується низкою комплексних проблем, як-от: структурною недосконалістю та технологічним відставанням, незадовільним технічним станом більшості основних виробничих потужностей, недостатнім розвитком внутрішнього ринку споживання металопродукції та залежністю від кон'юнктури світового ринку сталі, то у найближчій перспективі вітчизняним чиновникам доведеться переглянути свої пріоритети у бік формування чітких і зрозумілих заходів державного впливу на неї. Тобто металургійна галузь України у середньостроковій і довгостроковій перспективах повинна зберегти роль провідної та потужної галузі вітчизняної промисловості, враховуючи необхідність забезпечення металопродукцією суміжних галузей, особливо машинобудування і будівництва²³². Для цього, на наш погляд, необхідно розробити Державну програму її модернізації та розвитку.

4.3. Пріоритетні напрями державної політики розвитку металургійної галузі України

Модернізація металургійних підприємств. Результати проведеного дослідження засвідчують те, що металургійна галузь України є стратегічною складовою національного виробництва, від якого значною мірою залежить стан соціально-економічного розвитку країни. Крім того, майже завжди вихід України з кризових ситуацій був пов'язаний із певним пожвавленням внутрішнього ринку металопродукції та підвищенням попиту на неї на світовому ринку. Проте за існуючих умов у найближчій перспективі навряд чи від вітчизняної металургійної галузі можна очікувати будь-яких зрушень щодо довгострокових темпів економічного зростання. Такий стан справ наводить на думку, що сьогодні вона потребує чіткої, зрозумілої та дієвої державної політики стосовно перспектив

²³² Кіндзерський Ю.В. Промисловість України: стратегія і політика структурно-технологічної модернізації: монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2013. С. 480.

свого сталого розвитку, від якого залежатиме довгострокове економічне зростання не лише в галузі, а й країні загалом.

Для цього необхідно переорієнтувати існуючу (а, точніше створити її майже з нуля) державну промислову політику в металургійній галузі на заходи стратегічного значення²³³. Це дасть змогу поступово відійти від домінуючих на сьогодні оперативнотактичних антикризових заходів, що демонструють, як правило, короткострокові стабілізаційно-компенсаційні ефекти, та забезпечити необхідний баланс інтересів держави, металургійної галузі й бізнесу інших галузей.

Нова стратегія розвитку галузі повинна формуватися на пріоритетах концепції неоіндустріалізації національної економіки, основу якої становлять: *власні ресурси; нові технології; активний внутрішній попит*. Саме вони є тими вирішальними факторами, які зможуть вивести металургійну галузь на шлях економічного зростання та глобальної конкурентоспроможності.

На наш погляд, розпочати цей процес необхідно з проведення докорінної модернізації²³⁴ металургійних підприємств. Про це свідчить наявність у галузі ряду таких, виявлених у процесі дослідження, проблем, як²³⁵:

- висока енергомісткість виробництва;
- неефективне споживання паливно-енергетичних ресурсів, що призводить до значних витрат природного газу, збільшуючи залежність галузі від імпорту енергоресурсів;
- відсутність інноваційних зрушень;

²³³ Амоша О.І., Нікіфорова В.А. Розвиток металургійної смарт-промисловості: світовий досвід та уроки для України. *Економіка України*. 2019. № 9–10. С. 3–23. С. 12.

²³⁴ Під модернізацією автор розуміє сталий та ефективний розвиток галузі, що ґрунтується на впровадженні у виробництво металургійної продукції провідних досягнень науково-технічного прогресу, спрямованих на оновлення матеріально-технічної бази з метою виготовлення інноваційної та конкурентоспроможної продукції на зовнішньому та внутрішньому ринках.

²³⁵ Венгер В.В. Модернізація металургійної галузі України: цілі, напрями та інвестиційна підтримка. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економіка*. 2017. Вип. 27. Ч. 1. С. 45–49. С. 46.

- занепад галузевої науки та недовіра механізмів залучення потенціалу академічних інститутів для виконання прикладних розробок, що призводить до поглиблення технічної й технологічної відсталості металургійної галузі;

- високий ступінь зношування основних виробничих фондів (мартенівських печей, енергомісткого обладнання аглофабрик, збагачувальних підприємств, прокатних цехів, доменних печей тощо) призводить до зростання збитковості металургійного виробництва;

- скорочення іноземного інвестування галузі;
- неефективне використання виробничих потужностей;
- низький рівень продуктивності праці;
- зростаючі екологічні проблеми тощо.

До необхідності проведення модернізації металургійну галузь спонукає і залежність від потреб світового ринку, сучасні тенденції якого у коротко- та середньостроковій перспективах можуть суттєво обмежити попит на вітчизняну металопродукцію. До таких тенденцій належать²³⁶:

- повільне зростання світової економіки²³⁷, що негативно вплине на зростання попиту та спричинить зниження світових цін на металопродукцію;

- уведення за кордоном нових виробничих потужностей із виплавки сталі (в Азії, Африці, у трансконтинентальних країнах – Туреччині, Єгипті тощо), що суттєво скоротить попит на вітчизняну металопродукцію;

- зростання обсягів світового виробництва металопродукції;

- впровадження нових технологій з метою зниження шкідливого впливу металургії на оточуюче природне середовище.

Варто зазначити, що модернізація металургійних підприємств є складним процесом. Проте саме модернізація здатна перетворити

²³⁶ Воробйов С.Л., Собкевич О.В. Пріоритети та інструменти модернізації металургійної галузі України. *Стратегічні пріоритети*. 2012. № 4. С. 118–124. С. 122.

²³⁷ За оцінками МВФ до 2021 р. потенційний темп зростання ВВП розвинених економік становитиме 1,6% на рік.

цей складний процес у вбудований механізм спрямування розвитку на сучасні орієнтири та зростаючі показники²³⁸.

На наш погляд, для успішного реформування галузі першочерговим кроком у реалізації державної політики має стати якісно нова взаємодія органів державної влади з керівниками (власниками) металургійних підприємств та провідними науковими організаціями щодо комплексної модернізації кожного окремого гірничо-металургійного підприємства. Ця програма не повинна суперечити вимогам СОТ та Угоди асоціації з ЄС, і має передбачати виведення із експлуатації зайвих виробничих потужностей та вирішення у зв'язку з цим соціальних проблем регіонів.

Це обумовлено тим, що, відповідно до ст. 25 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, і Європейським Союзом та його державами – членами, з іншої сторони²³⁹, повністю підписаної 27 червня 2014 р. (надалі – Угода) сторони поступово створюватимуть зону вільної торгівлі протягом перехідного періоду у максимум 10 років, починаючи з дати набрання цією Угодою чинності.

У ст. 381 Угоди зазначено, що сторони розвиватимуть та поглиблюватимуть співробітництво у сфері видобувної промисловості та металургії з метою сприяння взаєморозумінню, покращенню умов для підприємництва, обміну інформацією та співробітництва щодо неенергетичних аспектів згаданих сфер, пов'язаних, зокрема, із видобутком руд металів та промислових мінералів.

Для реалізації зазначеного сторони співпрацюватимуть з метою:

- обміну інформацією стосовно становища їхніх видобувної та металургійної галузей промисловості;
- обміну інформацією щодо перспектив розвитку видобувної та металургійної галузей промисловості України та ЄС стосовно споживання, виробництва та прогнозування розвитку ринків;
- обміну інформацією стосовно заходів, яких вживають сторони з метою прискорення процесу реструктуризації цих галузей;

²³⁸ Касич А.О. Модернізація як стратегічне завдання розвитку промисловості України. *Бізнес-Інформ.* 2016. № 7. С. 67–72. С. 69.

²³⁹ Association Agreement between the European Union and its member states, of the one part, and Ukraine, of the other part. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A22014A0529%2801%29>

- обміну інформацією та передовим досвідом стосовно сталого розвитку видобувної та металургійної галузей промисловості в Україні та ЄС.

Також Угодою усувається можливість ініціювати торговельні обмеження ЄС щодо України та створюється можливість продовжувати інтеграційні процеси на рівні металургійних компаній.

Угода передбачає поступову гармонізацію законодавства України з ЄС у сферах, нереформованість яких спотворює умови торгівлі металопродукцією. До таких сфер відносяться: **конкуренція та державна підтримка; інвестиційний клімат і фінансові послуги; охорона довкілля та енергетика.**

Ст. 254 Угоди визначено важливість вільної та неспотвореної конкуренції у торговельних відносинах. Сторони визнають, що антиконкурентні господарські практики та угоди потенційно можуть спотворити належне функціонування ринків та загалом зменшити позитивні наслідки лібералізації торгівлі. До таких практик Угодою віднесено:

- ✓ угоди та узгоджені дії між суб'єктами господарювання, метою або наслідками яких є перешкоджання, обмеження, спотворення чи суттєве послаблення конкуренції на території будь-якої із сторін;

- ✓ зловживання одним або декількома суб'єктами господарювання домінуючим становищем на території будь-якої із сторін;

- ✓ концентрація суб'єктів господарювання, що має наслідком монополізацію чи значне обмеження конкуренції на ринку на території будь-якої із сторін.

Відповідно, у ст. 262 зазначено, що будь-яка допомога, надана Україною або країнами – членами ЄС із використанням державних ресурсів, що спотворює або може спотворити конкуренцію шляхом надання переваг окремим підприємствам або виробництву окремих товарів, є несумісною з належним функціонуванням Угоди в тій мірі, в якій вона може впливати на торгівлю між сторонами.

Проте до незаборонених видів державної допомоги відносять:

- допомогу соціального характеру, що надається індивідуальним споживачам, за умови, що вона надається без дискримінації, пов'язаної із походженням відповідних товарів;

- допомога на відшкодування збитків, спричинених природними катастрофами або надзвичайними ситуаціями;
- допомога для сприяння економічному розвитку регіонів із надзвичайно низьким рівнем життя або із суттєвим рівнем безробіття;
- допомога для сприяння виконанню важливого проєкту задля спільного європейського інтересу або для виправлення значних порушень нормальної роботи в економіці України чи однієї з країн – членів ЄС;
- допомога для сприяння розвитку певної економічної діяльності або певних економічних сфер, якщо така допомога не має несприятливого впливу на умови торгівлі всупереч інтересам сторін;
- допомога для досягнення цілей, дозволених відповідно до правил ЄС щодо горизонтальних блоків виключень та правил щодо горизонтальної і галузевої державної допомоги, що надається відповідно до умов, викладених у них;
- допомога для інвестицій відповідно до обов'язкових стандартів, визначених директивами ЄС, що мають бути імplementовані протягом 2–3 років включаючи адаптацію підприємств та обладнання до нових вимог, яка може бути дозволена в обсязі до 40% від прийнятних витрат.

У ст. 263 зазначено, що кожна сторона забезпечує прозорість у сфері державної допомоги. Для цього кожна сторона щорічно надсилає іншій стороні повідомлення про загальний обсяг, види та галузевий розподіл державної допомоги, що може вплинути на торгівлю між сторонами. Відповідні повідомлення повинні містити інформацію стосовно цілей, форми, обсягу та бюджету, відомства, що надає допомогу, та, де це можливо, одержувача допомоги. При цьому будь-яка допомога, обсягом, меншим за 200000 євро для одного підприємства на три роки, не потребує повідомлення.

Для виконання зазначених вище зобов'язань Україна протягом трьох років з дати набрання Угодою чинності має, зокрема, ухвалити національне законодавство про державну допомогу та створити незалежний у своїй діяльності орган із надання державної допомоги. Крім того, протягом п'яти років Україна зобов'язана створити повний реєстр схем державної допомоги, що надавалася до ство-

рення органу та привести ці схеми допомоги у відповідність до критеріїв Угоди протягом семи років.

Слід зазначити, що з 2003 р., від часу припинення економічного експерименту в металургійній галузі, металургійні підприємства не користуються податковими пільгами. Проте існування інших каналів державної підтримки галузі створює підстави для ініціювання та встановлення ЄС торговельних обмежень. Відповідно в інтересах галузі потрібна реформа політики надання державної допомоги згідно з нормами ЄС.

Враховуючи значну енергомісткість вітчизняної металургії, високі ціни на природний газ, низький попит на металопродукцію на зовнішньому ринку та незначні обсяги споживання на внутрішньому ринку суттєво погіршують фінансовий стан галузі та збільшують попит на державну допомогу. Проте, на відміну від більшості країн, де реструктуризація металургії відбувалася за активної участі держави, українські металурги відповідно до Угоди не можуть розраховувати на таку допомогу. Тому єдиний спосіб отримання державної допомоги, що не спотворюватиме умов для конкуренції, є зміна структури державної допомоги в Україні на користь так званих горизонтальних цілей – охорони довкілля, науково-дослідних розробок і регіональної допомоги²⁴⁰.

Загалом для успішного реформування галузі необхідно вирішити такі завдання.

Завдання 1. Провести оптимізацію металургійних потужностей до оптимально прийнятних меж з урахуванням максимально можливого розширення внутрішнього ринку. Реалізація цього завдання має відбуватися насамперед на основі виведення з експлуатації застарілих мартенівських та інших надлишкових потужностей з урахуванням тенденцій та сучасної структури металургійного виробництва у провідних країнах-виробниках, де зазначені потужності взагалі не використовуються.

Так, наприклад у планах ПАТ «Запоріжсталь», яке до сьогодні використовує мартенівські печі, значиться будівництво нового

²⁴⁰ Оцінка наслідків угоди про вільну торгівлю між Україною та ЄС / Міжнародний центр перспективних досліджень. Київ, 2007. 320 с. С. 161.

конверторного цеху. Проте через відсутність коштів його будівництво досі перебуває на підготовчій стадії.

Також варто зазначити, що за всю історію незалежності України на підприємствах галузі було реалізовано лише один проект з повної відмови від мартенів та побудови нового конверторного цеху – на ПАТ «Алчевський металургійний комбінат». Водночас це підприємство сьогодні перебуває на тимчасово окупованій території.

Ще один двохванний агрегат мартенівського виробництва працює на ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг». Від нього планують відмовитися після запуску нових машин безперервного розливання заготовки²⁴¹.

Втілюючи в життя плани щодо модернізації існуючих киснево-конвертерних потужностей, варто звернути увагу на світові тенденції розвитку металургійної галузі, що сьогодні характеризуються стагнацією світового попиту на сталь, збільшенням надлишкових потужностей, розвитком протекціонізму, декарбонізацією та цифровізацією металургійної промисловості.

Серед головних світових тенденцій простежується екологічна модернізація металургійних підприємств. Так, Південна Корея та Китай роблять гучні заяви щодо досягнення кліматичної нейтральності та відмови від викидів CO₂. При цьому такі заяви лунають не лише через забруднення довкілля, а й через негативні фінансові наслідки для бізнесу²⁴². До основних інструментів, які стимулювали розвинені країни до екологізації промислових підприємств, відноситься Паризька угода, що концентрувала увагу на зменшенні викидів вуглецю в енергетиці. Проте цього було недостатньо. Тому у 2019 р. в ЄС затвердили масштабну програму «European Green Deal» щодо трансформації економіки до 2050 року. Ця програма передбачає повну відмову від використання викопних видів палива та витіснення з економіки галузей, які продукують шкідливі викиди. Згодом до цієї ініціативи приєдналися низка інших країн – Китай,

²⁴¹ Системному переоснащенню заважають істотні ринкові ризики. *Голос України*. 29 березня 2019 р. № 61. С. 8. URL: <http://www.golos.com.ua/article/315389>

²⁴² Український зелений курс: декарбонізація або смерть. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/projects/ekopromyslovist/2020/12/16/668493>

Японія, Південна Корея, Південна Африка, Канада. Загалом сформувався клуб із 127 держав, які підтримують кліматичну нейтральність та розглядають уведення або вже схвалили нульові цільові показники.

Україна разом з усім цивілізованим світом теж узяла на себе зобов'язання до 2030 року скоротити рівень викидів парникових газів на 40% порівняно з 1990 р. Однак для України великий шлях декарбонізації лише починається. Це обумовлено тим, що більшість великих промислових підприємств України, в тому числі й металургійних, збудовані ще за радянських часів, коли питання енергоресурсів, впливу на навколишнє природне середовище та ефективності виробництва були не надто актуальними. Тривалий час невисока вартість ресурсів не стимулювала власників бізнесу інвестувати в енергоефективність чи екологічну модернізацію. Відтак сьогодні більшість обладнання морально й технічно застаріла, що призводить до низької ефективності виробництва, високого споживання палива та значних шкідливих викидів. Сучасні власники металургійних заводів свого часу вигідно їх приватизували і майже не інвестували в технологічну й екологічну модернізацію. Ніщо не заважало цим власникам отримувати величезні прибутки, вкладаючи лише необхідний мінімум у підтримку життєдіяльності старого обладнання – з відповідними наслідками для довкілля та здоров'я працівників і мешканців міст. Також в Україні не було й ефективної індустріальної політики, яка б стимулювала оновлення виробничих фондів та зниження забруднення. Майже чверть металу виплавляється в мартенівських печах – найбільш неефективних, які в країнах ЄС повністю замінили ще до 1990 р.²⁴³ Однак після впровадження ринкових цін на природний газ та електроенергію ера дешевих енергоносіїв закінчилася, а значна частина металургійних підприємств досі споживає такі ж обсяги енергії, як і раніше. Через це металургійна галузь України є другою за розмірами після енергетичної галузі забруднювачем повітря в країні.

²⁴³ Головка І. Кліматичні цілі та українська промисловість: модернізуєтся або програє. *Heinrich Böll Stiftung*. 2021. URL: <https://ua.boell.org/uk/2021/11/16/klimatychni-tsili-ta-ukrayinska-promyslovist-modernizuysya-abo-prohray>

Щоб стимулювати промисловість зменшувати шкідливі викиди, у країнах ЄС діють високі податки на викиди вуглецю. В Україні до 2019 р. ставка податку за викиди вуглецю становила 0,41 грн за тону. З 1 січня 2019 р. ставка зросла у 24 рази – до 10 грн за тону. Податок сплачують підприємства, що викидають понад 500 тис. т CO₂ щорічно. За рік надходження від екологічного податку становили 0,9 млрд грн. Для порівняння, у ЄС цей показник у середньому становить 30 євро за тону. В окремих країнах ставка такого податку дуже висока: у Швеції – 140 євро за тону, у Швейцарії – 87 євро за тону²⁴⁴. Значна частина країн запровадила екологічний податок ще 10–30 років тому. Важка промисловість цих країн стоїть перед жорстким вибором: платити високі податки за викиди вуглецю або модернізувати виробництво. Країни ЄС обрали модернізацію. Наприклад, сьогодні викиди CO₂ у металургійній галузі становлять у середньому 1300 кг на тону сталі, що вдвічі менше порівняно з 1960 р., а до 2050 року країни ЄС планують знизити обсяги викидів до 80–320 кг на тону. В Україні викиди CO₂ у металургійній галузі становлять в середньому 2380 кг на тону сталі (конверторний спосіб)²⁴⁵. Загалом європейські країни в металургійній галузі планують скоротити рівень викидів на 95% порівняно з показником 1990 року. Звичайно, цей перехід потребуватиме значних інвестицій – у найближчі десять років майже 1 трлн євро. Ці кошти будуть виділені європейським промисловцям через різні механізми пільгових кредитів, грантів та прямих субсидій. Лише протягом 2021–2027 рр. у рамках програми «European Green Deal» буде виділено 100 млрд євро для регіонів, які декарбонізація зачепить найбільше. Польща гарантовано отримає 2 млрд євро і 7,5 млрд євро в рамках однієї із складових цієї програми – Фонду справедливого переходу, який фінансує Єврокомісія. Німеччина також запроваджує галузеві програми. Одна з них –

²⁴⁴ Український зелений курс: декарбонізація або смерть. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/projects/ekopromyslovist/2020/12/16/668493>

²⁴⁵ Головка І. Кліматичні цілі та українська промисловість: модернізуєся або програє. *Heinrich Böll Stiftung*. 2021. URL: <https://ua.boell.org/uk/2021/11/16/klimatychni-tsili-ta-ukrayinska-promyslovist-modernizuysya-abo-prohray>

виробництво «зеленої» сталі. Оскільки на німецьку сталеливарну промисловість припадає близько третини прямих промислових викидів, на її «озеленення» в найближчі роки планується виділити близько 2 млрд євро через Фонд енергетики і клімату.

Щоб захистити ці інвестиції та стимулювати процес декарбонізації в інших країнах, які експортують товари до Євросоюзу, ЄС задекларували намір не пізніше 2023 року запровадити податок на імпорт товарів із вуглецевим слідом або «прикордонне вуглецеве коригування» (Carbon border adjustment mechanism). Ставка такого податку ще не визначена, але розглядаються два варіанти: нарахування податку на різницю від ставки в країні, з якої екпортується товар, або фіксована ставка за тонну викидів. Це означає, що вже за кілька років продукція, виготовлена на вітчизняних підприємствах із застосуванням викопного палива, під час експорту до ЄС буде додатково оподатковуватися і стане менш конкурентною на зовнішніх ринках. Більше того, за оцінками фахівців ГМК-Центр від запровадження Carbon border adjustment mechanism (CBAM) металургійна галузь України постраждає найбільше. Зокрема, під дію CBAM підпадає експорт металопродукції на суму 2,5 млрд євро. Це обумовлено тим, що залежність вітчизняних металургів від ринку ЄС в 2,5 раза вища, ніж у виробників Росії, в 5,7 раза вища, ніж у металургів Південної Кореї, в 11 разів вища, ніж у виробників Індії²⁴⁶. Також CBAM є дискримінаційним відносно конверторного способу виробництва сталі, що для України є основним, оскільки пов'язаний із перевагами, які надає доступ до ресурсів залізорудної сировини. І, як зазначають експерти, проблема тут не в більших питомих викидах українських виробників – 2,38 т CO₂ на тонну сталі порівняно із середніми 2,15 т у країнах – конкурентах, а в тому, що конверторна технологія не має суттєвого потенціалу зниження викидів CO₂. Крім того, застосування CBAM матиме негативні наслідки для економіки України, адже вплив на одну лише металургійну галузь означатиме втрату до 700 млн євро ВВП, що призведе до втрати 140 млн євро податкових надходжень до державного бюджету. Сальдо

²⁴⁶ Вплив CBAM на металургію України / ГМК-Центр. URL: <https://gmk.center/wp-content/uploads/2021/04/CBAM-1.pdf>

торговельного балансу погіршитися на 380 млн євро. Загалом українські виробники ризикують втратити доступ до ринку, де проживає близько 400 млн населення з високою платоспроможністю.

Наведене свідчить про те, що поряд з модернізацією кисневих конверторів в Україні необхідно збільшувати обсяги виплавки сталі в електропечах. При цьому у найближчій перспективі можна досягти 10% виробництва сталі електричним способом у загальній структурі випуску. У довгостроковому періоді цільовим індикатором може слугувати показник у розмірі 30% у загальній структурі випуску сталі (у країнах, що входять у ТОП-10 світових виробників сталі, ця частка значно вища: від 32,9% у Південній Кореї до 80,3% в Італії).

Варто зазначити, що досягти зазначених показників є досить складним завданням через ряд об'єктивних причин. *По-перше*, через незавершене будівництво електрометалургійного заводу – «Євро Фінанс ЛТД» у Білій Церкві з річною потужністю 1 млн т сталі та електросталеплавильного комплексу «Донецьксталь» із річною потужністю 1,5 млн т сталі (станом на початок серпня 2013 р. тут було виконано 88% будівельних робіт, однак через воєнні дії проєкт не було реалізовано до кінця).

По-друге, досить складною залишається ситуація на існуючих електрометалургійних заводах. Так, виробництво на ТОВ «Електро-сталь» здійснюється з перебоями. Донецький електрометалургійний завод із кінця 2012 р. також працював із перебоями, а в січні 2014 р. повністю зупинився. Завод «ТСА-Стіл Груп» зупинено ще в жовтні 2011 р.²⁴⁷.

Єдиний електрометалургійний завод, що успішно працює, – це «Інтерпайп сталь». «Інтерпайп сталь» – найбільший електрометалургійний завод України зі щорічного виробництва 1,32 млн т круглої сталльної заготовки, побудований за останні півстоліття із загальним обсягом інвестицій 700 млн дол. США. Для безперебійного функціонування заводу було споруджено та введено в експлуатацію найсучаснішу в країні електричну підстанцію «Пічна» та кабельну лінію потужністю 330 кВ. Економічні та соціальні аспекти експлуатації заводу включають: річний приріст платежів до

²⁴⁷ Глушенко А. Чому гальмують передові технології. *Голос України*. 29 березня 2019 р. № 61. С. 9. URL: <http://www.golos.com.ua/article/315390>.

бюджету і позабюджетних фондів – близько 150 млн грн; скорочення споживання природного газу в області на 60 млн куб. м/рік; скорочення порівняно з мартенівським виробництвом валових викидів шкідливих речовин в атмосферу більше, ніж у 2,5 раза; створення понад 700 нових робочих місць (жодного працівника, який обслуговував мартенівське виробництво, не звільнили).

Уведення в експлуатацію електросталеплавильної печі дало змогу повністю відмовитися від мартенівського переділу на ПАТ «Нижньодніпровський трубопрокатний завод», що дало значний економічний та екологічний ефект. У самому «Інтерпайпі» кажуть, що вартість переділу на їхньому сталеплавильному підприємстві – одна з найкращих у світі²⁴⁸.

Збільшення обсягів випуску електросталі дасть можливість посилити взаємодію між економічною, екологічною та соціальною складовими. Наприклад, використання відновлювальних джерел енергії зменшує експлуатаційні витрати, підвищує ефективність виробництва, стабілізує енергозабезпечення та зменшує викиди вуглецю²⁴⁹.

За нашими розрахунками²⁵⁰, виробництво електросталі приблизно на 4–18% дешевше, порівняно з виробництвом мартенівської сталі, але на 7,8–95,6% дорожче, ніж виробництво сталі у кисневих конверторах (табл. 4.1).

Це обумовлено передусім, меншою часткою сировини у структурі собівартості електросталі (табл. 4.2). Зокрема, частка сировини у загальній структурі собівартості виробництва електросталі протягом 2005–2017 рр. коливалася від 62,8 до 77,3%. Частка енергетичних витрат коливалася від 11,2 до 18,9% (табл. 4.3). Інші витрати – від 11,2 до 18,9%.

²⁴⁸ Системному переоснащенню заважають істотні ринкові ризики. *Голос України*. 29 березня 2019 р. № 61. С. 8. URL: <http://www.golos.com.ua/article/315389>

²⁴⁹ Kasych A., Rowland Z., Yakovenko Y. Modern management tools for sustainable development of mining enterprises / E3S Web of Conferences, 123, Ukrainian School of Mining Engineering. 2019. URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/pdf/2019/49/e3sconf_usme2019_01017.pdf

²⁵⁰ Венгер В.В., Хаустов В.К. Сучасний стан та перспективи розвитку металургійної галузі України: напрями технологічної модернізації. *Економіка України*. 2019. № 9–10. С. 24–43. С. 37.

Таблиця 4.1

Орієнтовна собівартість сталі в Україні різними способами виробництва та світова ціна на металопродукцію у 2005–2017 рр., дол. США/т

Показник	Роки			
	2005	2007	2013	2017
Киснево-конверторне виробництво сталі	170,7	214,7	340,8	321,2
Виробництво сталі в електропечах	252,1	420,0	482,3	346,2
<i>дорожче порівняно з киснево-конверторним, %</i>	47,7	95,6	41,5	7,8
Мартенівське виробництво сталі	296,6	435,6	516,7	399,9
<i>дорожче порівняно з киснево-конверторним, %</i>	73,7	102,9	51,6	24,5
Світова ціна на металопродукцію	514,6	686,0	711,4	459,2

Джерело: авторські розрахунки; світову ціну на металопродукцію розраховано за даними: Недорогоцінні метали та вироби з них. Експорт-імпорт товарів за країнами світу у 2002–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Частка сировини у загальній структурі собівартості мартенівського виробництва за аналогічний період коливалася від 78,6 до 86,2%. Частка енергетичних витрат – від 2,3 до 3,9%. Інші витрати – від 11,1 до 18,0%.

Частка сировини у загальній структурі собівартості киснево-конверторного виробництва сталі протягом 2005–2017 рр. коливалася від 41,8 до 54,8%. Частка енергетичних витрат коливалася від 19,5 до 39,8%. Інші витрати – від 18,4 до 27,3%.

Незважаючи на той факт, що киснево-конверторний процес енергомісткіший за процес виробництва сталі в електропечах, орієнтовна собівартість киснево-конверторної сталі значно нижча, ніж виробництво сталі в електропечах. Це пов'язано насамперед із обмеженістю металобрухту, ціна якого у 2017 р. була значно вища ($\approx 250,0$ дол. США/т) (рис. 4.1), порівняно з залізною рудою, що є в Україні в достатній кількості ($\approx 70,0$ дол. США/т) (рис. 4.2).

Крім того, враховуючи світові тенденції, спрямовані на скорочення викидів CO₂ на тонну сталі, швидше за все, що ціна металобрухту у надалі лише зростатиме.

Таблиця 4.2

Частка сировини у загальній структурі собівартості сталі в Україні за різних способів виробництва у 2005–2017 рр., %

Показник	Роки	Залізна руда	Металобрухт	Вапняк	Чавун	Усього, %
Киснево-конверторне виробництво сталі	2005	39,4	14,6	0,8	---	54,8
	2007	30,2	20,6	1,0	---	51,8
	2013	40,5	12,1	0,6	---	53,2
	2017	30,2	9,3	2,3	---	41,8
Виробництво сталі в електропечах	2005	---	72,4	0,2	---	72,6
	2007	---	77,2	0,1	---	77,3
	2013	---	62,7	0,1	---	62,8
	2017	---	63,4	0,6	---	64,0
Мартенівське виробництво сталі	2005	2,4	35,0	0,3	48,5	86,2
	2007	1,6	42,3	0,3	40,8	85,0
	2013	2,9	33,2	0,2	42,3	78,6
	2017	2,6	31,2	1,0	47,3	82,1

Джерело: авторські розрахунки.

Таблиця 4.3

Частка енерговитрат у загальній структурі собівартості сталі в Україні різними способами виробництва у 2005–2017 рр., %

Показник	Роки	Вугілля	Електроенергія	Природний газ	Усього, %
Киснево-конверторне виробництво сталі	2005	23,4	---	---	23,4
	2007	25,7	---	---	25,7
	2013	19,5	---	---	19,5
	2017	39,8	---	---	39,8
Виробництво сталі в електропечах	2005	3,1	10,8	---	13,9
	2007	2,6	8,6	---	11,2
	2013	2,7	15,2	---	17,9
	2017	7,2	11,7	---	18,9
Мартенівське виробництво сталі	2005	---	---	2,3	2,3
	2007	---	---	3,9	3,9
	2013	---	---	3,4	3,4
	2017	---	---	3,1	3,1

Джерело: авторські розрахунки.

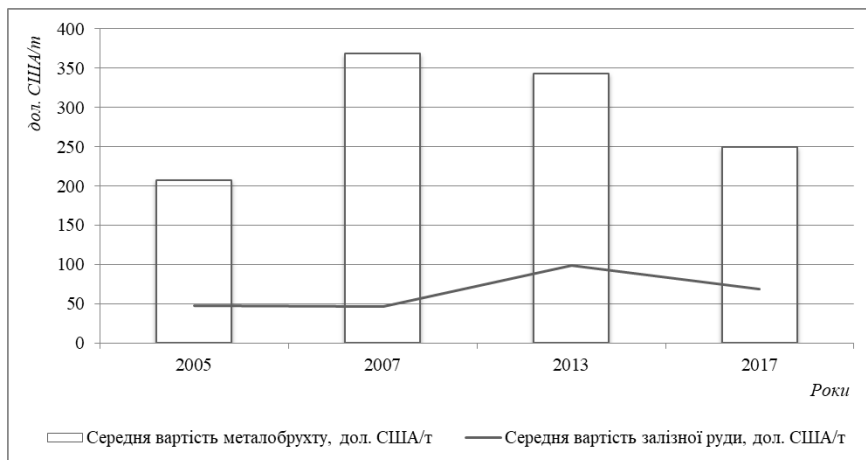

Рис. 4.1. Середня вартість металобрухту та залізної руди у 2005–2017 рр., дол. США/т

Джерело: розраховано за даними: Недорогоцінні метали та вироби з них. Експорт-імпорт товарів за країнами світу у 2002–2017 рр. / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

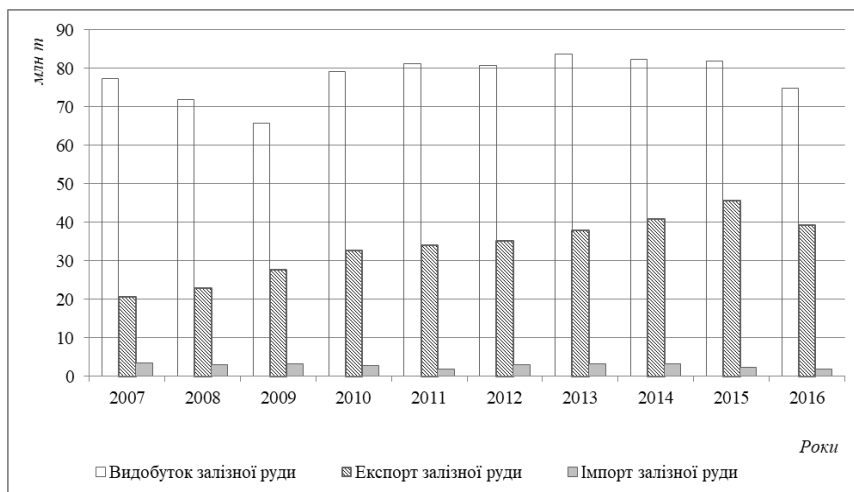

Рис. 4.2. Динаміка видобутку, експорту та імпорту залізної руди в Україні у 2007–2016 рр., млн т

Джерело: складено за даними: Steel Statistical Yearbook 2010, Steel Statistical Yearbook 2018 / World Steel Association. URL: <http://www.worldsteel.org>

Як видно з рис. 4.2, обсяги видобутку залізної руди протягом періоду, що аналізується, коливалися від 66,0 млн т до майже 84,0 млн т. Також спостерігається позитивна динаміка експорту залізної руди – з 20,7 млн т у 2007 р. до 39,2 млн т у 2016 р. Водночас обсяги імпорту залізної руди в Україну мають спадну динаміку – з 3,5 млн т у 2007 р. до 1,8 млн т у 2016 р.

Хоча собівартість виробництва киснево-конверторної сталі нижча, ніж собівартість виробництва сталі в електропечах, проте остання характеризується вищою якістю та іншим сортаментом зі спеціальними властивостями. Крім того, рівень викидів CO₂ у процесі виробництва сталі в електропечах у 7,2–7,5 раза нижчий, порівняно з киснево-конверторним виробництвом сталі.

Також будівництво електрометалургійних заводів в Україні, як і в усьому світі, є перспективним напрямом розвитку металургійної галузі загалом. Збільшення обсягів виробництва сталі електрометалургійним способом замість її виробництва мартенівським способом дасть змогу збільшити використання енергії з інших джерел та альтернативних видів палива, що є важливим підходом для зменшення використання традиційних паливно-енергетичних ресурсів та скорочення пов'язаного з ними негативного впливу на навколишнє середовище.

Водночас перехід на виробництво електросталі об'єктивно призведе до збільшення обсягів споживання металобрухту, адже у процесі виготовлення однієї тонни сталі електрометалургійним способом використовується в першу чергу вторинна сталь (або гаряче брикетоване залізо). Тобто гіпотетично, якщо припустити повну заміну застарілих мартенівських потужностей потужностями з випуску електросталі, то, за нашими розрахунками, вітчизняні металурги додатково щорічно потребуватимуть близько 5 млн т металобрухту при щорічних обсягах його заготівлі 4 млн т. Це, відповідно, потребуватиме або збільшення обсягів заготівлі, або збільшення обсягів імпорту металобрухту. Також це призведе до скорочення обсягів споживання залізорудної сировини (близько 7 млн т/рік), при її щорічному видобутку 60,0–83,5 млн т. Утім, таке скорочення не є для залізорудної галузі критичним, оскільки залізна руда, що видобувається в Україні, може використовуватися як у процесі виробництва електросталі (звичайно в меншій кількості), так

і у процесі виробництва сталі киснево-конверторним способом, який в Україні становить близько 71,8%, або 15,3 млн т сталі за підсумками 2017 р.

У контексті безпосередньої комплексної взаємодії значну частину фінансових витрат на реалізацію цього заходу (у т.ч. заходів щодо соціального захисту та працевлаштування працівників, які вивільнюються) може взяти на себе держава. Тут може бути досягнуто компроміс у частині переорієнтації металургійних підприємств на потреби внутрішнього ринку, що, відповідно, знизить залежність металургійної галузі від зовнішньої кон'юнктури, імпортих енергоресурсів, а отже, створить суттєвий захист від перманентних світових економічних криз та нівелює їх негативний вплив на економіку країни²⁵¹.

Зазначимо, що вирішення цього завдання дасть змогу задіяти такий чинник, як інвестиції в НДДКР, що сприятиме зростанню продуктивності виробництва металопродукції, внаслідок чого вона набуватиме більшої ринкової вартості, а її випуск зумовлюватиме підвищені доходи порівняно з існуючим виробництвом.

Завдання 2. Розробити дієву інноваційну модель розвитку галузі на основі створення та впровадження у металургійне виробництво принципово нових наукомістких та ефективних технологій, а також ресурсозберігаючих екологічно чистих технологій світового рівня, зокрема:

✓ переоснащення конверторного виробництва, яке у сьогоднішній структурі загального виробництва металопродукції є основним, а його потенціал до кінця не вичерпано (з огляду на можливості власного ресурсного забезпечення та вже реалізовані модернізаційні проекти);

✓ гармонізації окремих технологічних циклів (агломераційного, доменного, сталеплавильного), що стане провідним чинником у забезпеченні додаткових енерго- та ресурсозаощаджувального ефектів;

²⁵¹ Макогон Ю.В., Жарнікова А.І. Міжнародна торговельна політика України в умовах глобалізації та військово-політичного протистояння на сході країни. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2017. № 14. С. 100–105. С. 103.

✓ прискорення модернізації прокатних потужностей підприємств для суттєвого поліпшення якісних і витратних характеристик продукції;

✓ удосконалення технологічної структури виробництва шляхом реалізації стратегій спеціалізації на окремих видах якісних сталей та зниження матеріально-енергетичних витрат в електроплавильному виробництві;

✓ освоєння виробництва нових конструкційних і функціональних матеріалів;

✓ підвищення якості сировини та конкурентоспроможності металургійної продукції;

✓ упровадження установок вдування пиловугільного палива (ПВП) у доменному виробництві. Це частково допоможе розв'язати одну з основних проблем вітчизняної металургії – високої енерго- та ресурсомісткості. Зазначимо, що сьогодні перехід на ПВП-технологію є безальтернативним варіантом для подолання критичної залежності від імпортного газу та скорочення споживання коксу. До того ж, враховуючи сортаментну структуру виробництва й експорту металопродукції, де переважають напівфабрикати, підвищення ефективності виробництва чавуну є одним із вирішальних факторів утримання конкурентних позицій вітчизняної металургії на світових ринках, у тому числі за рахунок поліпшення її екологічних показників. Крім того, перехід на використання ПВП певною мірою підтримуватиме й розвиток вуглевидобутку;

✓ впровадження технології десульфурації чавуну, що широко застосовується, наприклад, у Китаї²⁵². Це дасть можливість збільшити споживання вітчизняного вугілля (навіть із високим вмістом сірки). При цьому необхідне для цієї технології устаткування можуть виробляти машинобудівні підприємства України, що, відповідно, створює значно більший мультиплікативний ефект.

Реалізація цього завдання прискорить утворення та впровадження у сфері металургійного виробництва технологічно нових потужностей з метою збільшення випуску продукції з високою доданою вартістю.

²⁵² Залознава Ю.С., Нікіфорова В.А. Академічні слухання з проблем промислового розвитку. *Економіка промисловості*. 2013. № 1–2. С. 341–354. С. 349.

Завдання 3. Розробити дієву програму розширення ринків збуту вітчизняної металопродукції. На наш погляд, пріоритетним ринком збуту вітчизняної металопродукції має стати внутрішній ринок. Це пояснюється тим, що в умовах погіршення кон'юнктури та посилення конкуренції на зовнішньому ринку внутрішній ринок є ключовим важелем для стабілізації та розвитку металургійної галузі України. Реалізації цього завдання сприятиме: об'єктивна необхідність масштабного оновлення наявного металофонду країни (понад 70% його потребує заміни; лише на заміну інфраструктурних мереж необхідно близько 250–300 млн т прокату); виконання завдань пріоритетного розвитку машинобудування, сільського господарства, транспортної інфраструктури та житлово-комунального господарства; значний попит на металопродукцію з боку будівельної та енергетичної галузей вітчизняної економіки²⁵³.

Одним із важливих напрямів у цьому завданні є формування внутрішнього попиту на високотехнологічну металопродукцію, що нерозривно пов'язано зі структурною модернізацією економіки промисловості. За активної підтримки держави основний попит мають забезпечити авіабудівні та суднобудівні підприємства, заводи сільськогосподарського, транспортного та енергетичного машинобудування. Для цього металургійним підприємствам необхідно *здійснити диверсифікацію існуючого виробництва у бік освоєння випуску нових, високотехнологічних видів продукції* (прокат із покриттям, у тому числі холодної прокатки, вироби з легованої сталі, продукти прямого відновлення залізних руд, калібрований прокат, гнуті профілі).

Наступним пріоритетом у напрямі розширення ринків збуту має стати утримання існуючих позицій та освоєння нових ніш за рахунок оптимізації обсягів та структури експорту металопродукції на зовнішніх ринках. Як показали дослідження, залежність металургійної галузі від зовнішнього попиту має як позитивні ефекти (1997–2007 рр.), так і негативні наслідки (2008–2017 рр.). Тому стратегіч-

²⁵³ Амоша О.І., Харазішвілі Ю.М., Ляшенко В.І. Модернізація економіки промислових регіонів України в умовах децентралізації управління: монографія / Ін-т економіки пром-сті НАН України. Київ, 2018. 300 с. С. 167–168.

ною метою цього напрямку має стати послаблення залежності галузі від експорту металопродукції за одночасного збереження оптимального рівня продажів та високих конкурентних позицій на світовому ринку. Основним завданням має бути: утримання позицій на перспективних ринках країн Близького Сходу та Північної Африки (зокрема, за рахунок поставок напівфабрикатів); розширення присутності на ринку країн ЄС, насамперед на основі дотримання вимог Кіотського протоколу та Паризької угоди; розширення присутності на ринку країн Північної Америки; оптимізація присутності на ринку країн СНД – за рахунок зміни асортименту та підвищення якості експортованої продукції.

Крім того, з метою збереження та розширення існуючих позицій на світовому ринку металопродукції необхідно проводити ефективну конкурентну політику, спрямовану на консолідацію вітчизняної металургійної галузі шляхом: концентрації гірничо-металургійної галузі; розвитку регіонального сервісу та пропозицій додаткових послуг; зниження ціни; підвищення якості товару; розвитку глобальної присутності, включаючи експансію в перспективні регіони за кордоном для використання глобальних конкурентних переваг²⁵⁴.

Отже, зважаючи на безальтернативність інноваційного шляху розвитку металургійної галузі, зусилля держави необхідно зосередити на підтримці інновацій, зокрема на формуванні умов для тісної та ефективної співпраці освіти та науки з бізнесом на взаємовигідній основі за такими напрямами, як фінансування, інформаційна підтримка, пріоритетне впровадження вітчизняних розробок²⁵⁵.

Напрями стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності. Проведений у четвертому розділі аналіз впливу основних факторів на зростання обсягів випуску металургійної продукції показав, що ані в період економічного відновлення (1997–2007 рр.), ані в період

²⁵⁴ Венгер В.В. Теоретичні засади формування конкурентних відносин в ринковій економіці. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну*. 2010. № 2 (52). С. 120–126. С. 124.

²⁵⁵ Бараш М.Я., Венгер В.В. Напрями забезпечення стабільного розвитку конкуренції на ринку гірничо-металургійного комплексу. *Конкуренція. Вісник Антимонопольного комітету України*. 2007. № 4. С. 40–41.

спаду (2008–2017 рр.) такі чинники, як інвестиції в основний капітал²⁵⁶ та інвестиції в науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи, ніяким чином на зазначений процес не впливали. Це означає, що інноваційні технології в металургійній галузі не стали ключовим чинником, який би забезпечив їй зростання обсягів випуску продукції та конкурентоспроможність.

На наш погляд, причиною такого стану є низький інвестиційний рівень інноваційної діяльності в галузі (табл. 4.4).

Зокрема, частка власних джерел, які були спрямовані на фінансування інноваційної діяльності у різні роки, становила від 47,1% (у 2008 р.) до 99,8% (у 2015 р.). Загалом протягом 1998–2017 рр. металургійні підприємства з урахуванням інфляції витратили на фінансування інноваційної діяльності 36475,6 млн грн.

Найбільші обсяги фінансування інноваційної діяльності підприємств металургійної галузі України з державного та місцевих бюджетів спостерігалися у 1999 р. – 82,8 млн грн (або понад 26,0% до загальної суми витрат) та у 2016 р. – 125,7 млн грн (або 0,9% до загальної суми витрат). Загалом упродовж 1998–2017 рр. обсяги фінансування державним та місцевими бюджетами становили 269,9 млн грн.

За рахунок вітчизняних інвесторів найбільші обсяги фінансування інноваційної діяльності металургійних підприємств було здійснено у 2003 р. – 6,0 млн грн (або 1,2% до загальної суми витрат). Протягом 1998–2017 рр. обсяги фінансування інноваційної діяльності металургійних підприємств вітчизняними інвесторами становили всього 26,0 млн грн.

Найбільший обсяг коштів іноземних інвесторів, які було спрямовано на фінансування інноваційної діяльності металургійних підприємств, зафіксовано у 1998 р. – 101,7 млн грн (або 17,3% до загальних витрат). Сумарно упродовж 1998–2017 рр. обсяги фінансування інноваційної діяльності металургійних підприємств іноземними інвесторами з урахуванням інфляції становили

²⁵⁶ Венгер В.В. Інвестиції в основний капітал як фактор економічного зростання металургійної галузі України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Ч. 1. Вип. 8. С. 27–31. С. 27–30.

Розділ 4. Державна політика щодо забезпечення економічного...

313,8 млн грн. Загалом частка іноземних інвестицій протягом 1998–2017 рр. коливалася від 0 до 22,5%.

Таблиця 4.4

Джерела фінансування інноваційної діяльності підприємств металургійної галузі України у 1998–2017 рр., млн грн.

Роки	Загальна сума витрат	у тому числі за рахунок				
		Власних	державного та місцевих бюджетів	вітчизняних інвесторів	іноземних інвесторів	інших джерел
1998	587,7	475,7	0,5	2,5	101,7	7,3
1999	317,8	157,2	82,8	5,4	71,4	1,0
2000	394,8	377,8	–	–	16,6	0,4
2001	278,9	256,7	21,9	–	–	0,3
2003	487,5	467,1	0,03	6,0	–	14,4
2004	745,1	720,9	0,03	0,6	11,6	12,0
2005	1577,8	1571,7	0,15	2,2	3,2	0,55
2006	1262,7	1225,6	5,8	–	23,2	8,1
2007	2762,6	1955,4	5,7	–	28,7	772,8
2008	3292,0	1549,3	6,9	–	0,2	1735,6
2009	892,1	834,0	10,6	0,04	0,2	47,3
2010	298,3	293,4	2,7	0,1	0,2	1,9
2011	1334,8	1306,0	0,4	5,3	0,03	23,1
2012	1076,3	1056,5	2,2	0,01	0,02	17,6
2013	1091,2	962,8	0,4	0,2	42,5	85,1
2014	466,6	436,5	4,0	0,04	14,2	11,9
2015	7901,3	7891,7	0,1	0,01	0,03	9,5
2016	14478,7	14264,1	125,7	3,6	–	85,4
2017	953,2	673,2	–	–	–	–

Джерело: складено автором на основі статистичних збірників Держстату «Наукова та інноваційна діяльність в Україні» за 1999, 2000, 2002, 2005, 2008, 2010, 2012, 2014–2018 роки.

За рахунок інших джерел, в основному кредитних коштів, найбільші обсяги інвестицій, спрямованих на фінансування інноваційної діяльності металургійних підприємств, спостерігалися у 2008 р. – 1735,6 млн грн (або 52,7% до загальних обсягів фінансування). Загалом упродовж 1998–2017 рр. обсяги фінансування в інноваційну діяльність металургійних підприємств за рахунок інших джерел з урахуванням інфляції становили 2834,2 млн грн.

Проведений аналіз існуючих джерел фінансування інноваційної діяльності підприємств металургійної галузі України протягом 1998–

2017 рр. свідчить про низький рівень як вітчизняних, так і іноземних інвестицій. Якщо низький рівень вітчизняних інвестицій в інноваційну діяльність металургійних підприємств можна пояснити обмеженістю внутрішніх фінансових ресурсів, то низький рівень іноземних інвесторів обумовлений насамперед високими фінансовими ризиками та відсутністю сприятливого інвестиційного клімату²⁵⁷.

Загалом існуюча структура джерел фінансування інноваційної діяльності, зокрема, значне переважання в ній частки власних коштів металургійних підприємств, узалежнює інвестиційну активність від прибутковості цих підприємств. При цьому збереження їхнього домінування у джерелах інвестицій у перспективі не дасть можливості здійснити переструктурування виробництва, оскільки таким чином об'єктивно зумовлюється постійне самовідтворення нинішньої неефективної структури, неспроможної задовольнити потреби суспільства та закласти підґрунтя для довгострокових позитивних змін²⁵⁸.

Зазначимо, що інституційні зміни в інноваційно-інвестиційній сфері були започатковані в 1991 р. після ухвалення Закону України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності»²⁵⁹. У Законі проголошувалося, що держава надає пріоритетну підтримку розвитку науки як визначального джерела економічного зростання і невід'ємної складової національної культури та освіти. Цим Законом було закладено основи державної політики в науково-технологічній сфері та визначалися механізми її формування й реалізації. Проте невідповідність Закону реальній політиці виконавчої влади щодо науки та поступове скасування низки важливих норм призвели до помітної деградації науково-

²⁵⁷ Венгер В.В. Науково-технологічна складова інноваційних перетворень в металургійній галузі України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*: зб. наук. пр. Одеса: МГУ, 2017. С. 43–47. С. 46.

²⁵⁸ Кіндзерський Ю.В. Промисловість України: стратегія і політика структурно-технологічної модернізації. : монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2013. С. 328.

²⁵⁹ Закон України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» від 13.12.1991р. № 1977-ХІІ. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1977-12/ed19911213>

технічного потенціалу країни загалом. У зв'язку з цим у 1998 р. було внесено ряд змін до Закону України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності»²⁶⁰.

Нова редакція Закону була спрямована на врегулювання відносин, пов'язаних з науковою і науково-технічною діяльністю, та створення умов для підвищення ефективності наукових досліджень і використання їх результатів для забезпечення розвитку усіх сфер суспільного життя.

Основними завданнями Закону стало формування:

- правового статусу суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності, матеріальних та моральних стимулів забезпечення престижності та зумовленої суспільними потребами пріоритетності цієї сфери людської діяльності, залучення до неї інтелектуального потенціалу нації;
- економічних, соціальних та правових гарантій наукової і науково-технічної діяльності, свободи наукової творчості;
- основних цілей, напрямів та принципів державної політики у сфері наукової і науково-технічної діяльності;
- повноважень органів державної влади щодо здійснення державного регулювання та управління у сфері наукової і науково-технічної діяльності.

Закон визначав, що основними цілями державної політики у науковій і науково-технічній діяльності є примноження національного багатства на основі використання наукових та науково-технічних досягнень; створення умов для досягнення високого рівня життя кожного громадянина, його фізичного, духовного та інтелектуального розвитку через використання сучасних досягнень науки і техніки; зміцнення національної безпеки на основі використання наукових та науково-технічних досягнень; забезпечення вільного розвитку наукової та науково-технічної творчості.

Для цього держава повинна забезпечити:

- ✓ соціально-економічні, організаційні, правові умови з метою формування та ефективного використання науково-технічного по-

²⁶⁰ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» від 01.12.1998 р. № 284-XIV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/284-14>

тенціалу, включаючи державну підтримку суб'єктів наукової і науково-технічної діяльності;

- ✓ створення сучасної інфраструктури науки і системи інформаційного забезпечення наукової і науково-технічної діяльності, інтеграцію освіти, науки і виробництва;

- ✓ перепідготовку, підвищення кваліфікації і перепідготовку наукових кадрів;

- ✓ підвищення престижу наукової і науково-технічної діяльності, підтримку та заохочення наукової молоді;

- ✓ фінансування та матеріальне забезпечення фундаментальних досліджень;

- ✓ організацію прогнозування тенденцій науково-технічного та інноваційного розвитку на довгостроковий та середньостроковий періоди;

- ✓ підтримку пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, державних цільових наукових і науково-технічних програм та концентрацію ресурсів для її реалізації;

- ✓ створення ринку наукової і науково-технічної продукції та впровадження досягнень науки і техніки в усі сфери суспільного життя;

- ✓ правову охорону інтелектуальної власності та створення умов для її ефективного використання;

- ✓ організацію статистики в науковій діяльності;

- ✓ проведення наукової і науково-технічної експертизи виробництва, нових технологій, техніки, результатів досліджень, науково-технічних програм і проектів тощо;

- ✓ стимулювання наукової та науково-технічної творчості, винахідництва та інноваційної діяльності;

- ✓ пропагування наукових та науково-технічних досягнень, винаходів, нових сучасних технологій, внеску України у розвиток світової науки і техніки;

- ✓ встановлення взаємовигідних зв'язків з іншими державами для інтеграції вітчизняної та світової науки.

У 2015 р. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність»²⁶¹ ухвалюється в новій редакції. Цей закон теж визначає правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку

²⁶¹ Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 р. № 848-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/848-19>

у сфері наукової і науково-технічної діяльності, створює умови для провадження наукової і науково-технічної діяльності, задоволення потреб суспільства і держави у технологічному розвитку шляхом взаємодії освіти, науки, бізнесу та влади.

У 1999 р. постановою Верховної Ради України було схвалено Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України²⁶². Ця Концепція спирається на визнання того, що науково-технологічний та інноваційний розвиток є невід'ємною складовою частиною задоволення широкого комплексу національних інтересів держави, що незалежність і безпеку мають лише країни, здатні забезпечувати оволодіння новими знаннями та їх ефективне використання. Тому однією з основ Концепції є віднесення збереження та підвищення якості науково-технологічного потенціалу до пріоритетних національних інтересів України.

Ця Концепція була розрахована на період стабілізації економіки та досягнення її розвитку.

З огляду на актуальність існуючих на той період в Україні проблем, вирішення яких потребувало наукового забезпечення, найбільш пріоритетними напрямками державної підтримки *у сфері наукового розвитку*, відповідно до Концепції, мали стати:

- фундаментальна наука, насамперед розробки вітчизняних наукових колективів, що мають світове визнання;
- прикладні дослідження і технології, в яких Україна має значний науковий, технологічний та виробничий потенціал та які здатні забезпечити вихід вітчизняної продукції на світовий ринок;
- вища освіта, підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів з пріоритетних напрямів науково-технологічного розвитку;
- розвиток засад розбудови соціально орієнтованої ринкової економіки;
- наукове забезпечення вирішення проблем здоров'я людини та екологічної безпеки;
- система інформаційного та матеріально-технічного забезпечення наукової діяльності.

²⁶² Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України» від 13.07.1999 р. № 916-XIV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/916-14>

У сфері технологічного розвитку до головних пріоритетів належали:

- дослідження і створення умов для високопродуктивної праці та сучасного побуту людини;
- розроблення засобів збереження і захисту здоров'я людини, забезпечення населення медичною технікою, лікарськими препаратами, засобами профілактики і лікування;
- розроблення ресурсо-, енергозберігаючих технологій;
- розроблення сучасних технологій і техніки для електроенергетики, переробних галузей виробництва, в першу чергу агропромислового комплексу, легкої та харчової промисловості.

У сфері виробництва головними пріоритетами визнавались:

- формування наукоємних виробничих процесів, сприяння створенню та функціонуванню інноваційних структур (технопарків, інкубаторів тощо);
- створення конкурентоспроможних переробних виробництв;
- технологічне і технічне оновлення базових галузей економіки держави;
- впровадження високорентабельних інноваційно-інвестиційних проєктів, реалізація яких може забезпечити якнайшвидшу віддачу і започаткувати прогресивні зміни у структурі виробництва і тенденціях його розвитку.

Основним механізмом реалізації пріоритетних напрямів стали загальнодержавні та галузеві наукові й науково-технологічні програми. Серед різноманітних заходів з реалізації пріоритетних напрямів державної підтримки у сфері науково-технологічного та інноваційного розвитку, закладених у Концепції, важливу роль мали відігравати інструменти податкового стимулювання, зокрема:

- ✓ застосування податкових пільг для всього циклу інноваційного процесу – від фундаментальних досліджень до впровадження у виробництво за умов використання інновацій для збільшення обсягу та підвищення якості виробленої продукції;
- ✓ диференціація розмірів податкових пільг залежно від активності в інноваційному процесі конкретних підприємств, організацій та окремих осіб за умови щорічного збільшення ними витрат на науково-дослідні, дослідно-конструкторські роботи не менше як на 25%;

- ✓ звільнення від оподаткування частини прибутку, що спрямовується підприємствами до Української державної інноваційної компанії, Державного фонду фундаментальних досліджень, галузевих інноваційних фондів, галузевих фондів технологічного розвитку та реконструкції виробництва тощо;
- ✓ звільнення від сплати податків, включаючи валютні кошти наукових установ, діяльність яких здійснюється за рахунок державного бюджету;
- ✓ уведення податкових пільг на прибуток і додану вартість для наукових організацій, які входять до національної системи науково-технічної інформації;
- ✓ запровадження для малих і середніх науково-виробничих організацій, штат яких не перевищує 500 працівників, за рахунок коштів Державного інноваційного фонду України, безповоротних субсидій у розмірі 25% загальної суми витрат на створення та впровадження нововведень;
- ✓ звільнення від оподаткування коштів, спрямованих на підвищення кваліфікації і перепідготовку наукових та науково-технічних кадрів.

Проте жоден із перелічених вище інструментів не був належним чином закріплений у податковому законодавстві та не набув практичного застосування у податкових механізмах²⁶³.

Також ця Концепція визначала, що вироблення та реалізація ефективної державної науково-технічної та інноваційної політики потребують певного вдосконалення управління у сфері науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт та реалізації інновацій. При цьому основні заходи мали бути спрямовані на реформування центральних органів виконавчої влади за функціональним принципом, забезпечення структурної повноти їх повноважень, більш чітке визначення завдань і прав, механізму координації їх взаємодії між собою та з іншими органами виконавчої влади. У зв'язку з цим головним завданням галузевих міністерств, інших центральних органів виконавчої влади з проблем науково-технологічного та інноваційного розвитку визначено розроблення та

²⁶³ Захарін С.В. Стимулювання інноваційної діяльності корпоративного сектору. *Фінанси України*. 2006. № 7. С. 101–107. С. 101.

реалізація єдиної науково-технологічної політики відповідної галузі, здійснення функцій державного замовника в частині використання коштів державного бюджету, що надаються на підтримку науково-технічного розвитку галузей, та функцій розпорядника галузевих фондів, проведення експертизи наукових результатів, організація і проведення моніторингу інноваційної діяльності підприємств та установ своєї галузі незалежно від їх підпорядкованості. За умови вирішальної ролі функціонального управління в галузевих міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади мали бути створені спеціалізовані департаменти чи управління з питань науково-технологічного розвитку та інноваційної діяльності.

Передбачалося також зміцнити правові засади діяльності Національної академії наук України як координаційного центру з фундаментальних досліджень у державі. Успішному вирішенню цих завдань мали сприяти широкомасштабні заходи з навчання, перепідготовки кадрів та підвищення їхньої кваліфікації для вивчення закономірностей інноваційної діяльності в ринкових умовах. Це у свою чергу, вимагало розроблення та ухвалення нових нормативно-правових документів у сфері науково-дослідних робіт. Одним із перших тут став Закон України «Про науково-технічну інформацію»²⁶⁴. Цим Законом було визначено основи державної політики в галузі науково-технічної інформації, порядок її формування і реалізації в інтересах науково-технічного, економічного і соціального прогресу країни. Його метою було створення в Україні правової бази для одержання та використання науково-технічної інформації. Також Законом регулюються правові та економічні відносини громадян, юридичних осіб, держави, що виникають при створенні, одержанні, використанні та поширенні науково-технічної інформації, а також визначаються правові форми міжнародного співробітництва в цій галузі.

У 1995 р. ухвалюється Закон України «Про наукову і науково-технічну експертизу»²⁶⁵. Цей Закон визначив правові, організаційні і

²⁶⁴ Закон України «Про науково-технічну інформацію» від 25.06.1993 № 3322-ХІІ. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3322-12>

²⁶⁵ Закон України «Про наукову і науково-технічну експертизу» від 10.02.1995 р. № 51/95-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3322-12>

фінансові основи експертної діяльності в науково-технічній сфері, а також загальні основи і принципи регулювання суспільних відносин у галузі організації та проведення наукової та науково-технічної експертизи з метою забезпечення наукового обґрунтування структури і змісту пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, наукових, науково-технічних, соціально-економічних, екологічних програм і проєктів, визначення напрямів науково-технічної діяльності, аналізу та оцінки використання науково-технічного потенціалу, результатів досліджень.

До основоположних законодавчих актів у сфері науково-дослідної діяльності можна також віднести: Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки»²⁶⁶, який регулює правові, фінансові та організаційні засади цілісної системи формування та реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки в Україні; Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні»²⁶⁷, основною метою якого є забезпечення інноваційної моделі розвитку шляхом концентрації ресурсів держави на пріоритетних напрямках науково-технічного оновлення виробництва, підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках; Закон України «Про інноваційну діяльність»²⁶⁸ визначає правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні, встановлює форми стимулювання державою інноваційних процесів і спрямований на підтримку розвитку економіки України інноваційним шляхом.

Зазначимо, що Законом України «Про інноваційну діяльність» також було встановлено значні пільги для інноваційних підприємств, зокрема:

✓ 50% ПДВ за операціями з поставок продукції, пов'язаних з виконанням інноваційних проєктів, не підлягають сплаті до бюджету,

²⁶⁶ Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11.07.2001 р. № 2623-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2623-14>

²⁶⁷ Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 08.09.2011 р. № 3715-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>

²⁶⁸ Закон України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002. № 40-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/40-15>

залишаються у розпорядженні цих підприємств, зараховуються на спеціальний рахунок і використовуються винятково на фінансування інноваційної, науково-технічної діяльності та розширення власних науково-технологічних і дослідно-експериментальних баз;

✓ пільгове оподаткування прибутку підприємств, відповідно до якого 50% податку на прибуток, одержаного від виконання цих проектів, використовується у тому самому порядку, що й кошти від частини сум ПДВ. Цей механізм передбачено для інноваційних підприємств, які отримали свідоцтво про державну реєстрацію інноваційного проекту та розпочали його реалізацію, не пізніше, ніж за 18 місяців від дати його державної реєстрації;

✓ сплата земельного податку у половинному розмірі;

✓ прискорена амортизація основних фондів;

✓ при ввезенні в Україну протягом строку чинності свідоцтва про державну реєстрацію інноваційного проекту сировини, обладнання, комплектуючих та інших товарів (крім підакцизних), необхідних для виконання цього проекту, вони звільняються від сплати ввізного мита та податку на додану вартість.

Однак через низький рівень представлення зазначених інструментів у Податковому кодексі України їх реалізація залишається незавершеною.

Отже, проведений аналіз основних нормативно-правових актів свідчить про те, що в Україні загалом сформована інституційна база, що визначає державну інноваційно-інвестиційну політику та регулює відносини у цій сфері. Більше того, інституційні трансформації в інноваційно-інвестиційній сфері відповідають загальнодержавним тенденціям і формуються, зокрема, на таких принципах, як²⁶⁹:

- системність інституційних процесів в інноваційній сфері;
- узгодженість інституційних процесів в інноваційній сфері із загальними соціально-економічними інституційними трансформаціями;
- комплексність оцінки інституційних процесів в інноваційній сфері;

²⁶⁹ Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: в 3-х т. Т. 2: Інноваційно-технологічний розвиток економіки / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка. Київ: Фенікс, 2007. 564 с. С. 103.

- динамічність процесів інституційних змін в інноваційній сфері (систематичне поповнення й уточнення напрямів інституційних процесів в інноваційній сфері у середньо- і довгостроковій перспективах у міру надходження інформації щодо пріоритетності соціально-економічного розвитку країни, інтенсивності використання ресурсів та особливостей впливу світових інтеграційних процесів тощо).

Проте недотримання цих принципів на практиці, а також нехтування законами сучасного інституціоналізму не сприяло формуванню в Україні результативного інституційного середовища, яке б забезпечило створення ефективної національної інноваційно-інвестиційної системи. Це у свою чергу призвело до того, що інноваційні процеси в економіці країни не набули вагомих масштабів. Наукоємність промислового виробництва загалом перебуває на рівні 0,3%, що на порядок менше від світового рівня. При цьому більша частина коштів, що витрачаються на інноваційну діяльність, припадає на закупівлю іноземного обладнання, в той час як витрати на придбання прав на нову інтелектуальну власність або на проведення НДДКР на порядок менші.

Відсутність послідовності під час реалізації інституційних реформ в Україні призвела до втрати керованості соціально-економічними процесами при переході до ринкової економіки, і як наслідок – інвестиційний клімат в країні залишається несприятливим, що негативно впливає на економічне зростання та прибутковість діяльності суб'єктів господарювання.

Слід зазначити, що за збереження існуючих тенденцій збільшення темпів економічного зростання в металургійній галузі неможливе, що об'єктивно потребує поступової та виваженої зміни підходів насамперед державної політики в напрямі реалізації комплексу стимулюючих важелів для підвищення конкурентоспроможності металургійних підприємств; підвищення техніко-технологічного рівня виробництва; застосування інноваційних механізмів розвитку на основі нових наукомістких та енергозберігаючих технологій.

Розроблення та реалізація такої політики має формуватися з урахуванням принципів і стандартів СОТ та ЄС, які зобов'язують забезпечити вільну недискримінаційну торгівлю, захист конкуренції на рівних умовах ведення бізнесу. У цьому контексті важливого

значення набувають неадресні горизонтальні програми субсидування, до яких належить: державна підтримка доконкурентної науково-дослідної діяльності металургійних підприємств; надання державою послуг у сфері маркетингу (сприяння проведенню маркетингових досліджень для поширення серед національних виробників інформації про зовнішні ринки збуту); сприяння впровадженню міжнародних стандартів якості; розвиток загальної інфраструктури обслуговування виробництва та експорту; навчання та перекваліфікація працівників; підтримка малого бізнесу; впровадження підприємствами нових стандартів охорони довкілля.

Загалом підвищення інноваційного потенціалу металургійної промисловості України має відбуватися шляхом²⁷⁰:

- забезпечення тісної координації всіх стадій інноваційного процесу – від наукових та конструкторських розробок до виходу на ринок нової металопродукції з високою доданою вартістю;
- створення в Україні інноваційної інфраструктури (технопарк-ів, технополісів, бізнес-інкубаторів, науково-технологічних центрів тощо), яка б відповідала сучасним ринковим вимогам та давала би можливість налагодити завершений цикл інноваційної діяльності у металургійній промисловості – від створення інновацій до їх впровадження у виробництво;
- стимулювання розвитку спеціалізованих електрометалургійних та міні-металургійних заводів, головна перевага яких полягає у гнучкості й випуску продукції з високою доданою вартістю невеликими партіями (наприклад, виробництво спеціальних сталей і сплавів, титанових сплавів та прокату, алюмінієвої фольги, створення нових видів цирконієвої продукції підвищеного попиту, зокрема, для енергоустановок з прямим перетворенням енергії палива в електричну, каліброваного прокату, гнутих профілів), що економічно недоцільно для великих металургійних підприємств;
- сприяння інтеграційним процесам у галузі, формуванню вертикально інтегрованих корпорацій, що дозволить економити на

²⁷⁰ Щодо підвищення інноваційного потенціалу металургійної промисловості України. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/1183/#_ftn3

трансакційних витратах, підвищити фінансову стійкість та розширити інвестиційні можливості підприємств;

➤ створення сприятливих умов щодо залучення вчених високої кваліфікації для проведення досліджень і розробок безпосередньо у сфері виробництва, що сприятиме ефективнішому використанню нововведень у металургійному виробництві;

➤ застосування кластерного підходу до організації виробництва, який дає змогу об'єднати у межах кластерів ресурси та компетенції, недоступні для окремих підприємств (насамперед гірничо-металургійного та машинобудівного кластерів);

➤ посилення ролі держави як системного координатора у процесі узгодження програм розвитку металоспоживаючих галузей із можливостями металургії для збалансування структури внутрішнього попиту та виробництва металопродукції.

Підвищення інноваційного потенціалу металургійної галузі, підтримка інноваційної активності вітчизняних металургійних підприємств на всіх стадіях інноваційного процесу, забезпечення виробництва високотехнологічної металопродукції, конкурентоспроможної на внутрішньому і зовнішньому ринках, стимулювання попиту на результати наукових досліджень і розробок потребують також активізації державного управління інноваційною сферою²⁷¹. У цьому контексті важливими будуть напрями щодо:

✓ врахування у державній програмі модернізації та розвитку металургійної галузі довгострокових механізмів переведення металургійної промисловості на інноваційну модель розвитку за рахунок удосконалення науково-технічного забезпечення галузі, комерціалізації наукових розробок, реалізації проектів з розроблення наукомістких технологій та впровадження таких технологій на металургійних підприємствах, дієвого інвестування високотехнологічного виробництва;

✓ внесення змін до Податкового кодексу щодо зарахування на спеціальний рахунок металургійних підприємств, що реалізують інноваційні проекти, 50% від податку на прибуток, одержаного від

²⁷¹ Макара О.В., Юринець З.В. Формування інноваційної політики: проблеми, ризики та перспективи. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2015. № 2. С. 41–48. С. 45.

виконання інноваційних проєктів, за умови використання його виключно на фінансування інноваційної та науково-технічної діяльності, розширення власних науково-технологічних і дослідно-експериментальних баз;

✓ розширення зовнішніх ринків збуту вітчизняної метало-продукції шляхом стимулювання нарощування експорту високотехнологічної продукції²⁷²;

✓ включення до пріоритетних напрямів освоєння високих технологій у металургійному виробництві;

✓ ініціювання періодичного проведення міжнародних інвестиційних форумів для інформування ділових кіл країн-партнерів про можливості інвестування, зокрема для інноваційного розвитку металургійної промисловості країни.

Зважаючи на безальтернативність інноваційного шляху розвитку металургійної галузі, зусилля держави необхідно зосередити на підтримці інновацій, зокрема, на формуванні умов для тісної та ефективної співпраці освіти та науки з бізнесом на взаємовигідній основі за такими напрямками, як фінансування, інформаційна підтримка, пріоритетне впровадження вітчизняних розробок²⁷³.

Для ефективної реалізації зазначених заходів доцільно було би на державному рівні забезпечити послідовне здійснення в металургійній галузі державної науково-технічної політики модернізації та розвитку шляхом:

- законодавчого та організаційного забезпечення залучення профільних установ НАН України, МОН України, інших державних інституцій науково-інноваційного сектора до науково-технічної експертизи проєктів будівництва і реконструкції галузевих підприємств;

- державної фінансової підтримки наукових досліджень і проєктно-конструкторських розробок інноваційних технологій і

²⁷² Гудзь Т.П. Реструктуризація як метод управління фінансовою рівновагою підприємства *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2018. № 3 С. 102–108. С. 104.

²⁷³ Амоша О.І. Саломатіна Л.М. Інноваційний розвиток промислових підприємств у регіонах: проблеми та перспективи. *Економіка України*. 2017. № 3. С. 20–34. С. 32–33.

техніки, зокрема і через відновлення діяльності інноваційного фонду як фінансового джерела перспективних розробок;

- утворення за участі галузевих підприємств базового полігону для промислових випробувань і впровадження результатів вітчизняних науково-технологічних розробок;
- надання законодавчих гарантій щодо проходження студентами вищих навчальних закладів, насамперед інженерно-технічного профілю, виробничої практики на металургійних підприємствах, у тому числі на робочих місцях з відповідними організаційними, фінансовими і технічними умовами.

Реалізація зазначених вище стратегічних пріоритетів шляхом використання унікальних потенційних можливостей металургійної галузі України, заснованих на перспективних наукових дослідженнях і розробках, створить передумови для її стійкого довгострокового економічного зростання. Крім того, запропоновані заходи повністю відповідають стратегічним цілям розвитку вітчизняної промисловості, визначених Національною економічною стратегією до 2030 року²⁷⁴.

4.4. Реформування інституційного середовища як передумова економічного зростання металургійної галузі України

Як зазначалося вище, у встановленні *формальних* «правил гри» – законів провідне місце належить державі. При цьому, як показує досвід, економіка країни може ефективно розвиватися лише за наявності дієвих інститутів, здатних захистити права і свободи кожного громадянина²⁷⁵. В іншому випадку слабкість інституційного середовища підвищує трансакційні витрати, що в результаті знижує інвестиційну та підприємницьку активність, призводить до технологічного занепаду промисловості та стагнації економіки загалом.

²⁷⁴ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року» від 03.03.2021 р. № 179. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179>

²⁷⁵ Мороз В.В., Шепетько Р.І. Інституційне середовище неоіндустріалізації економіки України в світлі глобальних комплексних індексів. *Економічний часопис – XXI*. 2015. № 7–8. С. 12–14. С. 12.

Тобто будь-яка економічна система за умов дії неефективних інститутів швидко втрачає свій потенціал і стає неефективною, не здатною ані до саморозвитку, ані до адекватної реакції на зовнішні шоки²⁷⁶.

Якщо рівень розвитку інституційного середовища низький, то виникає інституційний вакуум, який у свою чергу призводить до розвитку опортуністичної поведінки і підвищує трансакційні витрати, що змушує інституційне середовище реагувати формуванням *неформальних* інститутів із власними формами захисту. Саме таке інституційне середовище характерне для економіки України – йому притаманна перевага неформальних правил над формальними, що викликає значне викривлення всіх існуючих економічних процесів²⁷⁷. Крім того, непослідовність та необґрунтованість інституційних трансформацій зумовлюють збереження в Україні несприятливого інноваційно-інвестиційного середовища, що стримує реалізацію пріоритетних цілей соціально-економічного розвитку, структурної перебудови та економічного зростання. Це підтверджується не лише вітчизняними, а й іноземними дослідженнями.

Так, найінформативнішим показником ефективності державної політики в різних сферах, зокрема економічній, що враховується провідними міжнародними кредиторами та компаніями під час здійснення кредитування та інвестування, є місце країни у міжнародних рейтингах. Проте варто наголосити на тому, що єдиних науково-методичних засад, які були би універсальними (хоча б у межах математичної формалізації інтегрального показника), не існує. Кожна методика універсальна, оскільки у вибірку можуть включатися кількісні або якісні показники. Крім того, ці методики включають різну кількість показників із неоднаковими одиницями виміру. Тому при формуванні науково-методичних підходів до рейтингування та побудови індексів основну увагу спрямовують на оцінку адекватності результатів, яка реалізується або математично за

²⁷⁶ Пилипенко Ю.І. Детермінанти інноваційного розвитку економічної системи України. *Економічний вісник*. 2013. № 2. С. 28–32. С. 32.

²⁷⁷ Гречко А.В. Роль інституційного середовища у розвитку національної економіки. *Сучасні проблеми економіки та підприємництва*. 2013. Вип. 11. С. 27–33. С. 27.

допомогою критеріїв достовірності моделі, або практично, порівнюючи отримані результати зі значеннями подібних рейтингів.

Значна кількість наявних рейтингів та індексів дають змогу охарактеризувати ситуацію у країні у загальному вигляді, тобто надаючи комплексну соціально-економічну або соціально-політичну оцінку. Проте переважна кількість рейтингів та індексів зосереджена на характеристиці окремих векторів розвитку держави: соціальної сфери, економіки та політики²⁷⁸.

Найвпливовішими дослідженнями з визначення місця тієї чи іншої країни в міжнародних рейтингах є щорічні доповіді, зокрема: «Глобальний звіт про конкурентоспроможність» (The Global Competitiveness Report) Всесвітнього економічного форуму (The World Economic Forum) та «Світовий щорічник конкурентоспроможності» (The World Competitiveness Yearbook) Міжнародного інституту менеджменту та розвитку (МІМР, Лозанна).

Ці два найвідоміших дослідницьких центри щорічно публікують своє бачення здатності країн виживати у глобальному економічному середовищі, побудоване на оцінках зведеного індексу конкурентоспроможності.

Додатковими значущими дослідженнями, що також впливають на рейтинги країн у міжнародних порівняннях, є публікації: індексу людського розвитку (ООН); індексу сприйняття корупції (Міжнародний недержавний і некомерційний громадський рух за протидію корупції (Transparency International)); індексу економічної свободи (Вашингтонський дослідницький центр «The Heritage Foundation», публікується «Wall Street Journal») тощо.

Із зазначеного вище переліку найбільш впливовим та загальноновизнаним дослідженням є Глобальний звіт про конкурентоспроможність, який публікується щорічно за матеріалами широкої програми обстежень країн у рамках Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) у м. Давос. ВЕФ у Глобальному звіті про конкурентоспроможність намагається відповісти на запитання, чому одні країни спроможні стабільно розвиватися протягом тривалого періоду

²⁷⁸ Кириченко К.І. Міжнародні рейтинги й індекси в системі оцінювання рівня соціальних, економічних і політичних трансформацій в Україні. *Управління розвитком*. 2017. № 1–2. С. 18–26. С. 19.

часу, успішно долаючи бідність значних прошарків населення, у той час як інші країни стагнують, а стандарти життя у них погіршуються²⁷⁹.

Можна беззаперечно констатувати, що в оцінках конкурентоспроможності націй ВЕФ є лідером.

По-перше, ним запроваджено підхід, що ґрунтується на широкому залученні приватного та корпоративного секторів до обміну думками з творцями державної політики на численних самітах та обговореннях.

По-друге – розроблено і розвинено механізм опитування експертів щодо оцінок чинників зростання понад 100 країн, які разом забезпечують левову (понад 80%) частку світового ВВП.

По-третє – накопичено цінну інформацію по країнах про їх перевагу та слабкі місця, про проблеми, які необхідно вирішити для підвищення конкурентоспроможності. Вони узагальнюються у балансових таблицях національної конкурентоспроможності по окремих країнах²⁸⁰.

Національна конкурентоспроможність у дослідженні ВЕФ визначається з огляду на перспективи середньострокового (п'ять років) економічного зростання і трактується як «здатність підтримувати стійкі темпи збільшення реальних доходів на душу населення, що вимірюється темпами зростання ВВП у розрахунку на душу населення у постійних цінах».

Отже, за опублікованим Всесвітнім економічним форумом Індексом глобальної конкурентоспроможності 2018–2019 (The Global Competitiveness Index), Україна посіла 85-те місце серед 141 країн світу, втративши за рік чотири позиції (у попередньому рейтингу займала 81-шу позицію) (табл. 4.5). Зазначимо, що Індекс глобальної конкурентоспроможності складається з більш ніж 100 змінних, що згруповані у 12 контрольних показників (табл. 4.6).

²⁷⁹ Венгер В.В. Теоретичні підходи до визначення поняття «конкурентоспроможність». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2014. Вип. 8. Ч. 7. С. 45–48. С. 48.

²⁸⁰ Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: в 3-х т. Т. 3. Конкурентоспроможність української економіки / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка. Київ: Фенікс, 2007. 556 с. С. 75–76.

Таблиця 4.5

**Позиції України та деяких країн світу
за Індексом глобальної конкурентоспроможності**

Країна та її позиція	Роки						
	2012–2013 (з 144 країн)	2013–2014 (з 148 країн)	2014–2015 (з 144 країн)	2015–2016 (з 140 країн)	2016–2017 (з 138 країн)	2017–2018 (з 137 країн)	2018–2019 (з 141 країн)
Україна	73	84	76	79	85	81	85
Грузія	77	72	69	66	59	67	74
Туреччина	43	44	45	51	55	53	61
Росія	67	64	53	45	43	38	43
Польща	41	42	43	41	36	39	37

Джерело: побудовано за даними: The Global Competitiveness Report 2012–2019. URL: <https://www.weforum.org>

Таблиця 4.6

**Індекс глобальної конкурентоспроможності України
(позиції України за основними складовими)**

Показник	Місце в рейтингу				
	2014–2015 (144 країн)	2015–2016 (140 країн)	2016–2017 (138 країн)	2017–2018 (138 країн)	2018–2019 (3 141 країн)*
ІНДЕКС ГЛОБАЛЬНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ	76	79	85	81	85
Основні вимоги	87	101	102	96	
ІНСТИТУЦІЇ	130	130	129	118	104
Державні установи	131	130	132	108	н.д.
– право власності	135	131	130	128	128
– етика і корупція	120	107	109	106	104
– зловживання впливом	131	125	127	111	н.д.
– марнотратство державних витрат	138	134	129	119	н.д.
– безпека	124	132	123	113	116
Приватні установи	120	110	123	102	91
– корпоративна етика	98	76	106	102	н.д.
– підзвітність	127	130	130	123	118
ІНФРАСТРУКТУРА	68	69	75	78	57
Транспортна інфраструктура	88	91	91	83	59
– якість усієї інфраструктури	75	82	88	88	н.д.
– якість доріг	139	132	134	130	114
– якість залізничної інфраструктури	25	28	34	37	34

Продовження табл. 4.6

Показник	Місце в рейтингу				
	2014– 2015 (144 країни)	2015– 2016 (140 країн)	2016– 2017 (138 країн)	2017– 2018 (138 країн)	2018– 2019 (3 141 країни)*
– якість портової інфраструктури	107	108	96	93	78
– якість інфраструктури повітряного транспорту	99	97	103	92	101
Електрика і телефонна інфраструктура	51	54	62	58	71
– якість постачання електроенергії	69	75	86	85	64
– кількість абонентів мобільного зв'язку / 100 жителів	33	32	26	37	60
– кількість абонентів фіксованого зв'язку / 100 жителів	45	44	47	51	н.д.
МАКРОЕКОНОМІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ	105	134	128	121	133
Баланс державного бюджету, % від ВВП	99	104	25	53	н.д.
Валові національні заощадження, % від ВВП	134	124	99	88	н.д.
Інфляція, зміна за рік у %	75	134	136	129	131
Державний борг, % від ВВП	66	110	113	123	114
ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я ТА ПОЧАТКОВА ОСВІТА	43	45	54	53	н.д.
Охорона здоров'я	82	82	83	85	101
– рівень захворюваності на туберкульоз / на 100000 жит.	90	88	91	92	н.д.
– поширеність ВІЛ, % дорослого населення	106	104	111	104	н.д.
– дитяча смертність / 1000 новонароджених	54	53	51	50	н.д.
– очікувана тривалість життя	88	87	92	92	100
Початкова освіта	32	34	50	52	52
– якість початкової освіти	40	45	51	42	45
– зарахування до початкової освіти	31	33	57	62	61
Підсилювачі продуктивності	67	65	74	70	н.д.
ВИЩА ОСВІТА І ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА	40	34	33	35	н.д.
Частка освіти	14	14	11	12	н.д.
– зарахування до закладів середньої освіти	41	39	53	51	н.д.

Продовження табл. 4.6

Показник	Місце в рейтингу				
	2014– 2015 (144 країни)	2015– 2016 (140 країн)	2016– 2017 (138 країн)	2017– 2018 (138 країн)	2018– 2019 (3 141 країни)*
– зарахування до закладів вищої освіти	13	14	11	16	н.д.
Якість освіти	65	46	46	54	65
– якість освітньої системи	72	54	56	56	н.д.
– якість математичної та природничої освіти	30	38	27	27	н.д.
– якість шкіл менеджменту	88	74	85	88	н.д.
– доступ до Інтернету в школах	67	44	35	44	н.д.
Навчання за місцем роботи	88	74	85	78	н.д.
– доступність спеціалізованих НД і НЗ	84	78	77	68	н.д.
– ступінь підготовки персоналу	92	74	94	88	н.д.
ЕФЕКТИВНІСТЬ РИНКУ ТОВАРІВ	112	106	108	101	57
Конкуренція	125	122	118	78	90
Якість умов попиту	70	68	83	84	н.д.
ЕФЕКТИВНІСТЬ РИНКУ ПРАЦІ	80	56	73	86	59
Гнучкість	89	66	73	125	61
– гнучкість визначення заробітної плати	77	71	81	126	110
– вплив оподаткування на стимули до роботи	135	121	124	124	124
Використання талантів	70	58	69	118	н.д.
– здатність країни утримувати таланти	132	114	127	129	н.д.
– здатність країни залучати таланти	130	97	93	106	н.д.
РОЗВИТОК ФІНАНСОВОГО РИНКУ	107	121	130	120	136
Ефективність	109	113	124	114	97
– доступність фінансових послуг	123	123	116	120	н.д.
– фінансування через місцевий ринок капіталу	108	118	127	114	112
– простота доступу до кредитів	87	87	112	103	71
– наявність венчурного капіталу	97	102	123	118	80
Надійність і довіра	100	120	128	135	141
– міцність банків	138	140	138	135	131
– регулювання фондових бірж	127	135	137	134	н.д.

Продовження табл. 4.6

Показник	Місце в рейтингу				
	2014– 2015 (144 країни)	2015– 2016 (140 країн)	2016– 2017 (138 країн)	2017– 2018 (138 країн)	2018– 2019 (3 141 країни)*
ТЕХНОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ	85	86	85	81	н.д.
Технологічні запозичення	114	103	97	103	н.д.
– наявність новітніх технологій	113	96	93	107	н.д.
– освоєння технологій на рівні фірм	100	100	74	84	н.д.
– прямі зовнішні інвестиції та передача технологій	127	117	115	118	н.д.
Використання інформ.-телеком. Технологій	69	80	78	85	н.д.
– інтернет користувачі, % населення	82	80	80	81	46
– абоненти фіксованого широкосмугового Інтернету / на 100 жителів	68	72	64	63	68
– пропускна здатність Інтернету, кб/с/на 1 користувача	50	64	68	67	н.д.
– активні абоненти мобільного широкосмугового зв'язку / на 100 жителів	107	121	130	129	н.д.
РОЗМІР РИНКУ	38	45	47	47	47
Розмір внутрішнього ринку	37	46	48	48	48
Розмір іноземного ринку	38	39	38	39	44
Інновації та фактори вдосконалення	92	72	73	73	н.д.
ВІДПОВІДНІСТЬ БІЗНЕСУ СУЧАСНИМ ВИМОГАМ	99	91	98	90	85
Чисельність місцевих постачальників	80	61	62	63	н.д.
Якість місцевого постачальника	83	80	79	67	н.д.
Стан розвитку кластерів	128	124	125	108	н.д.
Ширина ланцюга створення вартості	79	70	97	94	н.д.
Управління міжнародним розповсюдженням	82	86	91	95	н.д.
Модернізація виробничого процесу	95	68	71	72	н.д.
Межі маркетингу	79	81	80	74	н.д.
ІННОВАЦІЇ	81	54	52	61	60
Здатність до інновацій	82	52	49	51	60
Якість науково-дослідних інститутів	67	43	50	60	

Закінчення табл. 4.6

Показник	Місце в рейтингу				
	2014– 2015 (144 країни)	2015– 2016 (140 країн)	2016– 2017 (138 країн)	2017– 2018 (138 країн)	2018– 2019 (3 141 країни)*
Витрати компаній на дослідження і розробки	66	54	68	76	67
Співпраця університетів та промисловості у дослідженнях та розробці	74	74	57	73	58
Державні закупівлі високотехнологічної продукції	123	98	82	96	н.д.
Наявність вчених та інженерів	48	29	29	25	н.д.

* Через оновлення методології відбулася зміна деяких показників, що утруднює їх порівняння.

Джерело: побудовано за даними: The Global Competitiveness Report 2012–2019. URL: <https://www.weforum.org>

Перша складова – це *державні та приватні інституції*. Інституційне середовище формує базу, у межах якої приватні підприємці, компанії та уряди взаємодіють один з одним з метою отримання доходу та збагачення економіки, таким чином суттєво впливаючи на конкурентоспроможність та економічне зростання. Якість інституційного середовища впливає на спосіб, у який різні країни розподіляють свої переваги та зазнають втрат від реалізації стратегій і програм розвитку. Крім того, вона позначається на інвестиційних рішеннях та організації виробництва.

Друга складова – це *інфраструктура*. Високорозвинена інфраструктура має велике значення для ефективного функціонування економіки, оскільки є важливим чинником, що визначає місце розташування економічної діяльності, а також види діяльності або сектори, що можуть набути високого рівня розвитку в економіці. Високоякісна транспортна інфраструктура зменшує вплив відстаней між регіонами, що забезпечує реальну інтеграцію національного ринку та зв'язок з ринками інших країн і регіонів. Вона також стимулює рух робочої сили в країні у пошуку найбільш придатних робочих місць. Економіка також залежить від безперешкодного постачання енергії в необхідному обсязі, що забезпечує належний режим роботи підприємств та заводів. Нарешті, широка й розвинена

телекомунікаційна мережа гарантує швидкий і вільний потік інформації.

Третя складова – *макроекономічна стабільність*. Сама по собі макроекономічна стабільність не може збільшити продуктивність країни. Однак макроекономічний хаос серйозно шкодить економіці. Компанії не в змозі прийняти обґрунтовані рішення при нестійкому рівні цін, фінансовий сектор не може функціонувати, якщо в державі спостерігається гігантський дефіцит бюджету. Держава не може ефективно надавати послуги, якщо вона повинна виплачувати величезні відсотки за попередні борги.

Четверта складова стосується такого показника, як *охорона здоров'я та початкова освіта*. Не секрет, що здорова та освічена робоча сила має життєво важливе значення для конкурентоспроможності й продуктивності країни. Водночас хворі працівники створюють значні додаткові витрати для бізнесу, оскільки відсутні або працюють менш продуктивно. Інвестиції в охорону здоров'я надзвичайно важливі як з економічного, так і з морального погляду. Також четверта складова індексу враховує рівень та якість початкової освіти населення.

П'ята складова розкриває такий показник, як *вища освіта та професійна підготовка*. Якісна вища освіта та професійна підготовка мають вирішальне значення для економік, які намагаються рухатися вперед ланцюгом створення додаткової вартості, не обмежуючись простими виробничими процесами та продукцією. Для урахування такої концепції у цій групі факторів оцінюється рівень зарахування до середніх шкіл і ЗВО, а також якість освіти. Враховується також рівень навчання та наявність професійної підготовки, оскільки вони забезпечують працівникам можливість регулярно поліпшувати свої навички при роботі з оновленими виробничими системами.

До шостої складової віднесено показник, що характеризує *ефективність ринку товарів*. Так, країни з ефективними ринками виробляють необхідний асортимент товарів та послуг з урахуванням умов попиту-пропозиції. Крім того, такі ринки гарантують, що товари продаватимуться та купуватимуться найефективнішим чином. Здорова ринкова конкуренція на внутрішньому та зовнішньому ринках важлива для підвищення ринкової ефективності та, відповідно, продуктивності бізнесу. Вона гарантує виживання най-

ефективнішим фірмам. Ефективність ринку також враховує умови попиту, який змушує компанії впроваджувати інноваційні рішення та орієнтуватися на потреби клієнта, таким чином, стимулюючи здорову конкуренцію.

Наступна – сьома – складова індексу глобальної конкурентоспроможності – *ефективність ринку праці*. Ефективність і гнучкість ринку праці вкрай важливі для забезпечення швидкого переміщення працівників з одного сектора в інший, що стимулює їхнє найбільш ефективне використання в економіці та створює необхідну ініціативу для максимальної самовідданості на робочому місці. Крім того, гнучкість ринку праці передбачає, що бізнес може незалежно змінювати заробітну плату працівникам і що в результаті відносини між роботодавцем та працівником стабільно добрі. Ефективність ринку праці забезпечує рівність між жінками і чоловіками та можливість утримувати таланти від виїзду за кордон.

Не менш важливою в оцінці потенціалу зростання країн у середньостроковій та довгостроковій перспективах є восьма складова індексу глобальної конкурентоспроможності – *рівень розвитку фінансового ринку*. Так, дійсно, ефективний фінансовий сектор дає можливість розміщувати ресурси, зекономлені громадянами країни або інвестовані іншими країнами, там, де ці ресурси використовуються найбільш продуктивно. Розвинений фінансовий сектор спрямовує ресурси не тим, хто має політичні зв'язки, а найбільш ефективним підприємцям або інвестиційним проектам із найбільш очікуваним прибутком, що передбачає ретельну оцінку ризиків. Функціонуючи належним чином, фінансовий ринок створює продукти та методи відповідно до потреб таких підприємців чи учасників проектів із таких джерел, як позики, ринок цінних паперів та венчурний капітал.

Дев'ята складова – *оснащення новітніми технологіями*. У цій групі оцінюється швидкість, з якою економіка оволодіває і використовує, але не обов'язково розвиває, новітні технології для підвищення продуктивності секторів своєї економіки. У сучасному світі, що взаємодіє, можливість переймати та використовувати новітні технології стала однією з найбільш важливих конкурентних переваг фірм. Зокрема, інформаційно-комунікаційні технології еволюціонували в технології «загального застосування» нашого часу,

поширилися в інші економічні сектори та відіграють роль ефективної інфраструктури для комерційних операцій.

До десятої складової індексу глобальної конкурентоспроможності належить *розмір ринку*. Розмір ринку впливає на продуктивність, оскільки великі ринки дозволяють компаніям використовувати переваги масштабу виробництва. Традиційно, ринки, що доступні компаніям, обмежувалися кордонами їхньої країни. В епоху глобалізації міжнародні ринки прийшли на заміну внутрішнім, більшою мірою це стосується невеликих країн. Саме тому при аналізі десятої складової економічної конкурентоспроможності враховується розмір ринку – як внутрішнього, так і зовнішнього. Врахування обох цих частин при визначенні розмірів ринку країни допомагає уникнути дискримінації географічних територій, на яких розміщено багато країн, але при цьому вони мають єдиний ринок, такий як Європейський Союз.

Також на індекс економічної конкурентоспроможності впливає одинадцята складова – *рівень розвитку бізнесу*. Ця складова стосується загальної якості бізнес-мереж країни, а також складності операцій і стратегій окремо взятих фірм. Це впливає на рівень ефективності при виробництві товарів і послуг, що у свою чергу, збільшує продуктивність і підвищує конкурентоспроможність усієї країни. Коли компанії та постачальники об'єднані в групи (кластери) і географічно перебувають недалеко один від одного, ефективність зростає, виникає більше можливостей для інновацій, зменшується кількість бар'єрів для створення нових фірм (брендинг, маркетинг, наявність ланцюга створення доданої вартості, виробництво унікальних і складних товарів) виникають комплексні та сучасні бізнес-процеси, оскільки нові ідеї переходять від одних компаній до інших.

До останньої – дванадцятої складової – належать *технологічні інновації*. У довгостроковій перспективі підвищення ефективності та рівня життя можливе лише завдяки технологічним інноваціям. Особливе значення інновації мають для розвинених країн, де працюють за найбільш передовими технологіями, тому можливість адаптації та інтеграції зовнішніх технологій, що зазначені у дев'ятій складовій, достатньо обмежена. Компанії в таких державах повинні розробляти та створювати найсучасніші товари та ініціювати про-

цеси для збереження конкурентної переваги. Для цього необхідне сприятливе для інноваційної діяльності середовище, що підтримується державним і приватним секторами. Тут ідеться про достатні інвестиції в наукові дослідження, особливо з боку бізнесу, високоякісні дослідницькі інститути, співробітництво у проведенні досліджень між університетами та бізнесом, а також захист інтелектуальної власності.

Слід зазначити, що із 110 змінних або індикаторів, які становлять індекс, приблизно третина – це статистичні дані, що зазвичай отримують від міжнародних організацій. Решту даних отримано внаслідок опитування керівників підприємств, яке проводиться щороку за методологією Всесвітнього економічного форуму в усіх країнах.

Хоча дванадцять складових конкурентоспроможності представлені окремо, це не применшує значення того, що всі вони пов'язані між собою та посилюють одна одну. Так, наприклад, бізнес не зможе застосовувати інновації, якщо інституції, що відповідають за захист інтелектуальної власності, не виконують свою роль, або якщо робоча сила недостатньо освічена.

Незважаючи на те, що при підрахунку індексу дванадцяти складових їх агрегують в єдиний індекс, також показники кожної складової зазначаються окремо, що надає можливість здійснити аналіз сильних та слабких сторін конкурентоспроможності країни.

Зрозуміло, що різні фактори впливають на конкурентоспроможність країн неоднаково. Тож, оскільки всі з дванадцяти відібраних складових для кожної країни суттєві, то їх включають в індекс із вагою, що відображає їх важливість для країни залежно від стадії розвитку.

Загалом методика складання звіту глобальної конкурентоспроможності використовується для надання необхідної інформації у роботі урядовців та бізнес-структур. На основі аналізу отриманих результатів державні органи влади та дослідницькі центри можуть окреслити сфери розвитку економічного життя країни, що потребують покращення, а також визначити приклади успішного впровадження досвіду в певних сферах.

Водночас наявність місця будь-якої країни в рейтингу за індексом глобальної конкурентоспроможності або його окремих складових (за

відсутності конкретних статистичних показників в динаміці) не дає досліднику можливості успішно інтегрувати показники, що характеризують інституційне середовище країни у практичну модель з метою визначення їх впливу на економічне зростання²⁸¹.

Серед цілого ряду показників «Інституції» є одним із фундаментальних чинників розвитку країни. Розвиненість вітчизняних інституцій у 2018–2019 рр. перебували на 104-му місці серед 141 країни. При цьому щодо захисту прав власності Україна посідала 128-ме місце, що аж ніяк не сприяло залученню у країну інвестицій. Через корупцію Україна займала 104-ге місце в рейтингу.

Такі показники свідчать, що інституціональні зміни, що відбувалися в Україні, не були спрямовані на формування дієвого інституційного середовища, яке б сприяло формуванню внутрішніх стимулів до саморозвитку. Натомість спостерігається хронічна незавершеність інституційних реформ; функціонування системи м'яких бюджетних обмежень; перерозподіл власності, який не відповідає інтересам українського суспільства; фактично – повна незахищеність прав власності; неефективність та корумпованість існуючої системи державного управління тощо.

Так, згідно з даними дослідження, Україна погіршила свої позиції у сфері фінансового ринку, де рейтинг України опустився на 16 позицій – до 136-го місця, і у сфері охорони здоров'я – на 16 позицій, до 101-го місця.

Також погіршилися показники макроекономічної стабільності – зі 121-го до 133-го місця, ефективності ринку товарів – зі 101-го до 57-го місця.

Водночас значно покращилися позиції країни за такими критеріями, як ринок товарів – зі 101-го до 57-го місця, ринок праці – з 86-го до 59-го місця та інституціональний розвиток – зі 118-го до 104-го місця.

За обсягом внутрішнього ринку Україна зберегла колишню позицію – 47-ме місце.

Варто зазначити, що в новому звіті експерти проаналізували частку використання відновлювальних джерел енергії у відсотках до

²⁸¹ Дрзеник Хану Маргарета, Т'ері Гейгер. Оцінка продуктивності країн та регіонів: Індекс глобальної конкурентоспроможності / Всесвітній економічний форум. 2010. URL: www.weforum.org

обсягу споживання, яка в Україні сягнула 4,1%²⁸². Водночас цей показник у країнах – лідерах списку дуже варіативний: у Сінгапурі – 0,7%, у США – 8,7%, в Гонконзі – 0,9%, в Нідерландах – 5,9% і в Швейцарії – 25,3%.

Як свідчать дані табл. 4.6, у 2014–2015 рр. Україна в Глобальному індексі конкурентоспроможності посідала 76-ту позицію із 144 країн. Загалом до 2019 р. спостерігалось зниження рейтингу України в Глобальному індексі конкурентоспроможності.

До негативних факторів, які стримували у довоєнний період ведення бізнесу в Україні, належали: корупція, політична нестабільність, інфляція, неефективна державна бюрократія, ускладнений доступ до фінансів, часта зміна урядів, високі податкові ставки, складність податкового законодавства, регулювання валютного ринку, невідповідна якість інфраструктури, обмежувальне регулювання ринку праці, недостатня здатність до інновацій, злочинність та крадіжки, погана етика робочої сили, низька якість охорони здоров'я та недостатня освіченість працівників.

Саме через нерозвиненість і незавершеність вітчизняних інституцій в Україні сформувалася непропорційна структура інституційного середовища, де домінують неформальні відносини та інститути на протигагу формальним. Корупція стала елементом не лише неформальної, а й формальної інституційної системи. У світовому рейтингу Індексу сприйняття корупції²⁸³ CPI–2021 р., що розробляється Міжнародним недержавним і некомерційним громадським рухом за протидію корупції (Transparency International) Україна посіла 122-ге місце із 180-ти країн та отримала 32 бали зі 100 можливих²⁸⁴. Це на 1 бал менше, ніж у 2020 р., що є недостатньо для країни, влада якої назвала боротьбу з корупцією головним пріо-

²⁸² The Global Competitiveness Report 2019. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

²⁸³ Індекс сприйняття корупції базується на незалежних дослідженнях та опитуваннях, в яких беруть участь міжнародні фінансові та правозахисні експерти, у тому числі Світового банку Freedom House, World Economic Forum, Азійського та Африканського банків розвитку тощо. Індекс є оцінкою від 0 (дуже високий рівень корупції) до 100 (український низький рівень корупції).

²⁸⁴ Індекс сприйняття корупції –2021. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/>

ритетом. Поруч із Україною – африканська держава Есватіні (Свазіленд), яка також набрала 32 бали. На один бал випереджають Замбія, Непал, Єгипет, Філіппіни та Алжир – всі вони мають по 33 бали.

З-поміж сусідів Україна надалі перебуває вище лише за Росію – сусідка-агресорка також втратила 1 пункт і тепер з 29-ма балами посідає 136-те місце у списку. Крім цього, знизилися бали Угорщини – 43 бали (-1 бал, 73-тє місце) та Білорусі. Остання у 2021 р. втратила аж 6 балів і з 41 балом посідає 82-ге місце. Польща показників не змінила і залишилася лідеркою серед наших сусідів – 56-ти балів і 42-ге місце. А от покращити у 2021 р. свої бали вдалося Словаччині – 52 бали (+3, 56-тє місце), Румунії – 45 балів (+1, 66-тє місце) та Молдові – 36 балів (+2, 105-тє місце).

Втрата Україною одного пункту – це зниження в межах похибки. Однак з огляду на 10-річну ретроспективу цей показник свідчить про «застій» у боротьбі з корупцією протягом останніх трьох років (рис. 4.3). І це – всупереч низці позитивних змін, які посилили антикорупційну екосистему.

Головна причина зниження балів полягає в тому, що багато важливих антикорупційних завдань на паузі або навіть регресують. Так, у 2020 р. відбувалися неодноразові спроби повернути негативні практики, подібне може продовжуватися й надалі, незважаючи на воєнні дії.

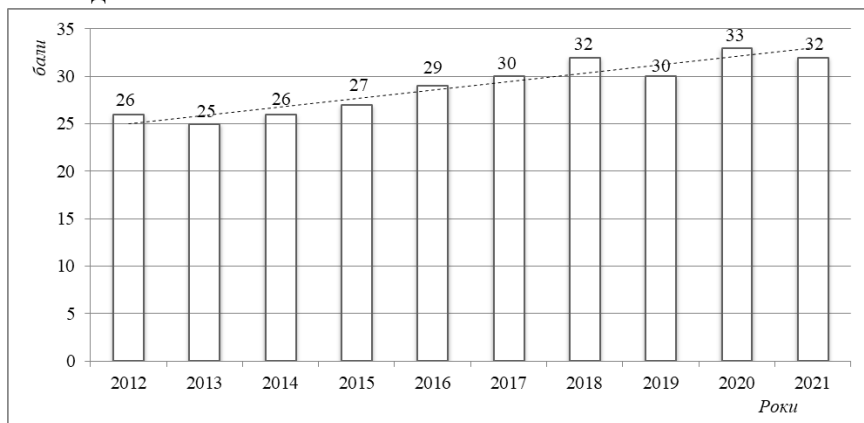

Рис. 4.3. Індекс сприйняття корупції у 2012–2021 рр., бали

Джерело: складено за даними: Індекс сприйняття корупції – 2021. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/>

Серед основних чинників, що вплинули на зменшення балів у 2021 р., Транспаренсі Інтернешнл Україна виділила:

– рішення Конституційного Суду від 27 жовтня 2020 р. яким він звільнив від відповідальності за недостовірне декларування топ-посадовців, чиновників і суддів. За даними Національного антикорупційного бюро (НАБУ), детективи тоді розслідували 110 кримінальних проваджень щодо умисного внесення недостовірних відомостей до е-деклараций. Вищий антикорупційний суд (ВАКС) був змушений закрити 17 кримінальних проваджень і навіть скасовувати вироки;

– загальне зростання тиску на антикорупційну екосистему, в тому числі через тривалу відсутність постійних керівників в інституціях. Так, конкурс з відбору керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) триває понад рік, а голови Агентства з розшуку та менеджменту активів (АРМА) був запущений лише восени 2021 р. – майже через два роки після звільнення попереднього очільника Агентства;

– зміни до антимонопольного законодавства, які могли зашкодити бізнесу захищати свої права під час оскарження публічних закупівель;

– загострення втручання у роботу ВАКС. Зокрема, йдеться про провадження у Конституційному суді України щодо конституційності ВАКС як спеціалізованого суду;

– відтермінування прийняття Антикорупційної стратегії у другому читанні, яка б допомогла комплексно вирішувати низку проблем з корупцією в Україні;

– затримка з імплементацією судової реформи, попри ухвалення законодавчої бази для її старту.

Загалом з 2012 р. показники України суттєво покращилися. Вона увійшла до числа 25 країн, де в десятирічній динаміці зафіксоване статистично значуще зростання. Також у переліку Вірменія, Ангола, Греція та Італія.

Це покращення зумовлене змінами, що відбулися відразу після Революції Гідності. З 2018 р. постійне зростання України припинилося. Попри позитивні зміни, відбулася низка негативних подій, що нівелювали антикорупційні досягнення. Ця тенденція простежувалася і в результатах 2021 р. Звісно, не можна говорити

про відсутність позитивних антикорупційних зрушень за 2020 р. У цей період були відновлені усі повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), збережений інститут викривачів, оновлені закони щодо роботи АРМА і НАБУ, винесені десятки вироків ВАКС, запрацював інструмент цивільної конфіскації. Проте, як бачимо, усіх цих антикорупційних позитивів було замало для приросту в Індексі сприйняття корупції.

Позитивно на даних Індексу позначився також запуск НАЗК електронного реєстру звітності політичних партій Politdata. Реєстр почав працювати навесні 2021 р., проте довгоочікуване електронне звітування для партій поки не запрацювало на повну, а саме цей надважливий процес був призупинений законом ще навесні 2020 р. через пандемію COVID-19.

У 2020–2021 рр. парламентські партії отримали майже 1,5 млрд грн коштів платників податків, але як їх було витрачено – досі залишається загадкою.

Усі перераховані зміни – завершення процесів, закладених до 2021 р. Натомість негативні прояви за останній рік подекуди вже набули системного характеру і лише активний супротив зацікавлених у прогресі України депутатів, урядовців, представників ЗМІ, громадськості та міжнародної спільноти дозволив мінімізувати просідання показника України в СРІ.

Відсутність у країні дієвого економічного механізму, ефективної боротьби з порушниками законів сприяло появі та зміцненню деструктивного інституційного середовища, що й призвело до швидкого економічного спаду та соціальних катаклізмів. Також можливість чиновників активно використовувати владний ресурс для розвитку власного бізнесу (виводити свій та підконтрольний їм бізнес зі сфери дії законів конкуренції) зумовлює необґрунтоване зростання державних витрат. У таких умовах інститут приватної власності існує у деформованому, обмеженому вигляді, і тому характеризується значною нестабільністю, оскільки права та повноваження, що впливають із статусу власника, значною мірою залежать від владних взаємовідносин²⁸⁵.

²⁸⁵ Чубарь О.Г. Інститути та інституціональне середовище: теоретичні узагальнення засад економічного розвитку. *Науковий вісник Ужгородського*

Ще одним чинником, який негативно впливає на економічне зростання національної економіки, є слабкість інституцій, що мають забезпечувати верховенство права. Так, на думку виконавчого директора Transparency International Я. Юрчишина, саме проблеми безкарності та недієвої системи правосуддя не дають Україні здійснити прорив у подоланні корупції: «За останні роки Україна пройшла багато випробувань і досягла певних позитивних змін на рівні розкриття публічних фінансів, нетерпимості населення до корупції, нового антикорупційного законодавства. Але безкарність, яку досі відчувають корупціонери, зводить нанівець позитивні досягнення і не дає реформі відбутися.... Якщо не відбудеться реального очищення системи правосуддя, ми не зможемо розімкнути коло безкарності і перейти на якісно новий рівень. Покращення СРІ неможливе без прозорості, справедливої судової системи, яка буде надійною для інвесторів та бізнесу»²⁸⁶.

Про відсутність сприятливого інституційного середовища в Україні свідчить також Індекс економічної свободи, що розробляється американським дослідницьким центром The Heritage Foundation у співпраці з The Wall Street Journal. Так, на початок 2022 р. Україна посіла 130-те місце у світі. Серед 45 країн європейського регіону Україна посіла 44-те місце. Загальний бал – 54,1 – нижчий за регіональні та світові середні показники²⁸⁷.

Варто зазначити, що ще п'ять років тому українська економіка набирала сили, але зростання сповільнилося в 2019 р, а економіка скоротилася у 2020 р. Зростання відновилося в 2021 р. За цей період економічна свобода загалом мала тенденцію до зростання. Так, завдяки зростанню свободи праці та грошової свободи Україна зафіксувала вражаючий загальний приріст економічної свободи на 6,0 бала з 2017 р., але все ще перебуває в середніх рядах «переважно невольних» країн. Фіскальне становище є певною мірою позитивним,

університету: збірник наукових праць. Ужгород: УжНУ, 2013. Вип. 3(40). С. 98–104. С. 102–103.

²⁸⁶ Індекс корупції CPI–2016. URL: <http://ti-ukraine.org/research/indeks-koruptsiyi-cpi-2016>

²⁸⁷ 2022 Index of Economic Freedom. URL: <http://www.heritage.org/index/ranking>

але свобода інвестицій, фінансова свобода та верховенство права демонструють слабкі місця.

Ще одним показником, який свідчить про розвиток інституційного середовища, є Рейтинг простоти ведення бізнесу (Doing Business)²⁸⁸, що проводиться Світовим банком. У цьому рейтингу Україна у 2020 р. посіла 64-те місце (рис. 4.4.). Варто зазначити, що від початку рейтингу в 2006 р. Україна займала в ньому не найкращі позиції. Лише у 2015 р. країна потрапила до першої сотні. Найнижчу позицію Україна мала у 2012 р. – 152-ге місце із 183 країн. У 2019 р. країна досягла найвищої позиції – 71-го місця серед 190 країн. Результат 2020 р. вважається непоганим, проте не найкращим серед країн пострадянського простору. Литва перебуває на 11-му місці, Естонія – на 18-му, Латвія – на 19-му, Казахстан на 25-му, Росія – на 28-му, Молдова на 48-му, Білорусь – на 49-му.

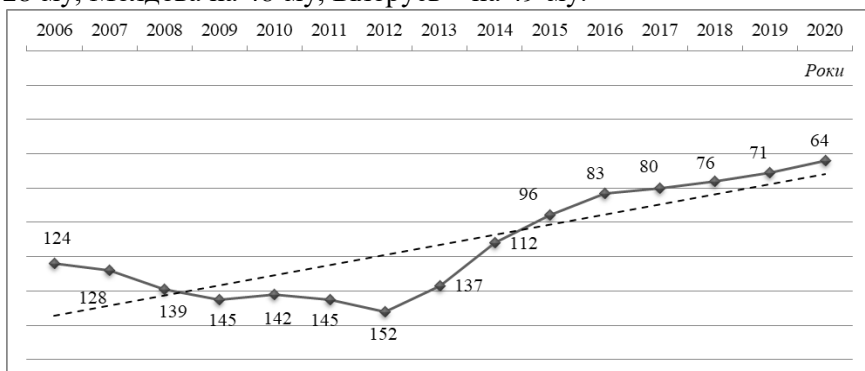

Рис. 4.4. Місце України в Doing Business у 2006–2020 рр.

Джерело: складено за даними: Doing Business 2006–2020. URL: <https://www.worldbank.org/en/programs/business-enabling-environment/doing-business-legacy>

²⁸⁸ Рейтинг дає можливість оцінити легкість ведення бізнесу за десятима основними показниками та дозволяє порівнювати країни між собою. Це експертне дослідження ще й реалістичне. У ході створення рейтингу до уваги беруться не лише нормативно-правові акти, ухвалені країною протягом року. Важливе місце посідають і висновки підприємців про реальну дію законодавчих змін. Це своєрідний «декалог» міжнародного інвестора, маркери базових умов безпеки для інвестицій та захисту інтересів бізнесу. Рейтинг впливає на рішення бізнесменів щодо доцільності інвестицій у країну.

За даними Світового банку, позитивні зміни стосуються п'ятьох із десяти показників України, зокрема таких, як:

– **отримання дозволів на будівництво (з 30-го на 20-те місце).** Україна спростила процес отримання дозволів на будівництво: усунула вимогу про наймання зовнішнього спостерігача і запровадила систему онлайн-повідомлень. Крім цього, отримання дозволу на будівництво стало менш дорогим завдяки зменшенню пайового внеску;

– **підключення до електромереж (із 135-го на 128-ме місце).** Україна спростила умови отримання електроенергії завдяки оптимізації випуску технічних умов і впровадженню системи географічної інформації. Крім цього, країна підвищила надійність енергопостачання, запровадивши механізм компенсації за відключення електроенергії;

– **реєстрація власності (з 63-го на 61-ше місце).** Україна спростила реєстрацію власності завдяки підвищенню прозорості системи управління земельними ресурсами;

– **захист міноритарних інвесторів (із 72-го на 45-те місце).** Україна посилила захист міноритарних інвесторів, вимагаючи більш докладного розкриття даних про операції компаній із зацікавленими сторонами, які можуть бути пов'язані з мажоритарними власниками;

– **міжнародна торгівля (із 78-го на 74-те місце).** Україна скоротила час на імпорт завдяки спрощенню вимог сертифікації відповідності для автозапчастин.

До показників, які негативно впливали на розвиток бізнесу в Україні у 2020 р., належать:

– **отримання кредитів (з 32-го на 37-ме місце).** Україна поліпшила доступ до кредитної інформації шляхом створення державного кредитного реєстру в Національному банку України. Загалом реформа позитивна, але через більше зростання інших держав за цим показником Україна «просіла»;

– **реєстрація бізнесу (з 56-го на 61-ше місце);**

– **забезпечення виконання контрактів (з 57-го на 63-тє місце);**

– **оподаткування (з 54-го на 65-те місце);**

– вирішення питань неплатоспроможності (із 145-го на 146-те місце).

Отже, стосовно металургійної галузі наведені дані свідчать, що для активізації процесу модернізації металургійних підприємств з метою створення та впровадження у виробництво принципово нових наукомістких, ефективних, ресурсозберігаючих, екологічно чистих технологій світового рівня необхідно насамперед провести інституційні реформи в усіх сферах вітчизняної економіки.

Цього необхідно досягти шляхом вирішення певного переліку завдань у найближчому майбутньому. На наш погляд, головні з них такі.

1. Зменшення ризиків щодо здійснення інвестиційної діяльності в національній економіці.

За результатами експертного дослідження, проведеного Європейською Бізнес Асоціацією, інтегральний показник Індексу інвестиційної привабливості у другій половині 2021 р. знизився до 2,73 бала з п'яти можливих, хоча у першому півріччі показник індексу становив 2,84 бала²⁸⁹.

Настрої генеральних директорів загалом дещо погіршилися – частка тих, хто вважає поточний інвестиційний клімат несприятливим, залишається незмінним – 58%. Ще 35% респондентів оцінили інвестклімат нейтрально. Кількість респондентів, які дали позитивну оцінку, зменшилася майже удвічі – з 13% у першій половині 2021 р. до 7% у другій половині 2021 р. Також погіршилася оцінка піврічної динаміки інвестклімату – 29% опитаних спостерігають негативну динаміку (раніше таких було 15%), хоча більшість, – а саме 57% – вважають, що суттєвих змін не відбулося. І лише 14% вважають, що бізнес-клімат покращився, тоді як раніше про позитивну тенденцію зазначали 32% респондентів.

Також респонденти погіршили традиційно найвищу оцінку серед складників індексу – прогнози розвитку інвестклімату в найближчі півроку.

²⁸⁹ Налаштовані песимістично. Український бізнес погіршив оцінки інвестиційної привабливості країни – опитування ген директорів. *НВ*. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/economics/indeks-investicijnoji-privablivosti-biznes-pogirshiv-ocinki-u-drugomu-pivrichchi-2021-opituvannya-yeba-50202204.html>

Більшість, а саме 55%, все ще вважали, що інвестклімат залишиться незмінним у першому півріччі 2022 р. Проте 32% очікують подальшого погіршення ситуації (раніше таких було 17%). І лише 13% очікували покращення інвестклімату в найближчі півроку (раніше – 25%).

Незмінними залишаються і ключові бар'єри, що стримували розвиток бізнес-клімату: слабка судова система (так стверджували 87% опитаних), високий рівень корупції (85%), а також тіньова економіка (76%).

За словами керуючого директора ЄБРР у країнах Східної Європи і Кавказу Ф. Маліжа, саме через незадовільний інвестиційний клімат іноземні інвестори не мають великого бажання вкладати кошти в українську економіку. Їх відлякує те, як працюють українські суди, прокуратура, податкова. Також Ф. Маліж відзначає високу зарегульованість бізнесу (як приклад, він наводить українські порти, де крім високих мит, перепоною для початку роботи інвестора стає необхідність отримання величезної кількості дозволів у різних інстанціях)²⁹⁰.

Загалом, як свідчать наведені рейтинги та індекси, інституціональні зміни, що відбувалися в Україні, не були спрямовані на формування дієвого інституційного середовища, яке б сприяло формуванню внутрішніх стимулів до саморозвитку. Натомість спостерігається хронічна незавершеність інституційних реформ; функціонування системи м'яких бюджетних обмежень; перерозподіл власності, що не відповідає інтересам українського суспільства; фактично – повна незахищеність прав власності; неефективність та корумпованість існуючої системи державного управління тощо.

До цього необхідно додати й те, що через повномасштабне вторгнення російських військ 24 лютого 2022 р. Україна в усіх зазначених вище рейтингах може втратити ще більше позицій, насамперед через економічні, гуманітарні та екологічні показники. Зокрема, як зазначив у доповіді академік НАН України В. Геєць на засіданні Президії НАН України, сценарний обрахунок можливих

²⁹⁰ Бизнес-климат в Украине остается неудовлетворительным – ЕБРР. URL: <http://finance.liga.net/economics/2017/4/5/news/52732.htm>

економічних втрат України, який фахівці Інституту економіки та прогнозування НАН України провели різними методами, попередньо визначає втрати від 22 до 46% ВВП, а також втрати промислового виробництва – близько 50%, експортних надходжень – 48%²⁹¹, капітальних інвестицій – 45%²⁹².

Також значні втрати пов'язані із колосальною кількістю вимушених переселенців. Загрозливих ознак набувають втрати екологічного характеру. Станом на 21.03.2022 р. в Україні необхідно реанімувати орієнтовно 85,5 тис. квадратних кілометрів небезпечних районів, що вже забруднені вибухонебезпечними предметами. За попередніми даними професійних аналітичних агенцій, за перші три тижні повномасштабного вторгнення Російської Федерації зупинили роботу від 60 до 80% підприємств України. Пошкоджено велику кількість об'єктів інфраструктури.

Втім, кількісні оцінки втрат економіки України внаслідок воєнних дій з боку Російської Федерації є попередніми через триваліть гострої фази війни, щоденне загострення втрат виробничого та інфраструктурного потенціалу України й відсутність серйозних ознак не лише завершення, а й навіть призупинення воєнної інтервенції.

Для того щоб змінити тенденцію щодо погіршення інвестиційної привабливості країни, насамперед необхідні завершення воєнних дій та рішучі реформи, що сприяли би економічному зростанню. Серед пріоритетних напрямів реформування необхідно виділити насамперед *захист прав власності*. Це обумовлено тим, що підвищення рівня захисту прав власності на об'єкти інвестування забезпечить інвесторів від втрат доходу, що можуть виникати через неправомірні дії конкурентів, які набувають переваг на ринку за рахунок замовних судових рішень, корупції, узаконеного рейдерства або окремих державних чиновників, які втручаються в господарську діяльність з метою особистого збагачення.

²⁹¹ За нашими підрахунками, лише через розрив торговельних зв'язків України з РФ українські металурги втратять щонайменше від 1,0 до 1,3 млрд дол. США.

²⁹² Засідання Президії НАН України 30 березня 2022 року. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8890>

На думку експертів, поліпшення інвестиційного клімату можна досягти за рахунок впровадження судової реформи, боротьби з корупцією, контрабандою, тіньовою економікою та тіньовою зайнятістю, усунення геополітичних загроз, передбачуваних та прозорих умов для роботи бізнесу, спрощення оподаткування та зменшення бюрократії.

Слід зазначити, що реалізувати завдання стосовно захисту прав власності можна лише шляхом проведення радикальної судової реформи. Звісно, така реформа потребуватиме політичної волі, однак, на наш погляд, це є основою усіх інституційних змін. Суддівська реформа повинна включати обов'язкове створення ефективної та дієвої системи антикорупційного правосуддя. Адже в умовах всездозволеності і безкарності чиновників, невиконання (у кращому випадку), а то й умисного порушення ними чинного законодавства, забезпечити дотримання захисту приватної власності може лише дієва судова система.

Також для зменшення ризиків щодо здійснення інвестиційної діяльності в металургійній галузі необхідним є *реформування регуляторної політики та дозвільної системи*. Цього можна досягти шляхом спрощення процедур отримання дозвільних документів та законодавчого закріплення їх вичерпного переліку та єдиних підстав для відмови у видачі. Досить важливою складовою у реформуванні регуляторної політики та дозвільної системи має стати запровадження «єдиного вікна» для підготовки та реалізації інвестиційних проєктів перспективного і стратегічного для металургійної галузі характеру. Також законодавчого визначення потребує й механізм забезпечення прозорості та відкритості процедур реалізації державного контролю (нагляду) за діяльністю суб'єктів ринкового господарювання, здебільшого перехід на превентивні заходи контролю тощо.

Основним вектором розвитку *фіскальної політики* має стати підвищення рівня ефективності, прозорості та рівності податкової системи, досягнення балансу між державними і підприємницькими інтересами у стимулюванні ділової активності, проведення скоринорованої м'якої податкової політики паралельно із жорсткою бюджетною, обмежувальною грошово-кредитною та гнучкою курсовою (валютною) політикою, впровадження стимулюючого податкової системи у напрямі залучення бізнесу до реалізації

пріоритетних потенціалу цілей соціально-економічного розвитку та обґрунтованого надання різних видів податкових преференцій, стимулювання розвитку бізнесу на регіональному рівні за рахунок децентралізації податкової системи.

2. *Звуження можливостей для металургійних підприємств неправомірно отримувати доходи без здійснення інвестиційної діяльності.*

Виконання цього завдання передбачає *формування ефективного конкурентного середовища для розвитку підприємницької діяльності* через правове врегулювання механізмів контролю та нагляду за дотриманням добросовісної конкуренції, надання преференцій (спрямованих на виконання стратегічних завдань економічного розвитку) на загальних підставах з метою максимального унеможливлення лобіювання галузевих чи окремих приватних інтересів, вирівнювання умов конкуренції на регіональному та місцевому рівнях, створення системи рівного доступу підприємств до матеріальних ресурсів, державних закупівель, державного і комунального майна²⁹³.

У цьому контексті важливим видається необхідність реформування існуючої системи державної допомоги. Зокрема, існує необхідність створення інституційних механізмів, які забезпечать – не лише в галузі, а й в економіці загалом – запровадження та здійснення моніторингу всіх видів державної допомоги, створення та ведення реєстру відомостей про надавачів та отримувачів державної допомоги, її обсягів та форм, уведення практики щорічних звітів суб'єктів господарювання про надану державну допомогу, запровадження контролю за використанням державної допомоги, заборони будь-яких її форм, якщо вони знижують або можуть знизити рівень корупції на внутрішньому ринку чи суперечать міжнародним зобов'язанням України.

Зазначимо, що перший крок на цьому шляху вже зроблено. 1 липня 2014 р. ухвалено Закон України «Про державну допомогу

²⁹³ Пилипенко Ю.І., Гузенко І.Ю. Інноваційний розвиток: світові закономірності та реалії України. *Економічний простір*. 2018. № 129. С. 89–99. С. 98.

суб'єктам господарювання» № 1555-VII²⁹⁴. Цим законом визначено правові засади формування системи державної допомоги в Україні, що унеможливило створення для окремих підприємств переваг, спроможних створити конкуренцію на внутрішньому ринку.

3. *Створення умов для виробництва якісної та конкурентоспроможної металургійної продукції з високою доданою вартістю.*

Для виконання цього завдання необхідно насамперед запровадити податкові стимули, що надають змогу накопичувати ресурси для інновацій.

Зазначимо, що основні інструменти податкового стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності, що застосовуються у світовій практиці, пов'язані з прямими податками – податком на прибуток (доходи) підприємства та податком на доходи фізичних осіб²⁹⁵. Одним із небагатьох винятків із цього загального правила є спеціальні податкові режими інноваційної діяльності в технопарках, де поряд із пільгами стосовно прямих податків можуть використовуватися пільги з ПДВ, мита, платежів (податків) на соціальне страхування. Всі інноваційні пільги можуть бути розділені на дві групи: прямі пільги, безпосередньо спрямовані на стимулювання інноваційної активності; непрямі пільги, спрямовані на інші цілі, наприклад на залучення інвестицій, створення нових робочих місць тощо, при застосуванні яких стимулювання інновацій виступає одним із можливих додаткових ефектів.

До основних інструментів податкового стимулювання інноваційної діяльності, що використовуються провідними країнами світу, належать: податкові канікули; зменшення ставок податку на прибуток; прискорена амортизація; інвестиційна податкова знижка; податковий кредит.

Серед перерахованих інструментів податкового стимулювання інноваційної діяльності у розвинених країнах світу найбільш перспективними є *інвестиційна податкова знижка та податковий кредит*.

²⁹⁴ Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» від 01.07.2014 р. № 1555-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text>

²⁹⁵ Гомон М.В. Податкова політика держави у сфері стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. № 12. URL: <http://global-national.in.ua/issue-12-2016>

Сутність *інвестиційної податкової знижки* полягає у зменшенні податкової бази на суму інноваційних витрат капітального характеру. Цей інструмент застосовується в таких країнах, як Австрія, Велика Британія, Нідерланди, США²⁹⁶.

Сутність *податкового кредиту* полягає у встановленні певної частки вартості інвестицій, що вираховується із суми податкових зобов'язань компанії з корпоративного прибуткового податку. Це дає змогу полегшити умови реалізації інвестиційних проєктів, особливо на перших, найвитратніших етапах їх впровадження. Таким чином, держава, фактично відмовляючись від частини податкових надходжень, бере участь у фінансуванні інвестицій.

Зазначимо, що інноваційно-інвестиційний кредит досить широко використовується у країнах Західної Європи. Наприклад, у Франції інвестиційний податковий кредит надається на рівні 25% приросту витрат компаній на НДДКР порівняно з попереднім роком, а в Німеччині поширена прискорена амортизація, що вже у перший рік дозволяє амортизувати 50% вартості майна, а за перші три роки величина амортизаційного майна може сягати 80%. У США величина інвестиційного податкового кредиту коливається в межах 6–10% обсягу інвестицій в устаткування.

Таким чином, запровадження в Україні інвестиційного податкового кредиту може бути одним із шляхів розв'язання проблеми збільшення обсягів інвестиційних ресурсів на металургійних підприємствах і прискорення їх інноваційно-інвестиційного розвитку. Це, відповідно, вимагає внесення змін до Податкового кодексу України в частині запровадження механізму інвестиційного податкового кредиту для підприємств, що впроваджують прогресивні технології, для виконання ними важливих соціально-економічних завдань та реалізації інноваційного сценарію розвитку економіки країни.

Крім того, надання прав платнику податків використовувати прискорену амортизацію (за умов суворого контролю за правильністю використання амортизаційних відрахувань) допоможе підвищити ефективність інноваційно-інвестиційної діяльності металургійних

²⁹⁶ Гомон М.В. Податкова політика держави у сфері стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. № 12. URL: <http://global-national.in.ua/issue-12-2016>

підприємств. Зазначимо, що інструмент прискореної амортизації сприяв швидкому технічному переоснащенню економік ряду країн. Тому при виробленні ефективного, економічно та науково обґрунтованого механізму застосування інструменту прискореної амортизації дасть підприємствам, які його використовують, змогу прискорити окупність інвестиційних ресурсів, вкладених в основні засоби, створюючи при цьому в економіці сприятливі умови щодо залучення інвестицій у реальний сектор економіки.

4. Визначення стратегії стимулювання структурних змін у випуску металопродукції для внутрішнього ринку.

Реалізація цього завдання має дати чіткі середньо- та довгострокові орієнтири стимулювання розвитку металургійної галузі. Для цього заходи державної промислової політики необхідно спрямувати за такими напрямками.

Перший напрям – це розширення внутрішнього ринку металопродукції. Як зазначалося вище, досягти цього можна за рахунок масштабного відновлення вітчизняного металофонду, понад половину якого наразі перебуває у зношеному стані, та за рахунок активізації розвитку галузей, які споживають металопродукцію шляхом розроблення та реалізації національних програм у промисловості, особливо в машинобудуванні, транспорті, енергетиці, будівництві та житлово-комунальному господарстві країни.

Відповідно основними завданнями розвитку внутрішнього ринку металопродукції мають стати²⁹⁷:

✓ визначення потенціалу та місткості внутрішнього ринку металопродукції, що може досягати 25 млн т на рік. Проте такі обсяги споживання всередині країни можливі лише за умов стабільного економічного розвитку металоспоживаючих галузей та реалізації широкомасштабних національних проєктів;

✓ законодавче стимулювання споживання на внутрішньому ринку металопродукції вітчизняних виробників, що сприятиме забезпеченню українських споживачів високоякісними товарами,

²⁹⁷ Гончар Т. Державне регулювання розвитку внутрішнього ринку металопродукції. *Вісник економічної науки України*. 2012. № 1. С. 48–52. С. 51.

зростанню промислово-економічного потенціалу та оптимізації структури промислового виробництва України;

✓ надання державних гарантій за інвестиційними кредитами, що передбачають збільшення використання металопродукції українського походження та виробів з неї;

✓ удосконалення законодавчо-нормативної бази стимулювання та підтримки українських виробників, збільшення реалізації їх продукції на внутрішньому ринку, а також обмеження імпорту товарів, що можуть вироблятися в Україні.

Реалізація запропонованих завдань щодо розширення внутрішнього ринку металопродукції сприятиме:

- збалансуванню та розвитку металургійного комплексу, оптимізації обсягів виробництва та споживання основних видів продукції, підвищенню ВВП і якості життя населення;

- задоволенню попиту на внутрішньому ринку та скороченню обсягів імпорту металопродукції за рахунок розвитку власного конкурентоспроможного виробництва.

Другий напрям – поглиблення рівня перероблення наявних запасів природних ресурсів. У цьому контексті найважливішими проектами в металургійній галузі мають стати програми з підвищення технічного та технологічного рівнів металургійного виробництва з метою суттєвого зниження енергетичних і матеріальних витрат на виробництво продукції та поліпшення екологічного стану довкілля²⁹⁸. Тобто фактично йдеться про модернізацію всього гірничо-металургійного комплексу.

Третій напрям – збільшення випуску нових видів металопродукції. Зокрема, йдеться про збільшення випуску нових сортamentів електроплавильного виробництва сталі, виробництва спеціальних сталей і сплавів, титанових сплавів та прокату, труб і прокату з антикорозійним покриттям, каліброваного прокату, гнутих профілів тощо.

Наведене вище свідчить, що сталє економічне зростання та розвиток металургійної галузі розпочнуться після того, як будуть

²⁹⁸ Системы и системный анализ: методы принятия решений в проектах. Днепропетровск: «ИМА-пресс», 166 с. С. 121.

Розділ 4. Державна політика щодо забезпечення економічного...

запроваджені суспільні норми та правила, за яких власники металургійних підприємств зможуть збільшувати свої особисті доходи не за рахунок знецінення національної валюти, високих світових цін на сталь, корупційних схем у системі державної допомоги, державних закупівель, несплати податків, рейдерства, уведення в оману покупців або партнерів по бізнесу, скорочення заробітної плати працівникам тощо, а виключно шляхом випуску інноваційної продукції з високою доданою вартістю.

1. Встановлено, що металургійна галузь є базовою галуззю національної економіки. До 2007 р. внесок металургійної галузі у формування ВВП, зовнішню торгівлю і приплив валюти до країни був значний. Після фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. частка чорної металургії у ВВП суттєво скоротилася. У 2020 р. її частка у ВВП становила 1,8%, що на 4,0 в. п. менше порівняно з 2007 р. У структурі випуску промислової продукції у 2020 р. порівняно з 2007 р. частка чорної металургії скоротилася на 5,6 в. п. Частка галузі у загальному обсязі експорту товарів у різні періоди коливалася від 17,5% у 2020 р. до 40% у 2007 р. Частка металургійної галузі у загальній кількості працюючих у промисловості у 2020 р. становила 10,3%, що на 2,5 в. п. менше, порівняно з 2007 р.

2. Економічна криза в галузі протягом трансформаційного періоду (1991–1995 рр.) призвела до різкого скорочення темпів виробництва в галузі. Переважання негативних тенденцій у металургійній галузі було пов'язано з відсутністю внутрішнього ринку чорних металів. Із середини 1990-х років в Україні розпочалося формування національного ринку металопродукції. Наявність у країні власної сировинної бази та великої кількості виробничих потужностей дає вітчизняним виробникам металопродукції змогу повномасштабно забезпечувати не лише внутрішній ринок, а й підтримувати значні обсяги експорту. Завдяки експортній орієнтації підприємствами металургійної галузі у 2007 р. було досягнуто найбільших (після 1990 р.) обсягів виробництва: чавуну – 35,6 млн т; сталі – 29,0 млн т; готового прокату – 24,5 млн т; труб – 2,8 млн т. Найбільші обсяги виробництва напівфабрикатів зафіксовано у 2013 р. – 18,1 млн т, що у 4,4 раза більше порівняно з 1990 р.

3. Суттєвою особливістю розвитку вітчизняних підприємств металургійної галузі в сучасних умовах є активізація інтеграційних процесів – формування крупних металургійних структур. З метою встановлення контролю над металургійними підприємствами їх власниками використано кліше існуючих у світі фінансово-промислових груп. Доведено, що інтеграція металургійних підприємств

до складу ФПП не забезпечила їм однозначних переваг для сталого економічного зростання, а, навпаки, створила серйозні структурні проблеми.

4. Світовий ринок металопродукції характеризується технологічними змінами у структурі світового виробництва сталі та появою нових металургійних центрів. Технологічні зміни у структурі світового виробництва сталі пов'язані з інноваційною перебудовою провідних металургійних підприємств світу. Головним поштовхом для появи нових металургійних центрів стало прагнення індустриально розвинених країн до екологічно чистого виробництва з високою доданою вартістю.

5. Перенесення головних центрів із виробництва металопродукції від розвинених країн до країн, що розвиваються, обумовило зміну країн-лідерів у світовій виплавці чавуну та сталі, а також у споживанні металопродукції. У цих країнах зосереджені значні запаси високоякісної руди, дешева робоча сила та зростаючі ринки збуту. Серед регіональних лідерів з виробництва та споживання металопродукції виділяють країни азійського регіону, Близького Сходу, інших європейських країн та країн Південної Америки.

6. Металургійна галузь України є важливим учасником глобального ринку чорних металів та сировини для їх виготовлення і має певні переваги у їх виробництві та експорті. Вона може бути визначена як *«мала відкрита галузь»*, що уособлює собою експортно орієнтовану галузь, яка – через відсутність значних якісних та кількісних переваг своєї продукції на міжнародних ринках збуту – не має визначального впливу на формування світової ціни та змушена пристосовуватися до умов зовнішньої кон'юнктури, що породжується, зокрема, динамікою більш вагомих учасників світової економіки – *«великими відкритими галузями»*.

7. Динаміка випуску металургійної галузі демонструє високий рівень залежності не стільки від власної економічної політики, зорієнтованої на постулати неоліберальної доктрини, як від коливань світової кон'юнктури на сировину, що вона виробляє та постачає на зовнішні ринки збуту.

8. Технологічна недосконалість та залежність металургійної галузі України від коливань світової кон'юнктури на металопродукцію негативно впливає на її розвиток. Через суттєве нарощування

обсягів виробництва металопродукції китайськими металургами, вітчизняні виробники почали втрачати властиві для них ринки країн Близького Сходу та Америки.

9. Оцінка факторів, що впливають на випуск металургійної продукції, ґрунтується на теорії економічного зростання. На практиці економічне зростання пов'язують із розширенням масштабів виробництва, зростанням випуску продукції, збільшенням національного доходу або валового національного продукту. Проте наявність зазначених показників не дає однозначної відповіді: *за рахунок чого і якою мірою відбувається зростання обсягів випуску металопродукції?*

10. Доведено, що металургійна галузь, як і економіка України, демонструє ознаки малої, відкритої, напівсировинної та технологічно недосконалої галузі порівняно з більш конкурентним виробництвом інших країн світу. До визначальних факторів, що впливають на випуск металургійної продукції, запропоновано включити такі екзогенні чинники, як: світова ціна на сталь, обмінний курс гривні, ціна на природний газ, що імпортується. Такі зовнішні (екзогенні) ринкові фактори, як цінова кон'юнктура на міжнародних ринках збуту її продукції та динаміка обмінного курсу національної валюти є не менш значущими, ніж такі класичні ендогенні чинники, як виробничий та людський капітал і технології, що використовуються.

11. У період економічного відновлення (1997–2007 рр.) сприятлива цінова кон'юнктура на світовому ринку сталі майже протягом усього проміжку часу забезпечувала зростання випуску вітчизняної металопродукції. Зростання інвестицій в основний капітал не забезпечувало технологічну модернізацію підприємств металургійної галузі. Досить довгий час девальвація національної валюти сприяла зростанню випуску вітчизняної металургійної продукції. Ціна на природний газ стримувала випуск металургійної продукції. У період спаду (2008–2017 рр.) зростання випуску вітчизняної металопродукції забезпечувала світова ціна на сталь. Курсове знецінення гривні разом із російською анексією АР Крим, окупацією промислової частини Донбасу, розривом сировинно-економічних та інфраструктурних зв'язків призводили до її

неконкурентоспроможності. Ціна на природний газ упродовж періоду спаду стримувала випуск металургійної продукції.

12. Економічні проблеми металургійної галузі України виникають через її структурну вразливість та переважно напівсировинний характер виробництва. Незначні за масштабом світового ринку розміри у поєднанні з високою експортною відкритістю та напівсировинною структурою випуску вітчизняної металургійної галузі у періоди зниження світових цін на сталь призводять не лише до скорочення її випуску, а й до девальвації національної валюти. Технологічна відсталість галузі простежується й у результаті її залежності від імпорту використовуваного природного газу. Структурна вразливість галузі, анексія АР Крим та війна на Донбасі багатократно загострили економічні проблеми металургійної галузі України. Покладання на такий суто зовнішній чинник, як світова ціна на сталь, є помилковим. Мала відкрита галузь не може цілеспрямовано впливати на формування рівня світових цін, за якими на міжнародних ринках реалізується її продукція. Мала відкрита галузь є залежною від світової кон'юнктури та ринкової поведінки великої відкритої галузі. Існує необхідність зниження залежності від коливань обмінного курсу гривні. Негативний вплив на зростання випуску металургійної продукції відбувається не лише за умов ревальвації, а й за умов надмірного, різкого та багаторазового знецінення національної валюти.

13. Формування політики економічного зростання металургійної галузі України має ґрунтуватися на досвіді промислово розвинених країн. У науковій літературі не існує єдиних підходів до класифікації моделей промислової політики. При виборі ефективних засобів стимулювання економічного зростання суттєву роль відіграє якість інституційного середовища. Найважливішою передумовою економічного зростання є політична стабільність.

14. З метою вирішення низки комплексних проблем металургійної галузі України запропоновано розробити Державну програму її модернізації та розвитку. Програма має будуватися на пріоритетах концепції неоіндустріалізації національної економіки. Головною метою програми має стати проведення докорінної модернізації металургійних підприємств.

15. Внутрішній ринок металопродукції є значно вужчим за існуючі можливості металургійної галузі. Потенційно такі галузі національної економіки, як будівельна, машинобудування, автомобілебудування та металообробна можуть забезпечити зростання попиту на металопродукцію вітчизняного виробництва. Запропоновано посилити увагу до формування сприятливих умов для активізації та розвитку основних металоспоживаючих галузей вітчизняної економіки.

Наукове видання

Венгер Віталій Васильович

**МЕТАЛУРГІЙНА ГАЛУЗЬ УКРАЇНИ: ФАКТОРИ
ЗРОСТАННЯ ТА НАПРЯМИ ДЕРЖАВНОГО
РЕГУЛЮВАННЯ**

Монографія

Редактори: *І.І.Бажал, А.К.Кокошко*
Верстка: *С.В.Чимбай*

Підписано до друку 28.04.2022 р.
Обсяг 5 Мб

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011
E-mail: eip@ief.org.ua